

TC.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH BİLİM DALI

ALTIN ORDA DEVLETİ'NDE NASIREDDİN
TOKTAMIŞ HAN DÖNEMİ
(1379-1397)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Dr. Öğ. Üyesi Zehra ODABAŞI

Hazırlayan
Mahammad VERDİYEV

KONYA -2019

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Bilimsel Etik Sayfası

Adı Soyadı	Mahammad VERDİYEV
Numarası	154202021009
Ana Bilim / Bilim Dalı	TARİH ANA BİLİM DALI ORTAÇAĞ BİLİM DALI
Programı	Tezli Yüksek Lisans ☒ Doktora ☐
Tezin Adı	ALTIN ORDA DEVLETİ'NDE NASIREDDİN TOKTAMIŞ HAN DÖNEMİ (1379-1397)

Bu tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadarki bütün süreçlerde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin imzası
(İmza)

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Yüksek Lisans Tezi Kabul Formu

Öğrencinin	Adı Soyadı	Mahammad VERDİYEV
	Numarası	154202021009
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TARİH ANA BİLİM DALI ORTAÇAĞ BİLİM DALI
	Programı	Tezli Yüksek Lisans ☒ Doktora ☐
	Tez Danışmanı	Dr.Öğ. Üyesi Zehra Odabaşı
Tezin Adı	ALTIN ORDA DEVLETİ'NDE NASİREDDİN TOKTAMIŞ HAN DÖNEMİ (1379-1397)	

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan **Altın Orda Devleti'Nde Nasireddin Toktamış Han Dönemi (1379-1397)** başlıklı bu çalışma 13/06/2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak, jürimiz tarafından yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Ünvanı, Adı Soyadı	Danışman ve Üyeler	İmza
Dr. Öğr. Üyesi Zehra ODABAŞI	Danışman	
Dr. Öğr. Üyesi Sefer SOLMAZ	Üye	
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa AKKUŞ	Üye	

ÖN SÖZ

Altın Orda Devleti`nde 1357 yılında ortaya çıkan Fetret Döneminin devam ettiği süreçte Doğu Deşt-i Kıpçakta iktidara Tuka Timur soyundan gelen Urus Han, Altın Ordanın doğu kanadını tamamen kendi idaresi altına alarak yerli beylerden bütün Altın Orda topraklarını birleştirmek için yardım talep etti. Fakat onun bu isteği Mangışlak hakimi olan Toktamış Hanın babası Toy-Hoca Oğlan tarafından kabul edilmeyince o katledildi. Bu olay Toktamış Han`ın amcası olan Urus Handan kaçarak Timur`un yanına sığınmasına neden oldu. İşte böyle bir siyasi durumda Toktamış Han, 1376 yılında tarih sahnesine çıkmış oldu. 1379 yılında Timur`un yardım ve desteği sayesinde Doğu Deşt-i Kıpçak tahtına oturan Toktamış Han, 1380 yılında II. Kalka Savaşın`da Mamay Mirzay`ı da bozguna uğratarak Altın Ordanın her iki kanadını tek bir devlet halinde birleştirdi. Toktamış Han döneminde (1379-1397) Altın Orda Devleti son kez zirve dönemini yaşadı ve devlet yeniden kuvvetlendi.

Fakat zamanla Toktamış Hanın Timurla rekabete girmesi ve onunla hayatının sonuna kadar savaşması Toktamış Hanın iktidarı boyunca yaptığı en büyük hata olmuştur. Eğer Toktamış Han bu hatayı yapmasaydı belki de Altın Orda Devleti hem kendi döneminde hem de kendisinden sonraki dönemde dünyanın en kuvvetli devletlerinden biri olacaktı. Toktamış Hanın Timur`a karşı çıkması ve ona karşı savaş açması hem kendisi hem de devleti açısından adeta bir yıkım olmuştur. Altın Orda Devletini toparlayan Toktamış Hanın kendisi olduğu gibi, devleti Fetret dönemine iten de yine kendisi olmuştur.

Bu çalışma giriş ile beraber beş bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde Toktamış Han`dan önceki dönemde Moğol-Rus ilişkileri, Altın Orda Devleti`nin kuruluşu, Toktamış Han dönemine kadar Altın Orda Devlet`indeki siyasi durum, Doğu Deşt-i Kıpçakta Tuka Timur soyundan gelen hanların kuvvetlenmesi ve Urus Hanın Doğu Deşt-i Kıpçak tahtına çıkması ile Mamay Mirza ile rekabeti ve Toktamış Hanın zühuru gibi konular hakkında genel bilgi verilmiştir.

Birinci bölümde; Toktamış Hanın han oluncaya kadarki hayatı ve kişiliği teferruatlı bir şekilde ele alınmıştır.

İkinci Bölümde; Toktamış Hanın ortaya çıkışı, Timur`a sığınması ve onun yardımı ile Doğu Deşt-i Kıpçak tahtına oturması, Mamay Mirzay`ı mağlup ederek Altın Orda Devletini yeniden tek bir devlet haline getirmesi, Rus Knezlikleri ile ilişkiler ve başarılı Moskova seferi ile Litvanya Knezliği ile ilişkiler gibi konular mercek altına alınmıştır.

Üçüncü Bölümde; Toktamış Han-Timur mücadelesi, Harizm ve Azerbaycan toprakları için Toktamış ile Timur arasında siyasi rekabetin ortaya çıkması, Toktamış Hanın Tebriz seferi, Toktamış Han'ın I. II. Maveraünnehir seferleri, Timur'un Altın Orda üzerine I. Deşt-i Kıpçak Seferi ve Kunduzca Muharebesi gibi konular ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Dördüncü Bölümde; Toktamış Hanın Kunduzca yenilgisinden sonra rakip hanlar ve Emir Edige ile mücadele etmesi, Toktamış Hanın Timur'a karşı Mısır Memlükleri ve Büyük Litvanya Knezliği ile ittifak kurması, Toktamış Han'ın Timur'a karşı dörtlü koalisyon ittifakı kurması, Timur'un Altın Orda üzerine yaptığı II. Deşti Kıpçak Seferi ve Terek Muharebesi gibi konular ele alınmıştır.

Altın Orda Devleti'nde Teşkilat ve Kültür adlı beşinci bölümde, Altın Orda Devleti'nde siyasi teşkilat, ordu teşkilatı, orduyu meydana getiren etnik unsurlar, Altın Orda Devleti'nde dini ve ticari hayat hakkında bilgi verilmiştir.

Bana böyle bir çalışmada yön veren ve elinden gelen yardımlarını esirgemeyen başta danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Zehra Odabaşı hocama teşekkürümü bir borç bilirim. Ayrıca bu çalışma esnasında her türlü destek ve yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. Mustafa Demirci, Prof. Dr. Mehmet Ali Hacıgökmen ve Dr. Öğ. Üyesi Sefer Solmaz hocalarıma teşekkür ederim. Yine çalışmamda Rusça kaynak ve modern araştırma eserlerin çevrisinde yardımlarını esirgemeyen Ferman Orucova teşekkürümü bir borç bilirim. Hiç kuşkusuz Tevfik Allahtandır.

Mahammad VERDİYEV

Konya 2019

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin	Adı Soyadı	Mahammad VERDİYEV
	Numarası	154202021009
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TARİH ANA BİLİM DALI ORTAÇAĞ BİLİM DALI
	Programı	Tezli Yüksek Lisans ☒ Doktora ☐
	Tez Danışmanı	Dr.Öğ. Üyesi Zehra Odabaşı
Tezin Adı	ALTIN ORDA DEVLETİ'NDE NASIREDDİN TOKTAMIŞ HAN DÖNEMİ (1379-1397)	

ÖZET

XIII. yüzyıl başlarında Cengiz Han önderliğinde ortaya çıkan Moğolların yaptıkları istila faaliyetleri sonucunda dönemin bir çok halkının kaderini yeniden belirlenmiş ve dünyanın siyasi haritası yendien çizilmiştir. Cengiz Hanın halefleri döneminde torunu Batu Hanın yürüttüğü II Deşt-i Kıpçak ve Doğu Avrupa seferi sonucunda tarih sahnaesine Altın Orda isimli yeni bir devlet çıkmış oldu.

Altın Orda Devleti Batu Hanın halefleri döneminde dünya tarihine yön vermeye ve yükselmeye devam etti. Fakat XIV. yüzyılın ortalarına gelindiğinde devlet iç çekişme ve taht kavgaları yüzünden parçalanmanın eşiğine geldi. Devlette mevcut olan birlik ve beraberik bozuldu ve devlet iç karışıklık ve anarşiye sürüklendi. İşte böyle bir durumda Altın Orda tahtına Timur'un yardım ve destekleri sonucunda Toktamış Han geçmiş oldu. Üstün yetenekleri ve becerileri sayesinde Toktamış Han kısa zaman zarfında Altın Orda Devletini birleştirmeyi ve toparlamayı başarmıştır.

Toktamış Hanın tahta geçmesiyle Altın Orda Devleti yeniden kuvvetlenmeye başlamış ve devlet her yönden büyük bir gelişme kaydetmiştir. Toktamış Hanın reformları sonucunda Altın Orda Devleti yeniden kuvvetlenmiştir. Bununla bile eski hamisi ve destekçisi Timurla savaşması ve bu konuda ısrarcı olması hem kendisine hem de Altın Orda Devletin`e kötü istikbal getirmiş ve devlet bu savaşlardan aldığı büyük darbeler sebebiyle paraçalanma sürecine itilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Moğollar, Altın Orda, Batu Han, Toktamış, Timur

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin	Adı Soyadı	Mahammad VERDİYEV
	Numarası	154202021009
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TARİH ANA BİLİM DALI ORTAÇAĞ BİLİM DALI
	Programı	Tezli Yüksek Lisans ☒ Doktora ☐
	Tez Danışmanı	Dr.Öğ. Üyesi Zehra Odabaşı
Tezin İngilizce Adı	PERİOD OF THE NASIREDDİN TOKHTAMYSH KHAN İN STATE GOLD ORDA (1379-1397)	

ABSTRACT

XIII. The fate of many people of the period was re-determined and the political map of the world was drawn as a result of the invasion activities of the Mongols that were formed under the leadership of Genghis Khan. During the successors of Genghis Khan, his grandson Batu Khan II led by Deşt-i Kipchak and Eastern Europe expedition resulted in a new state called the Golden Horde.

During the successors of Batu Khan, the Golden Horde State continued to give direction to world history. But XIV. By mid-century, the state was on the verge of disintegration because of internal strife and fights of the throne. The unity and unity that existed in the state was broken and the state was dragged into internal confusion and anarchy. In such a case, as a result of the help and support of Timur's throne of the Golden Horde, Tokhtamysh Khan passed. Thanks to their superior abilities and skills, Tokhtamysh Khan managed to unite the Golden Horde State in a short period of time.

When Tokhtamysh Khan came to the throne, the Golden Horde State began to regenerate and the state made a great improvement in all aspects. As a result of the reforms of Tokhtamysh Khan, the Golden Horde State has been strengthened again. Even the fact that he fought with Tim Timur and insisted against his former patron and supporter, Emir Timur, brought both him and the State of the Golden Horde badly and the state was pushed into the materialization process because of the big blows he received from these wars.

Key Words: Mongols, Golden Horde, Batu Khan, Tokhtamysh, Timur

KISALTMALAR

age.	: adigeçen eser
agm.	: adı geçen makale
bk.	: bakınız
C.	: cilt
çev.	: çeviren
DİA.	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
fas.,	: fasıl
haz.	: hazırlayan
H.	: Hicri
İA	: İslam Ansiklopedisi
km.	: kilometre
M.	: Miladi
M.Ö.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
mad.,	: madde
MEB.	: Milli Eğitim Bakanlığı
Not.	: notlandıran
Neşr.	: Neşriyat
s.	: sayfa
sad.	: sadeleştiren
T.A	: Türk Ansiklopedisi
terc.	: tercüme
TTK.	: Türk Tarih Kurumu
TDV.	: Türkiye Diyanet Vakfı
ts.	: tarihsiz
yay.	: yayınlayan
y.y.	: yüz yıl
yy.	: yayın yeri yok

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	iii
ÖZET.....	v
KISALTMALAR.....	vii
İÇİNDEKİLER.....	viii
GİRİŞ	1
I. KONUNUN ÖNEMİ	1
II. ARAŞTIRMANIN METODU	1
III. ARAŞTIRMANIN TEMEL KAYNAKLARI	2
IV. TOKTAMIŞ HANDAN ÖNCE MOĞOLLAR İLE RUS KNEZLİKLERİ ARASINDAKİ İLİŞKİLER (1223-1242).....	13
A. Altın Orda Devletinin Kuruluşu (1242)	18
B. Toktamış Han Dönemine Kadar Altın Orda Devleti	19
C. Doğu Deşt-i Kıpçak`ta Tukay-Timur Soyunun Kuvvetlenmesi.....	21
D. Urus Han`ın Doğu Deşt-i Kıpçak`ta Kuvvetlenmesi ve Mamay Mirza ile Rekabeti	23
E. Toktamış Han`ın Zühuru	24

BİRİNCİ BÖLÜM

TOKTAMIŞ HANIN SOYU VE HAN OLUNCAYA KADARKİ HAYATI

I. TOKTAMIŞ HANIN ADI	25
A. Doğumu	27
B. Kökeni	28
C. Politikası ve Amacı.....	30
D. Dini.....	31
E. Kişiliği	32
II. AİLESİ.....	32
A. Babası.....	33
B. Annesi.....	33
C. Hanımları.....	33

D. Çocukları	33
--------------------	----

İKİNCİ BÖLÜM

TOKTAMIŞ HAN'IN DOĞU KIPÇAK HANLIĞI'NDA (DOĞU DEŞT-İ KIPÇAK) İKTİDARA GELMESİ VE SİYASİ FAALİYETLERİ (1375-1382)

I. TOKTAMIŞ HANIN ORTAYA ÇIKIŞINA KADAR ALTIN ORDA

DEVLETİ'NDE SİYASİ DURUM..... 35

A. Toktamış Hanın Ortaya Çıkışı..... 36

B. Timur'a Sığınması 37

C. Toktamış Han'ın Timur'un Yardımı İle Doğu Deşt-i Kıpçak Tahtı İçin Mücadeleye Başlaması 38

a. Timur'un Toktamışa Destek Vermesindeki Amacı..... 39

b. Toktamış Han'ın Doğu Deşt-i Kıpçak Tahtı için Mücadeleye Başlaması 41

D. Timur'un Toktamış İçin Urus Hanla Savaşması 42

E. Tohta Kiya ile Mücadele (1378)..... 44

F. Timur Melik ile Mücadele (1378-1379) 45

II. TOKTAMIŞ HAN'IN MAMAY MİRZA İLE MÜCADELESİ..... 47

A. Toktamışla-Mamay Mirza Arasında II.Kalka Muharebesi (1380)..... 48

a. Savaş Öncesi Siyasi Gelişmeler..... 48

III. TOKTAMIŞ HAN'IN RUS KNEZLİKERİ ÜZERİNE SEFERİ VE

MOSKOVA KUŞATMASI 23-26 AĞUSTOS (1382)..... 51

A. Kuşatmaya Kadar Diplomatik İlişkiler..... 51

B. Toktamış Han'ın Moskova Seferi ve Sonuçları (1382) 52

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TOKTAMIŞ HAN İLE TİMUR'UN MÜCADELESİ VE ALTIN ORDA DEVLETİ'NİN ZAYIFLAMASI

I. HARİZM İÇİN TOKTAMIŞ-TİMUR ARASINDAKİ İLK ÇATIŞMA'NIN ORTAYA ÇIKMASI (1382-1385) 58

A. Çatışmaya Kadar Taraflar Arasındaki İlişkiler 58

B. Toktamış Han'ın Harizm'de Kendi Adına Para Bastırması 59

A. Toktamış Han'ın Azerbaycan (Tebriz) Seferi (1385-1386) ve Timur İle İlişkilerin Bozulması.....	60
a. Jeopolitik Açıdan Çıkarların Çatışması	60
b. Toktamış Han'ın Tebriz Seferine Kadar Güney Kafkasya ve İran`da Siyasi Durum.....	62
c. Tebriz Şehrinin Kuşatılması	64
d. Tebriz`in düşmesi ve Sonuçları	66
II. TOKTAMIŞ HAN'IN TİMUR'A KARŞI MİSİR MEMLÜKLÜ DEVLETİ İLE İTTİFAK KURMASI	67
A. Melikü`z-Zahir Berkuk (Berkok) İle İlişkiler (1382-1399)	67
III. TOKTAMIŞ-TİMUR ARASINDAKİ MÜCADELENİN DEVAM ETMESİ II. AZERBAJCAN SEFERİ (1387)	68
A. Şirvan ve Dağıstan Bölgesinde Yapılan savaşlar	68
B. Samur Irmağı Savaşı (1387)	69
C. Savaşın Sonuçları	70
IV. TOKTAMIŞ HANIN I. MAVERAÜNNEHİR SEFERİ (1387-1388) VE BÖLGEDE YAPILAN SAVAŞLAR.....	71
A. I. Sabran Kuşatması.....	71
B. Buhara Kuşatması	73
C. Timur'un İran`dan Geri Dönüşü	74
D. Timur'un V. Harizm Seferi (1388) ve Toktamış Hanın Harzim`i Kaybetmesi... 75	
V. TOKTAMIŞ HANIN II. MAVERAÜNNEHİR SEFERİ (1388-1389).....	76
A. Toktamış Han'ın Maveräünnehir`e Saldırması ve Sabranın İkinci Kez Kuşatılması	76
VI. TİMUR'UN DOĞU CAĞATAY HANLIĞINA (MOĞULİSTANA) SEFER DÜZENLEMESİ (1389-1390).....	78
VII. TİMUR'UN I. DEŞT-İ KIPÇAK SEFERİ VE KUNDUZÇA MUHAREBESİ (1391).....	79
A. Tarafların Savaşa Hazırlanması.....	79
B. Seferin Başlatılması	80
C. Diplomatik İlişkiler.....	81
D. Sefere Devam Edilmesi	82
E. Kunduzca (Kondurça) Muharebesi (20 Haziran 1391).....	85

F. Toktamış Hanın Kunduzca Muharebesin`de Yenilme Sebepleri.....	88
G. Savaşın Sonuçları ve Toktamış`a Karşı Rakip Hanların Ortaya Çıkması.....	90

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TOKTAMIŞ HANIN KUNDUZCA YENİLGİSİNDEN (1391) SONRA RAKİP HANLAR VE EMİR EDİGE İLE MÜCADELESİ (1391-1406)

I. BEK-BULAT (1391-1392) İLE MÜCADELE	93
II. TOKTAMIŞ HANIN LİTVANYA VE RUS KNEZLİKLERİ İLE İLİŞKİLERİ (1393).....	94
A. Toktamış Hanın Knez Yagaylo (1377-1392/1393) İle İlişkileri	95
III. TOKTAMIŞ HANIN TİMUR`A KARŞI MİSİR MEMLÜKLERİ VE BÜYÜK LİTVANYA KNEZLİĞİ İLE İTTİFAK YAPMASI (1393-1394)	96
IV. ALTIN ORDA-MEMLÜKLÜ-OSMANLI VE ERETNA HÜKÜMDARININ TİMUR`A KARŞI KOALİSYON İTTİFAKI KURMALARI	97
A. Berkuk Dönemine Kadar Memlûklü-Altın Orda İlişkilerine Genel Bakış.....	97
B. İttifakın Kurulmasına Kadar Altın Orda Devleti İle Osmanlı Devleti Arasındaki İlişkiler	98
C. İttifakın Kurulması İçin Tarafların Girişimde Bulunmaları (1394-1395)	99
D. Timur'un Anadolu`daki İttifak Üyeleri Üzerine Yürümesi.....	101
E. Dörtlü Koalisyon İttifakının Sonuçları.....	102
V. TEREK MUHAREBESİ (1395) ÖNCESİNDE TOKTAMIŞ VE TİMUR ARASINDA GÜRCİSTAN VE AZERBAYCAN`DA NÜFUZ MÜCADELESİ ...	103
A. Toktamış Hanın Yeniden Azerbaycan`a Saldırması (1394-1395)	103
B. Muharebe Öncesi Diplomatik Temaslar.....	104
VI. TİMUR`UN TOKTAMIŞI VE ONUN EMİRLERİNİ TAKİP ETMESİ.....	109
A. Timur'un Özü Nehri Civarına ve Rusya Üzerine Sefer Yapması	110
B. Timur'un Yukarı İtil Boyuna Sefer Düzenlemesi.....	111
C. Timur'un Altın Orda`ya Seferinin İkinci Safhası (1395-1396).....	113
VII. TEREK MUHAREBESİ`NDE TOKTAMIŞ HANIN YENİLME SEBEPLERİ	115
VIII. TİMUR'UN ALTIN ORDA DEVLETİNİ YIKTIĞI MESELESİ	117

IX. TOKTAMIŞ HANIN ALTIN ORDA DEVLETİ'NDE İKTİDARI YENİDEN ELE GEÇİRME TEŞEBBÜSLERİ VE EDİGE VESAYETİ'NDEKİ HANLAR İLE MÜCADELESİ'NİN DEVAM ETMESİ (1395-1406) 121

- A. Toktamış Hanın Sarayı Yeniden Ele Geçirmesi Ve Kısa Süre İktidarda Kalması (1396-1397)..... 121
- B. Toktamış Hanın Kırım`da İktidarı Ele Alma Girişimi 122
- C. Timur Kutlug`un Ortaya Çıkması..... 123

X. TOKTAMIŞ HAN VE VİTOVT ARASINDA TİMUR KUTLUG`A VE EMİR EDİGE`YE KARŞI İTTİFAKIN KURULMASI (1397-1399)..... 124

- B. Vorskla Savaşı (1399) 127
- a. Savaş Öncesi Diplomatik Temaslar 128

XI. TOKTAMIŞ HANIN EMİR EDİGE VE ŞADİBEK HAN İLE MÜCADELESİNİ SÜRDÜRMESİ (1399-1406)..... 129

- A. Toktamış`ın Timur`a Elçi Göndermesi ve İlişkilerin Düzelmeye 129
- B. Toktamış Hanın Edige Mirza ile Mücadele Etmesi..... 130
- C. Toktamış Hanın Ölümü 132

BEŞİNCİ BÖLÜM

TOKTAMIŞ HAN DÖNEMİ'NDE ALTIN ORDA DEVLETİ'NDE TEŞKİLAT VE KÜLTÜR

I. DEVLET TEŞKİLATI 134

II. ORDU TEŞKİLATI 135

III. ORDUYU OLUŞTURAN ETNİK UNSURLAR..... 136

- A. Moğollar 136
- B. Başkırtlar 136
- C. Bulgarlar 137
- D. Kıpçaklar 137

IV. ORDU DÜZENİ..... 137

- A. Komutanlar 137
- C. Ordu Sayısı 138

V. TOKTAMIŞ HAN DÖNEMİNDE UYGULANAN PARA REFORMU 139

VI. DİNİ HAYAT	139
A. İslamiyet.....	139
B. Hıristiyanlık.....	140
C. Musevilik.....	141
D. Şamanizm.....	142
E. Budizm.....	143
VII. ŞEHİRLER, KÜLTÜR VE TİCARET	143
A. Şehirler.....	143
B. Kültür.....	146
C. Ticaret.....	149
BİBLİYOGRAFYA	154
EKLER	167

GİRİŞ

I. KONUNUN ÖNEMİ

Doğu Avrupa Türk Tarihinde derin izler bırakan Altın Orda Devleti önce Moğol Devleti iken zamanla Moğolların Kıpçak türkleri ve diğer Türk boyları ile kaynayıp karışması sonucunda Türkleşmiştir. Yaklaşık 280 senelik (1227-11502) bir dönem hüküm süren Altın Orda Devleti hakim olduğu coğrafyada bulunan halkların siyasi ve kültürel hayatını büyük ölçüde etkilemiştir. Doğu Avrupa'nın ve Altın Orda Devleti'nin siyasi tarihinde Toktamış Han döneminde (1379-1397) vuku bulan siyasi olaylar ve savaşlar bundan sonraki dönemin tarihi sınırlarını çizmiş ve farklı devletlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

. XIII-XVyüzyıllarda. Altın Orda Devleti Doğu Avrupa'nın en kudretli devletlerinden biri olmuştur. Toktamış Han döneminde (1379-1397) Altın Orda Devleti son kez zirve dönemini yaşamış ve bu devletteki siyasi gelişmeler bölgedeki devletleri yakından etkilemiştir. Toktamış Han'dan sonraki dönemde bu devlet eski güç ve kudretini kaybetmeye başlamış, her geçen gün zayıflamış ve sonunda paraçalanarak yıkılmıştır.

Bu çalışmada Altın Orda Devleti'nde Toktamış Han dönemi incelenerek, Onun doğumundan vefatına kadarki hayatı ve siyasi faaliyetleri, Toktamış-Timur Mücadelesi ve Altın Orda Devleti'nin zayıflaması, gibi konular ana kaynak ve araştırma eserler üzerinden ele alınırken, Altın Orda Devleti'nin Toktamış Han'dan önceki dönemdeki Siyasi Tarihi ve Altın Orda Devleti'nin diğer devletlerle olan ilişkilerine detaya girilmeden temas edilmiştir. Dolayısıyla Altın Orda Devleti'nin siyasi tarihini ve bu devletin en güçlü hükümdarlarından birisi olan Toktamış Han'ın hem hayatını hem de hem siyasi faaliyetlerini bütün yönleri ile ele almak ve değerlendirmek bu araştırmanın temel konusunu oluşturmaktadır.

II. ARAŞTIRMANIN METODU

Altın Orda Devleti'nde Toktamış Han dönemi incelenirken Altın Orda Devleti'nin Siyasi Tarihi, Toktamış Han'ın doğumu, Babasının katledilmesi, Timur'a sığınması ve onu yardımı ile Altın Orda Devleti'nin tahtına geçmesi gibi konular kronolojik bir sıra ile takip edilerek ele alınmıştır. Yine Toktamış Han'ın Altın Orda Devleti'ni birleştirmek için Batı Deşt-i Kıpçak'taki rakibi Mamay Mirzayı yenerek devlette birlik ve beraberliği tesis etmesi, Rus Knezlikleri ile ilişkiler ve başarılı Moskova Seferi, Litvanya Knezliği ile ilişkiler, Toktamış Han'ın Altın Orda hanlarının eski ananevi siyasetini takip ederek

Harizm ve Azerbaycan topraklarını Altın Orda Devletine birleştirmek için bu topraklar üzerinde hakk iddia etmesi ve bu bağlamda eskiden beri var olan Mısır Memlûkleri ile mütefiklik ilişkilerini yenilemesi gibi konular ele alınırken kronolojik sıra takip edilmiştir. Toktamış Han'ın Timur'a karşı çıkması ve onunla ilişkilerin bozulması ve Toktamış Han'ın Timur'a karşı Mısır Memlûkleri, Osmanlı Devleti ve Eretna Beyi Kadı Burhaneddin Ahmed ile bir ittifak kurmaya çalışması gibi konular detaylı bir şekilde ele alınmıştır.

Bilimsel metot ve teknikleri kullanmaya özen göstererek yaptığımız bu çalışmada, dönemin kaynakları tespit edilerek taranmış, daha sonra ise modern araştırma eserler gözden geçirilmiştir. Özellikle Sovyetler Birliği döneminde ve onun yerini alan Rusya Federasyonunda gerek Altın Orda Devleti Tarihi gerekse de Toktamış Han hakkında Rusça yayınlanmış kaynak ve araştırma eserlerin ve makalelerin çevrisi yapılmak suretiyle bu çalışmada kullanılmaya özen gösterilmiştir. Kullanılan bütün kaynaklar ve araştırma eserler, dipnotlarda ve bibliyografyada gösterilmiştir.

III. ARAŞTIRMANIN TEMEL KAYNAKLARI

A. Kaynak Eserler

Moğolların Gizli Tarihi

Moğol Tarihi bakımından önemli kaynaklardan biri “*Moğolların Gizli Tarihi*”, adlı eserdir. Bu eser, 1240 yılında Cengiz Han'ın ölümünden 13 yıl sonra kaleme alınmıştır. Eser Moğolların ve Cengiz Han'ın efsanevi soyu hakkındaki bilgilerle başlamaktadır. Bu eser, Cengiz Han'ın doğumu, han olması, devleti nasıl kurduğu ve yönettiği hakkında çok önemli bilgiler içermektedir. Eser Moğolların soyu hakkındaki bilgilerle başlayıp, 1240 yılına kadar yani Cengiz Han'ın oğlu Ögedey Kağan (1229-1242) döneminin sonuna kadar vuku bulan siyasi olayları içermektedir. Moğol Tarihi bakımından çok önemli olan bu eser ele aldığımız dönem ile ilgili de çok kıymetli bilgiler vermektedir. Zikredilen eser Altın Orda Devleti'nin kuruluş yılları hakkında önemli bilgiler içermektedir. Biz de eserdeki bu bilgilerden faydalandık. Adı geçen eser Türkiye'de 1943 yılında Prof. Dr. Ahmet Temir tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Bu çalışmada Ahmet Temir, tarafından Türkçeye çevrilmiş olan nüsha kullanılmıştır¹.

¹ *Moğolların Gizli Tarihi I, (Manghol-Un-Niuça Tobçaan)*, çev. Ahmet Temir, Ankara 2014.

Plano Karpini, *Moğolistan Seyahatnamesi*

Moğol Tarihi hakkındaki önemli eserlerden biri de Plano Karpini'nin XIII. yüzyılda Avrupadan Orta Asyaya ve Moğolistan'a yaptığı yolculuk esnasında kaleme almış olduğu *Moğolistan Seyahatnamesi (1245-1247)*, adlı eseridir. Karpini *Seyahatnamesinde*, Cengiz Han'ın Moğol İmparatorluğunu kurmasından başlayarak torunu Güyük Han dönemine kadarki siyasi olayları ve Moğolların örf adetleri, özellikleri ile dinleri hakkında çok önemli bilgiler vermektedir. Ayrıca *Seyahatnamede* Batu Han'ın II. Deşt-i Kıpçak seferi ve Altın Orda Devleti'nin kuruluşu hakkında da birtakım bilgilere yer verilmektedir. Bu çalışmada Ergin Ayan'ın Türkçe çevirisinden faydalanılmıştır².

Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)*

Fransa Kralının emriyle doğuya seyahat eden Rubruk, Moğolların ülkeleri, tarihleri ve sosyal hayatı hakkında Carpiniden sonra ilk detaylı bilgiler veren kişidir. Rubruk adı geçen *Seyahatnamesinde* Altın Orda Devleti'nin kurucusu Batu Han ve onun oğlu Sertak ve Altın Orda Devleti'nin ilk başşehri olan Saray-Batı hakkında değerli bilgiler vermektedir. Bu çalışmada Ergin Ayan, tarafından Türkçeye çevrilmiş olan nüsha kullanılmıştır³.

Ata Melik Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşa*

Altın Orda Devleti Tarihi ile ilgili en önemli kaynaklardan biri Alaaddin Ata Melik Cüveyni'nin (1226-1283) *Tarih-i Cihan Güşa*, adlı eseridir. Müellifin kendisi XIII. yüzyılda yaşamıştır. Cüveyni'nin yazmış olduğu bu eser (Cengiz Han'ın Tarihi) üç cildten meydana gelmektedir. Bu eser Moğol istilası, Moğolların gelenekleri ve Cengiz Yasası hakkında çok kıymetli bilgiler vermektedir. Bu eser Türkiye'de 1988 yılında Kültür Bakanlığı tarafından Türkçeye üç cilt halinde çevrilmiş ve yayınlanmıştır. Eser daha ziyade Altın Orda Devleti'nin kuruluş yılları ve özellikle Batu Han ve onun Doğu Avrupa seferi hakkında önemli bilgilere yer vermektedir. Bu çalışmada Mürsel Öztürk tarafından yapılan Türkçe çevrisi kullanılmıştır⁴.

İbn Battuta, *Seyahatname*

XIV.yüzyıl İslam ve Türk dünyası açısından çok kıymetli ve önemli bilgileri içeren eserlerden biri de İbn Battuta'nın *Tuhfetun n-Nuzzar fi Garaibil-emsar fi Acaibil-efsar*, adlı

² Plano Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi*, (1245-1247), çev. Ergin Ayan, İstanbul 2018.

³ Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)*, çev. Ergin Ayan, İstanbul 2001.

⁴ Alaaddin Ata Melik Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2013.

Seyahatnamesidir. 1325 yılında 22 yaşında hac maksadıyla memleketini terk eden ve neredeyse dünyanın tamamını gezen İbn Battuta Marko Polo ile beraber Orta Çağın en büyük iki seyyahından biridir. İbn Battuta Altın Orda Devletine de seyahat etmiş ve bura ile ilgili çok önemli gözlemlerinde bulunarak gördüklerini kaleme almıştır. İbn Battuta'nın adı geçen seyahatnamesi Türkçeye 1983 yılında çevrilmiştir. Bu çalışmada Mümin Çevik'in hazırladığı çevri kullanılmıştır⁵.

Nizameddin Şami, *Zafername*

Nizameddin Şami XIV. yüzyılda Azerbaycan'ın Tebriz şehrine bağlı Şenbi-Gazan'da doğmuştur. Şami Timur'un 1393 yılında Bağdadı ele geçirmesi esnasında Şami, onunla tanışmıştır. 1402 yılında Timur'un isteği üzerine onun hakkında bir eser kaleme almıştır. Eserde kayda geçirilen 1393 yılından 1404 yılına kadarki siyasi olaylar Şami'nin şahsen kendi müşahedelerini içermektedir. Müellif eserini Timur'un menşei ile başlayıp 1404 yılına kadar vuku bulan olaylarla son vermektedir. Şami, eserini Timur sunarken eserinin ismi *Zafername*, olarak isimlendirmemişti. Ancak eserin Timur'un torunu Ömer Bahadır'a sunulan nüshası ise *Zafername* olarak isimlendirilmiştir. Eser Timur dönemi ile ilgili çok önemli bir kaynak niteliğini taşımakla beraber Toktamış Han, hakkında çok önemli bilgiler vermektedir. Özellikle Toktamışın Timur'a sığınması ve Timurun Altın Orda üzerine yaptığı seferler hakkında detaylı ve orijinal bilgiler vermektedir. Yazar 1414 yılında vefat etmiştir. Bu çalışmada Necati Lügal tarafından çevrilmiş Türkçe çevrilmiş olan nüsha kullanılmıştır⁶.

Ruy Gonzales de Clavijo, *Kadis'ten Semerkand'a Seyahat (1403-1406)*

XV. yüzyıla ait önemli tarihi kaynaklardan biri de İspanyol seyyahı Ruy Gonzales de Clavijo'nun *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat*, adlı eseridir. Clavijo, seyahatine İspanya'dan başlamış ve yolu üzerinde bulunan İstanbul, Trabzon ve Erzincana uğrayarak Azerbaycan'ın Hoy şehrine ulaşmıştır. Sırasıyla Tebriz, Meşhed, Merv ve Belh gibi şehirleri gezerek Semerkand'a varmıştır. Geçtiği yerlerde izlenimlerini not eden Clavijo aynı zamanda hem Timur hem de Toktamış Han hakkında çok önemli bilgileri kayda geçirmiştir. Çalışmamızda Ömer Rıza Doğrul tarafından çevrilmiş Türkçe çevriyi kullandık⁷.

⁵ Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta et-Tanci, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, (*Tuhfetun n-Nuzzar fi Garaibil-emsar fi Acaibil-efsar*), haz. Mümin Çelik, İstanbul 2015.

⁶ Nizamedin Şami, *Zafername*, çev. Necati Lügal, TTK. yay. Ankara 1987.

⁷ Ruy Gonzales de Clavijo, *Timur Devrinde Kadisten Semerkanda Seyahat*, çev. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul 2016.

İbn Arabşah, *Acaibul Makdür Fi Nevaib-i Timur*

İbn Arabşahın Arabşahın Tarihle ilgili en önemli eseri Timur hakkında yazmış olduğu *Acaibul Makdür Fi Nevaib-i Timur (Bozkırdan Gelen Bela)*, adlı eseridir. İbn Arabşahın bu eseri hem Timur hem de onun varisleri olan Timurlu hükümdarları hakkında önemli bilgileri içermektedir. Bunun yanında İbn Arabşah eserinde, Deşt-i Kıpçak hakkında ve Timur'un bu ülkeye yaptığı seferler özellikle Toktamış Hanla yapmış olduğu savaşlar hakkındaki bilgilere de yer vermektedir. Çalışmamızda Ahsen Batur'un Türkçeye çevirdiği çevriyi kullandık⁸.

Şerefeddin Ali Yezdi, *Zafername*

Şerefeddin İranın Fars eyaletinde bulunan Yezd'e bağlı Teft şehrinde doğmuştur. Doğum tarihi bilinmemektedir. İran hanedanı olan Muzafferiler ve Timuriler döneminde yaşadı. Kendisi Timurlu dönemi saray tarihçisidir. Yezdi, doğduğu şehirde 1454 yılında vefat etti. Şerefeddin, Timurlu şehzadesi Mirza İbrahim Sultanın kendisinden Timur'un hayatı ve fetihlerini yazmasını istemesi üzerine *Zafername* adlı meşhur eserini Farsça kaleme aldı. Yezdi, bu eseri dört senede (1421-1425) tamamladı. Eser, yalnız Timur'un hayatı ve fetihleri hakkında değerli ve önemli bilgiler vermekle kalmayıp Toktamış-Timur mücadelesine de değinmiştir. Bu çalışmada Ahsen Batur tarafından çevrilen Türkçe nüsha kullanılmıştır⁹.

Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi*

Mirza Haydar Duğlat, 1499 veya 1500 yılında Taşkent şehrinde doğmuş ve 1551 yılında Keşmirde vefat etmiştir. Tarihle ilgili en önemli eseri *Tarih-i Reşidi*, adlı eseridir. Mirza Haydarın adı geçen eseri Babür, Gülbeden, Mirhond, Hondmir gibi çağdaşlarının eserlerinde bulunmayan pek çok tarihi olaylara ışık tutması ve aynı zamanda Türk Tarihi açısından mühim bilgileri içermesi bakımından oldukça önemli bir eserdir. Eserde Toktamış Han hakkında birtakım bilgilere de yer verilmiştir. Burada Mirza Haydarın eserinin Osman Karatay tarafından yapılmış Türkçe çevrisinden yararlanılmıştır¹⁰.

Ötemiş Hacı, *Cengiz-Name*

Ötemiş Hacı tarafından Doğu Türk yazı diliyle (Cağatayca) XVI. yüzyılda kaleme alınan *Cengiz-Name*, adlı eser, Orta Çağın en önemli devletlerinden biri olan Altın Orda'nın gerek siyasi gerekse de sosyo-kültürel hayatı hakkında detaylı bilgi veren mühim

⁸ İbn Arabşah, *Acaibul Makdur Fi Nevaib-i Timur*, çev. Ahsen Batur, İstanbul 2012.

⁹ Şerefeddin Ali Yezdi *Zafername*, çev. Ahsen Batur, İstanbul 2013.

¹⁰ Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi*, çev. Osman Karatay, İstanbul 2006.

kaynaklardan biridir. Ötemiş Hacı bu eserini Harizm`de bir yıl (1557-1558) hükümdarlık yapan İş Sulta`nın isteği üzerine Batu Handan başlayarak Toktamış Han dönemine kadarki olayları ele almıştır. *Cengiz-Name*, Toktamış Han dönemi ile ilgili de çok önemli bilgileri içermektedir. Bu eserin Taşkent ve Orenburg nüshaları mevcuttur. Türkiye`de bu eserin ilk kez Taşkent nüshası esas alınarak Çağatay Türkçesin`den Türkiye Türkçesi`ne çevrili Prof. Dr. Tuncer Gülensoy tarafından yapılmış 2009 yılında Ankara`da yayımlanmıştır. Bu çalışmada İlyas Kemaloğlu tarafından hazırlanmış olan Türkçe çevri kullanılmıştır¹¹.

Tüzükat-ı Timur

Timur isteğiyle Çağatayca kaleme alınan bu eserin kesin yazılma tarihi bilinmiyor. Muhtemelen XV. yüzyıl`ın başlarında yazılması ihtimal dahilindedir. Adı geçen eser XVII. yüzyıla kadar Yemen`de bir kütüphanede muhafaza edilmiştir. Daha sonralar Mir Ebu Talib el-Hüseyini et-Türbeti, eseri XVII. yüzyılda yani 1637-1638 yılında Hindistan Babürlü hükümdarı Şahı Cihan`ın (1628-1657) isteği üzerine Farsçaya çevirmiştir. Fakat bu eserin Çağatay Türkçesinde olan orijinal nüshası günümüze kadar ulaşamamıştır. Eser Timur`un kendi ağzından saltanat mücadelesini, orduyu ve devleti yönetme ilkelerini, toplum hakkındaki fikirlerini, din anlayışını ve kişisel ideallerini anlatmaktadır. Toktamış Han hakkında eserde az da olsa bilgi verilmiştir. Bu çalışmada Kutlukhan Şakirov-Adnan Aslan tarafından hazırlanan nüsha kullanılmıştır¹².

Ebül-Gazi Bahadır, Türkün-Soy Ağacı (Şeceri-Türk)

Hive Hanı Ebül-Gazi Bahadır (1643-1663) tarafından XVII. yüzyılda kaleme alınan *Türkün-Soy Ağacı (Şeceri-Türk)*, adlı eser Cengiz Han`ın varislerinin kurduğu devletler özellikle de Altın Orda Tarihi hakkında çok önemli bilgileri içermektedir. Türklerin kökeni ve Moğollar hakkında kapsamlı bilgiler vermesi eserin tarihi değerini daha da artırmaktadır. Eser Hz. Ademden bilgi vererek başlamış ve Ebül-Gazi Bahadır Han`ın askeri seferleri hakkındaki bilgilerle son bulmuştur. Eserde Toktamış Han hakkında bahsedilmiştir. Bu çalışmada Doktor Rıza Nur`un çevrili kullanılmıştır¹³.

Hacı Abdülgaffar el-Kırımı Umdetüt-Tevarih

Kırımlı Hacı Abdülgaffar tarafından 1744`te tamamlanan *Umdetüt-tevarih*, adlı eser hem Altın Orda Devleti Tarihi bakımından hem de bu çalışmanın konusu olan

¹¹ Ötemiş Hacı, *Cengiz-Name*, haz. İlyas Kemaloğlu, Ankara 2014.

¹² *Tüzükat-ı Timur (Timur`un Günlüğü)*, haz. Kutlukhan Şakirov-Adnan Aslan, İstanbul 2016.

¹³ Ebül-Gazi Bahadır Han, *Türkün Soy Ağacı*, çev. Dr. Rıza Nur, İstanbul 2010.

Toktamış Han dönemi ile ilgili çok önemli bilgileri içermektedir. Müellif eseri Türkçe kaleme almıştır. Eser iki bölümden meydana gelmektedir. Eserin birinci kısmı Cuci Ulusu'nun kuruluşundan yıkılışına kadarki dönemi kapsamaktadır. İkinci bölümü ise Kırım Hanlığı Tarihi hakkındadır. Bu çalışmada adı geçen eserin II cildinden faydalanılmıştır. Bu cilt Cengiz Han'ın efsanevi soyu, İran Moğolları (İlhanlı Hükümdarları), Altın Orda Hanları ve Kırım Hanları hakkındadır. Burada Y. N. Kerimiov ve İ. M. Mirgaleyev tarafından çevrilen Rusça çevri kullanılmıştır¹⁴.

B. Araştırmalar

Abraham Constantin Mouradzea D`ohsson (1779-1851) tarafından XIX yüzyılda kaleme alınan *Moğol Tarihi*, adlı eser hem Moğol hem Timur hem de Babür hakkında yazılan en önemli eserlerden biridir. D`ohsson'un Osmanlı Türkçesine yapılmış olan tercüme neşri üç kitaptan meydana gelmektedir. Birinci kitapta Orta Asya'nın konar göçer halkları, Cengiz Han'ın Büyük Moğol İmparatorluğunu kurması ve fetihleri hakkındaki bilgileri ihtiva etmektedir. İkinci kitapta Ögedey, Güyüg ve Münge'nin siyasi faaliyetlerine yer verilmiştir. Üçüncü kitapta ise Kubilay Han ve Yüan Ulusu ile Timur ve Babür hakkında bilgilere yer almaktadır. Eser Toktamış Han hakkında bilgiye yer vermese de Moğol Tarihi açısından çok önemlidir. Bu eserin Ekrem Kalan tarafından yapılan Türkçe çevrisi kullanılmıştır¹⁵.

Altın Orda hanları ve özellikle Toktamış Han dönemi paraları hakkındaki önemli bilgileri içeren eserlerden biri de P. S. Savelyev (1814-1859) tarafından 1857 yılında yayımlanan *Moneti Djuçidov, Djagataidov, Djelairidov, Obravşavşiesya drugiye v Zolotoy Orde na Epohu Toktamışa Kniga Pervaya (I.cilt)* dir. Savelyev'in ikinci kitabı ise 1859 yılında yayımlanmıştır. Savelyev, yaptığı arkeoloji kazılar sonucunda Altın Orda hanlarına ait çok sayıda sikkeler bulmuş ve bunları Hanların isimleri unvanları ve kronolojilerine göre tasnif ederek katalog haline getirmiştir. Bu çalışmada 1857 yılında yayımlanmış olan Rusça baskı kullanılmıştır¹⁶.

Altın Orda Devleti Tarihinin önemli araştırma eserlerden bir diğeri Çarlık Rusyası döneminde yaşayan Alman kökenli Rus araştırmacı V. D. Tiesenhausen (1825-1902)'in toplamış olduğu *Altın Orda Devleti Tarihine ait Metinler* adlı iki cilt halindeki eseridir. Tiesenhausen bir araya getirdiği eserinin her iki cildini değil sadece I. cildini

¹⁴ Gabelgaffar Kırımı, *Umdet al-Ahbar II*, çev. Y. N. Kerimiov-İ. M. Mirgaleyev, Kazan 2018.

¹⁵ Abraham Constantin Mouradzea Dohsson, *Moğol Tarihi*, çev. Ekrem Kalan, İstanbul 2014.

¹⁶ Pavel Stepanoviç Savelyev, *Moneti Djuçidi, Djagatayidi, i Djelairidi i drugiya Obravşavşiesya v Epohu Toktamış Hana Kniga Pervaya*, Sankt-Petersburg 1857.

yayımlayabilmiştir. Tiesenhausen`in 1884 yılında yayımlamış olduğu ve günümüze ulaşmayan eseri XIII-XV. yüzyıl Arap müelliflerinin Altın Orda hakkındaki bilgileri kapsamakta idi. Bu yayımının ardından Tiesenhausen eserin II. cildini de yayımlamak istese de bir çok sebepten dolayı bu işini gerçekleştirememiştir. Tiesenhausen`in eserinin birinci cildi Arapça ikinci cildi ise Farsça metinlerden oluşmakta idi. Tiesenhausen`in toplamış olduğu Farsça metinleri için alan II. cildi 1941 yılında A.A. Romaskeviç ve S. L.Volin tarafından Rusça yayımlanmıştır. Tiesenhausen`in *Altın Orda Devleti Tarihine Ait Metinler I.* cildi İsmail Hakkı İzmirli tarafından Türkçeye çevrilerek basılmıştır. Bu çalışmada İ. H. İzmirli`nin Türkçe çevirisinin I. cildi kullanılmıştır¹⁷. Adı geçen eserin Rusça yayımlanan II. cildinden de faydalanılmıştır¹⁸.

Cahun, 1841 yılında Fransa`da doğdu. Cahun, 1864 yılında Mısır`a ve Anadolu`ya seyahat yaptı. 1871 yılından itibaren Cahun, Türk ve Tatar Tarihi üzerine araştırmalara başladı. 1878 yılında Suriyeden İzlanda`ya kadar pek çok ülkeyi gezdi. Cahun, 1896 yılında seyahatlerden topladığı materyallere dayanarak “ *Asyanın Genel Tarihine Giriş*”, adlı eserini yazdı. Yazar, 1900 yılında Parist`e vefat etti. Cahun`un kaleme aldığı eser hem Türk hem de Moğol Tarihi açısından çok önemli eserlerden birisidir. Bu çalışmada Cahun`un İnan Kaya tarafından çevrilmiş Türkçe nüshası kullanılmıştır¹⁹.

Altın Orda Devleti Tarihi hakkındaki önemlik kaynaklardan biri de Tatar Tarihçisi Muhammed Murad Remzi tarafından kaleme alınan *Telfikul-ahbar ve telhikul-asar fi vakayi Kazan ve Bulgar ve mülukit-Tatar*, isimli eseridir. Remzi hayatı boyunca bir çok ülkeyi gezdi, Türkiye, Arabistan, Türkistan ve Kazan gibi ülkelere seyahat etti. Remzi`nin kaleme almış olduğu *Telfikul-Ahbar*, isimli eser kendisi daha hayatta iken 1908 de I-II. cilt halinde Orenburg şehrinde yayımlanmıştır. Remzi`nin adı geçen eserinde Türklerin menşei ve yayılmaları ve komşuları ile ilişkileri, Bulgarlar ve İslamyete girişleri, Tatarların bölgeye gelişi ve bölgede devlet kurmaları ve İslamiyeti benimsemeleri, Kazan şehrinin kuruluşundan Rus istilasına kadarki tarihi ve Rus istilasından sonraki dönem ele alınmıştır. Bu çalışmada eserin Dilmuhammedov ve Hamidullin tarafından yayımlanan Rusça çevirisinin II. cildi kullanılmıştır²⁰.

¹⁷ V. D. Tiesenhausen, *Altın Ordu Devlet`ine Ait Metinler*, çev. İsmail Hakkı İzmirli, İstanbul 1941.

¹⁸ V.D.Tiesenhausen, *Sbornik Materialov Otnosiyashiya k İstorii Zolotoy Ordı II*, Haz. A.A. Romaskeviçem -S. L. Volinim, Leningrad 1941.

¹⁹ Leon Cahun, *Asya Tarihine Giriş Türkler ve Moğollar*, çev. İnan Kaya, İstanbul 2013.

²⁰ Murad Remzi, *Telfikul-ahbar ve telhikul-asar fi vakayii Kazan ve Bulgar ve mülukit-Tatar*, çev. R.M. Dilmuhammedov-S. İ. Hamidullin, Ufa 2017.

Kazanlı Tatar tarihçisi Rizaeddin Fahreddin (1858-1936)'in “Şura” adlı dergide “Altın Orda ve Kazan Hanlığının Büyük Hanları” başlıklı makaleleri Ravil Amirhan tarafından 1996 yılında kitap haline getirilmiştir. Bu eser İlyas Kamalov tarafından Türkçe çevrili yapılarak yayımlanmıştır. Bu çalışma Altın Orda Devleti ve Toktamış Han hakkında mühim bilgileri ihtiva etmektedir. Burada İlyas Kamalov, “*Altın Ordu ve Kazan Hanları*” adındaki Türkçe çeviri kullanılmıştır²¹.

Altın Orda Tarihi hakkında önemli bilgiler içeren eser ise Aleksandır Yuryeviç Yakubovski'nin ve Boris Dimitriyeviç Grekov ile birlikte 1937 yılında Leningrad şehrinde *Zolotaya Orda* adı altında basmış oldukları eserdir. Eser 1939 yılında François Thuret tarafından Fransızcaya çevrilerek Paris'te basılmıştır. 1950 yılında eserin üçüncü baskısı yapıldı. Burada eserin Hasan Eren tarafından Türkçe'ye çevirilen *Altın Ordu ve Çöküşü*, adlı nüshası kullanılmıştır²².

Bu çalışmanın önemli kaynaklarından biri de Fransız tarihçisi Rene Grousset (1885-1952), tarafından yazılan *Stepler İmparatorluğu Attila, Cengiz Han, Timur* dur. Türk ve Moğol Tarihi açısından çok önemli bir yeri eser olan bu eser 2500 yıllık Avrasya tarihinin çok önemli dönemlerini ele almaktadır. Eserde aynı zamanda Toktamış Han hakkında orijinal bilgilere de yer verilmiştir. Adı geçen eseri ilk defa 1939 yılında yayımlanmıştır. Çalışmamızda Halil İncalcık tarafından yapılan tercüme kullanılmıştır²³.

Altın Orda Devleti Tarihi ile ilgili olan bir diğer modern araştırma George Vladimiroviç Vernadsky (1887-1953) tarafından kaleme alınan ve 1953 yılında yayımlanmış olan *Moğollar ve Ruslar* adlı çalışmadır. Bu çalışma hem Toktamış Han hem de Altın Orda Devleti'nin siyasi, iktisadi ve sosyal tarihi hakkında detaylı bilgiler vermektedir. Bu çalışmada Eşref Bengi Özbilen tarafından yapılan Türkçe çeviri kullanılmıştır²⁴.

Altın Orda Devleti ve Toktamış Han hakkında önemli bilgiler sunan bir diğer eser Tatar Tarihçisi ve araştırmacı M. G. Safargaliyev tarafından yapılan *Raspad Zolotoy Ordu (Altın Ordanın Çöküşü)* adlı çalışmadır. Safargaliyev, bu eserinde Altın Orda'nın siyasi ve

²¹ Rizaeddin Fahreddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, çev. İlyas Kamalov, İstanbul 2003.

²² A.Y. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, çev. Hasan Eren, Ankara 1992.

²³ Rene Grousset, *Stepler İmparatorluğu Attila, Cengiz Han, Timur*, çev. Halil İncalcık, Ankara 2015.

²⁴ George Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, çev. Eşref Bengi Özbilen, İstanbul 2015.

iktisadi tarihi ile Toktamış Han hakkında detaylı bilgilere yer verilmiştir. Bu çalışmada eserin 1960 tarihli Rusça baskısından faydalanılmıştır²⁵.

Altın Orda Devleti'nin yapısı üzerinde önemli çalışmalardan birisi de Rus araştırmacısı olan G. A. Fedorov-Davidov tarafından hazırlanmış olan *Obşestvennyy Stroy Zolotoy Ordı (Altın Ordanın Genel Yapısı)*, adlı çalışmadır. Müellif bu eserinde daha ziyade Altın Orda'nın genel yapısı üzerinde durmuştur. Bununla bile müellif Altın Orda Devleti'nin siyasi tarihi ve Toktamış Han hakkında önemli bilgilere de yer vermiştir. Biz de Rusça yayımlanan baskısından faydalandık²⁶.

Prof. Dr. Mustafa Kafalı 1976 yılında yayımladığı *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri* adlı çalışmasında Altın Orda Devleti'nin siyasi, iktisadi ve teşkilat tarihi hakkında detaylı bilgiler vermektedir. Müellif aynı zamanda Toktamış Han hakkında da mühim bilgiler vermiştir. Bu çalışmada 1976 yılında basılmış olan nüshası kullanılmıştır²⁷.

Timur ve Timurlu dönemi hakkındaki çalışmaları ile tanınan İsmail Akan'ın *Timur ve Devleti*, adlı çalışması Toktamış Han hakkında da önemli bilgilere yer vermiştir Bu çalışmada. Aka'nın adı geçen çalışması kullanılmıştır²⁸.

Altın Orda Devleti ile ilgili önemli çalışmalardan biri de Lev Nikolayeviç Gumilev tarafından kaleme alınan *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları II*, adlı çalışmadır. Gumilev'in bu çalışmasında Toktamış Han hakkında önemli bilgiler içermektedir. Gumilev, çalışmasında Moğol-Rus ilişkilerini detaylı bir şekilde incelemiştir. Bu eser iki cilt halindedir. Ahsen Batur tarafından Türkçe'ye çevrilmiş olan II. cildi kullanılmıştır²⁹.

Altın Orda Devleti ile İlhanlıların Azerbaycan üzerindeki siyasi mücadeleyi anlatan önemli eserlerden biri de İlyas Kemalov'un *Moğolların Kafkasya Politikası* adlı çalışmasıdır. Müellif, bu çalışmasında Altın Orda Devleti'nin kuruluştan Toktamış Han'ın ölümüne kadarki (1405) olayları da incelemiştir. Bu çalışmada müellifin adı geçen eserinden faydalanılmıştır³⁰.

²⁵ M. G. Safargaliyev, *Raspad Zolotoy Ordı*, Saransk 1960.

²⁶ G. A. Fedorov-Davidov, *Obşestvennyy Stroy Zolotoy Ordı*, Moskova 1973.

²⁷ Mustafa Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul 1976.

²⁸ İsmail Aka, *Timur ve Devlet'i*, Ankara 2014.

²⁹ Lev Nikolayeviç Gumilev, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları II*, çev. Ahsen Batur, İstanbul 2013.

³⁰ İlyas Kamalov, *Moğolların Kafkasya Politikası*, İstanbul 2003.

İlyas Kamalov'un Altın Orda Devleti Tarihi hakkındaki bir diğer çalışması *Avrasya Fatihî Tatarlar*'dır. Müellif burada Altın Orda Tarihi hem de Toktamış Han hakkında önemli bilgilere yer vermiştir Bu çalışmada Kamalov'un bu eserinden faydalanılmıştır³¹.

Yine *Altın Orda ve Rusya (Rusya Üzerinde Türk-Tatar Etkisi)* adlı çalışması ile Altın Orda tarihi alanında önemli bir boşluğu dolduran İlyas Kamalov bu eserinde Altın Orda ve Rusya arasındaki siyasi, dini ve iktisadi ilişkiler üzerinde durmuştur. Kamalov bu çalışmasında Toktamış Han hakkında bilgilere detaya girmeden temas etmiştir. Burada müellifin adığı geçen eseri kullanılmıştır³².

Justin Marozzi tarafından 2004 yılında Irak'ın başkenti Bağdatta kaleme alınan *Timurlenk İslamın Kılıcı, Cihan Fatihî* adlı biyografi kitabı bu çalışma için önemli bilgiler içermektedir. Marozzi, Timur'lenkin mükemmel bir biyografisini kaleme almakla kalmamış onun Toktamışla olan savaşlarını da çok iyi bir şekilde tahlil ederek incelemiştir. Marozzi, adı geçen eserinde Toktamış Han ile ilgili de çok önemli bilgilere ve değerlendirmelere yer vermiştir. Bu çalışmada Marozzi'nin eserinin Hülya Kocaoluk tarafından yapılmış Türkçe çevirisi³³ ve Zakir Abbas tarafından Azerbaycan Türkçesine çevirilmiş nüshası kullanılmıştır³⁴.

Hayrunnisa Alan tarafından kaleme alınan Timurlu Tarihi hakkındaki önemli eserlerden birisi de *Bozkır'dan Cennet Bahçesine Timurlular 1360-1506* adlı çalışmadır. Müellif çalışmasında Timurlu dönemi ile beraber Timur-Toktamış mücadelesine ve aralarındaki ilişkilere de yer vermiştir. Burada Alan'ın adı geçen eseri kullanılmıştır³⁵.

Rusyalı araştırmacı R. Y. Poçekayev'in 2010 yılında yayımlanmış olduğu *Mamay İstoriya Antigeroya v İstoriya* adlı eser Mamay Mirza hakkında yapılmış biyografi çalışmasıdır. Müellif, Mamay Mirza'nın doğumundan ölümüne kadar bütün hayatı ve siyasi faaliyetlerini derinlemesine incelemiş ve tedkik etmiştir. Poçekayev'in bu çalışmasında Mamay Mirza'nın yanında Toktamış Han hakkında da önemli bilgilere yer verilmiştir. Bu çalışmada müellifin zikredilen çalışmasını kullanılmıştır³⁶.

³¹ İlyas Kamalov, *Avrasya Fatihî Tatarlar*, İstanbul 2007.

³² İlyas Kamalov, *Altın Orda ve Rusya (Rusya Üzerinde Türk-Tatar Etkisi)*, İstanbul 2009.

³³ Justin Marozzi, *Timurlenk İslamın Kılıcı, Cihan Fatihî*, çev. Hülya Kocaoluk, İstanbul 2017.

³⁴ Justin Marozzi, *Görkemli İnsanların Hayatı Tamerlan*, çev. Zakir Abbas, Bakü 2015.

³⁵ Hayrunnisa Alan, *Bozkır'dan Cennet Bahçesine Timurlular 1360-1506*, İstanbul 2007.

³⁶ Roman Yulianoviç Poçekayev, *Mamay İstoriya Antigeroya v İstoriya*, Sankt-Petersburg 2010.

Cüneyt Kanat ve Musatafa Alican`ın ortak çalışmalarının ürünü olan *Timur Yıldızların Bahtına Hükmeden Son Cihangir* adlı araştırma Timur dönemi Toktamış Han hakkında çok önemli bilgileri içermektedir. Burada adı geçen eserden de faydalanılmıştır³⁷.

Altın Orda Devleti Tarihi hakkındaki çalışmalardan biri de Ali Bademci`nin *Cengiz Yasası ve Timur Tüzükatı*, adlı eseridir. Bademci, adı geçen eserinde Cengiz Han ve onun kurduğu Moğol İmparatorluğu onun varislerinin kurdukları Moğol ulusları olan Altın Orda, Çağatay ulusu, İlhanlılar ve Kubilay (Yüan) ulusu Timur ve onun varisi olan Timurlular Devleti hakkında önemli bilgilere yer vermiştir. Müellif, çalışmasında Timur-Toktamış mücadelesini de incelemiş ve önemli değerlendirmeler yapmıştır. Burada müellifin adı geçen çalışması kullanılmıştır³⁸.

Ali Bademci`nin diğer bir önemli eseri de *Cengiz Han*, adlı çalışmadır. Eser, Cengiz Han`ın ortaya çıkışından ölümüne kadar vuku bulan siyasi olayları içermektedir. Bununla beraber eserde Altın Orda Tarihine kısa da olsa yer verilmiştir. Bu çalışmada adı geçen eserden de istifade edilmiştir³⁹.

Moğol Tarihi ile ilgili önemli bilgiler içeren Nadir Devlet`in *Avrasya Fatihisi Cengiz Han*, adlı çalışmasıdır. Cengiz Han dönemini ve onun haleflerinin kurduğu devletleri incelemiştir. Adı geçen çalışmada Altın Orda Tarihine de yer verilmiştir. Bu eserden de faydalanılmıştır⁴⁰.

Altın Orda Devleti Tarihi açısından öneli modern araştırma eserlerinde birisi de Alman Tarhçisi Bertold Spuler`in tarafından *Zolotaya Orda Mongolı Na Rusi 1223-1502*, (*Altın Orda Moğollar ve Ruslar 1223-1502*) adlı çalışması Altın Orda`nın siyasi, iktisadi ve sosyal tarihini kapsamaktadır. Spuler, Toktamış Han hakkındaki bilgilere de temas etmiştir. Adı geçen eser, 2017 yılında tekrar Rusça yayımlanmıştır. Bu çalışmada eserin Rusça çevirisi kullanılmıştır⁴¹.

³⁷ Cüneyt Kanat-Mustafa Alican, *Timur Yıldızların Bahtına Hükmeden Son Cihangir*, İstanbul 2018.

³⁸ Ali Bademci, *Cengiz Yasası ve Timur Tüzükatı*, İstanbul 2016.

³⁹ Ali Bademci, *Cengiz Han*, İstanbul 2017.

⁴⁰ Nadir Devlet, *Avrasya Fatihisi Cengiz Han*, İstanbul 2010.

⁴¹ Bertold Spuler, *Zolotaya Orda Mongolı Na Rusi 1223-1502*, çev. S. Y. Çuprov, Moskova 2017.

IV. TOKTAMIŞ HANDAN ÖNCE MOĞOLLAR İLE RUS KNEZLİKLERİ ARASINDAKİ İLİŞKİLER (1223-1242)

Moğollarla Rusların tarihteki ilk karşılaşması Cengiz⁴² Han (1206-1227) dönemine rastlamaktadır. Harizmşahlar⁴³ Devleti'nin Hükümdarı Alaeddin Muhammed'in takip edilerek ele geçirilmesi için Cengiz Han'ın emriyle 1219-1221 yılları arasında Moğol birlikleri Subutay⁴⁴ Bahadırın ve Cebe⁴⁵ Noyon'un komutanlığında 20 bin kişilik bir ordu ile Horasan'a⁴⁶ gönderildi. Cengiz Han, 1222 yılında Subutaydan Kuzey Kafkasya⁴⁷ ve Batı Deşt-i Kıpçak'ta bulunan Kanglı, Kıpçak⁴⁸, Başkırt⁴⁹, Rus, Macar, As, Sasut⁵⁰, Çerkes ve

⁴² Asıl adı Timuçin olan Cengiz Han, Moğol İmparatorluğu'nun kurucusu ve ilk hükümdarı (1206-1227)'dir. Uzun süren savaşlardan sonra Timuçin 1206 yılında Moğolistan'da bulunan bir çok hükümdarı ve boyu kendisine tabi kılmayı başardı ve aynı yılda Onon nehri kıyısında geçirilen kurultayda kendisini Cengiz (cihan hükümdarı, göklerin oğlu, mükemmel savaşçı) adı ile kağan ilan etti. Mustafa Kafalı, "Cengiz Han", mad., *DİA*, C. 7, İstanbul 1993, s. 367-368.

⁴³ İslam öncesi dönemden itibaren Harizm bölgesine hakim olan emir ve hükümdarlar "harizmşah", ünvanını kullanmışlardır. Harizmşahlar Devleti'ni Anuş Tegin oğlu Kütbüddin Muhammedin Büyük Selçuklu Sultanı Berkyaruk döneminde (1094-1104) 1097 yılında Harizme vali olarak tayin edilmesi sonucunda kurulmuştur. Aydın Taneri, "Harizmşahlar", mad., *DİA*, C. 16, İstanbul 1997, s. 228-230; Harizmşah Muhammed hakkında detaylı bilgi için bk.; V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 2017, s. 363-430.

⁴⁴ Subutay Bahadır bir Moğol kabilesi olan Uranhaylardan çıkmıştır. Subutay Cengizin en sadık ve güçlü komutanlarından biridir. *Moğolların Gizli Tarihi*, 37-38;55; Sadettin Yağmur Gömeç, *Türk Tarihinde Çingizliler*, Berikan yay. Ankara 2017, s. 147-148; Subutay (Subutay) (1175-1249), Cengiz Han'ın XIII. yüzyıla damgasını vuran en büyük komutanıdır. İngiliz tarihçi B. Liddel, Subutay hakkında şu değerlendirmeyi yapmıştır: Subutay askeri kariyeri süresinde 65 savaş geçirmiş ve bu savaşların hepsinden zaferle çıkmayı başarmıştır. Bundan başka o, 32 ülke fethetmiştir. Boris Akunin, *İstoriya Rosiyskogo Gosudarstva Ordinskiy Period*, Moskova 2017, s. 17.

⁴⁵ Cebe, ismi'nin manas harp vasıtası, silah anlamına gelmektedir. ismi önceleri Cihodayı olan bu şahıs Tayçuitlerden ayrılarak Cengiz Han'ın safına katıldı ve Cengiz Han ona Cebe ismini verdi. Cebe, Cengiz Han'ın en güçlü ve güvenilir komutanlarından biridir. *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 74-75.

⁴⁶ Horasan tarihte İranın kuzeydoğusunda yer alan geniş bir coğrafi alanın ismidir. Günümüzde Horasanı içine alan topraklar üç devletin İran, Türkmenistan ve Afganistan cumhuriyetlerinin sınırları içerisinde kalmıştır. Osman Çetin, "Horasan", mad., *DİA*, C. 18, İstanbul 1998, s. 234.

⁴⁷ Kafkasya, Karadeniz ile Azak Denizi'nin doğu kısmını ayıran Anapa yarımadasından başlayarak Hazar Denizindeki Abşeron yarımadasına ulaşan Büyük Kafkas dağlarını ve iki tarafı ile uzanan toprakları içine alan bir bölgedir. Bölge ismini adigeçen sıra dağlardan almıştır. Davut Dursun, "Kafkasya", mad., *DİA*, C. 24, İstanbul 2001, s. 157.

⁴⁸ Kıpçakları Bizanslılar ve Latinler "Kumanos, Cumanus, Komani", Ruslar Polovets (Polovsı), Kıpçaki, Almanlar ve diğer Batılı halklar "Falben, Valani, Palladi", Ermeniler "Khartes" Macarlar ise "Kun" şeklinde isimlendirmişlerdir. Kıpçak kelimesinin ortak anlamı "sarı, sarımsı ve solgun" dur. İslam kaynakları Kıpçakları "Kıbcak, Kıbşak, Kıfçak" Gürcü kaynakları ise "Kifçak Hifşah" olarak isimlendirmişlerdir. Mualla Uydu Yücel, "Kıpçaklar" mad., *DİA*, C. 25, İstanbul 2002, s.420-421.

⁴⁹ Başkırtlar, Günümüzde Ural dağlarının kuzey ve doğu kısımları ile Volga nehrinin kuzeyinde bulunan bozkırlarda yaşamaktadırlar. Yaşadıkları bölge Başkurdistan olarak isimlendirilmiştir. Togan, Başkırt kelimesinin Beş Ogur'dan geldiğini öne sürmüştür. Başkırtların, kökeni Türksitanı terkederek kuzeye ve batıya yayılan Kıpçak Türklerine dayanmaktadır. Başkırt Türkleri uzun süre Altın Orda idaresi altında kaldılar 1481 yılında bu devletin parçalanması üzerine Şibanoğullarının tabiyetine girdiler. Mehmet Saray, "Başkirt" mad., *DİA*, C. 5, İstanbul 1992, s. 130-131.

İtil Bulgarları⁵¹ gibi kuzey halklarını itaat altına alınmasını istedi⁵². İlk önce yolları üzerinde bulunan Belh, Merv, Nişapur, Herat, Damgan, Har, Semnan, Rey, Kum ve Hemedan gibi şehirleri ele geçirip tahrip eden Moğollar ardından Azerbaycan topraklarına ulaştılar⁵³. İlk önce Kazvin şehrini ele geçiren Moğollar bu şehirde 50 bin kişiyi katlettiler⁵⁴. Moğollar, Azerbaycan'ın Erdebil şehrini de ele geçirdiler ve yağmaladılar⁵⁵. Bölgelerden ise yüklü miktarda hediye ve para alarak şehirlerin bir kısmına dokunmadılar. Gürcü Kralı Georgi Laşa ve komutanı İvane Moğollara karşı koymak isteseler de Moğollar onları pusuya düşürerek ağır bozguna uğrattılar⁵⁶. Ardından Güney Kafkasyanın diğer şehirlerini de istila eden Moğol birlikleri Derbent⁵⁷ geçidini aşarak Kuzey Kafkasya'ya girmiş oldular⁵⁸. Burada Moğolları kendilerine karşı ittifak yapan Alan, Çerkes, Lezgi⁵⁹ ve Kıpçaklardan müteşekkil bir ordu karşıladı⁶⁰. İlk çatışmada Moğollar adı geçen mütefikler karşısında başarı elde edemeyince hileye başvurdular. Moğollar Kıpçaklara, Türklerle Moğolların kardeş olduğunu söylediler ve bu olay onların aralarının açılmasına neden

⁵⁰ İtil nehrinin aşağı havzasında XIII. yüzyılda yaşayan bir halk ismi.

⁵¹ Bu devlet Volga nehrinin orta havzasında kurulduğundan diğer Türk-Bulgar Devletleri'nden ayırd edilebilmesi için İtil kelimesi ile beraber zikredilmiştir. İtil Bulgar Devleti Bulgar Devletleri içinde en uzun ömürlüsü olmuştur. Ahmet Taşağıl, "İdil Bulgar Hanlığı" mad., *DİA*, C. 21, İstanbul 2000, s. 472-473; İdil Bulgarları hakkında detaylı bilgi için bk.; İbn Fadlan, *Seyahatname*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul 2013, s. 20-37; Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devlet'leri Tarihi*, Ankara 2014, s. 111-127; Dinçer Koç, *İtil Bulgarları*, "Doğu Avrupa Türk Tarihi", ed. Osman Karatay-Serkan Acar, İstanbul 2015, s. 295-334; Sefer Solmaz, *İtil Bulgarları*, Konya 2018, s. 17-42.

⁵² *Moğolların Gizli Tarihi (Manghol-Un Niuça Tobçaan) I*, çev. Ahmet Temir, Ankara 2016, s. 185; Lev Nikolayeviç. Gumilev, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları, C. II*, çev. Ahsen Batur yay. İstanbul, 2013, s. 152.

⁵³ V. D. Tiesenhausen, *Sbornik Materialov Otnosiyashiya k İstorii Zolotoy Ordı II*, Haz. A.A. Romaskeviçem -S. L. Volinin, Moskova, Leningrad 1941, s. 31; Jean Paul Roux, *Türklerin Tarihi Pasifikten Akdenize 2000 yıl*, çev. Aykut Kazancıgil-Lale Arslan Özcan, İstanbul 2013, s. 276.

⁵⁴ W.Tiesenhausen, *Sbornik Materialov II*, aynı yer.

⁵⁵ V.V. Bartold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 2017, s. 436.

⁵⁶ Genceli Kiragos, *Moğol İstilas 1220-1265*, terc. Mahmut Kemal Bey, İstanbul 2018, s. 19-20; Leon Cahun, *Asya Tarihine Giriş*, çev. İnan Kaya, İstanbul 2013, s. 237.

⁵⁷ Derbent Büyük Kafkas sıradağları ile Hazar denizi arasındaki bir kaledir. Derbent, V-VI. yüzyıllarda Sasaniler tarafından kale-şehir haline getirilmiştir. Aliyev Salih Muhammedoğlu, "Derbent", mad., *DİA*, C. 9, İstanbul 1994, s. 164-165.

⁵⁸ Mustafa, Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul 1976, s. 16.

⁵⁹ Lezgiler Dağıstan'ın güneydoğu yöresi ile Azerbaycanın kuzeydoğu kısmında yaşamaktadırlar. Lezgiler, Kafkasya'nın en eski yerli halklarından birisidirler. Ebül-Fida *Takvimül-Buldan* adlı eserinde Lekz ve Lekzi olarak isimlendirdiği Lezgilerin kalabalık bir nüfusa sahip olduklarını ve ayrıca ziraati çok iyi bildiklerini ifade etmiştir. Davut Dursun, "Lezgiler", mad., *DİA*, C. 27, İstanbul 2003, s. 169-170.

⁶⁰ Rene Grousset, *Stepler İmparatorluğu Atilla, Cengiz Han, Timur*, terc. Halil İnalçık, Ankara 2015, s. 255; Kafalı, *Altın Orda Hanlığı*, aynı yer.

oldu⁶¹. Bu olay üzerine Kıpçaklar, mütefiklerini terk ettiler⁶². Fakat Grousset, Cebe ve Subutay'ın Kıpçaklara ganimetten bir hisse verdiklerini ve böylece onların mütefiklerinden ayrılmasını temin ettiklerini belirtmiştir⁶³.

Düşmanlarının zayıfladığını gören Moğollar Alanları, Çerkesleri ve Lezgileri kolayca yenilgiye uğrattılar ve bir çok ganimet ve esir ele geçirdiler⁶⁴. Ardından Moğollar dağınık durumda olan Kıpçaklara aniden saldırarak onları da bozguna uğrattılar⁶⁵. Kiev şehrine kaçan Kıpçak Hanı Kotan (Konçak) damadı Galiç Knezi Mistislav'a savaş için gerekli olan her türlü techizatı göndererek “*bana yardım et yoksa yakın zamanda Moğollar Rus Knezlikleri üzerine de saldırırlar*” dedi⁶⁶. Ardından Mistislav, Kie`ve bütün Güney Rusya Knezlerini topladı ve bu mecliste Kıpçaklar ile Rusların Moğollara karşı birlikte hareket etmeleri konusunda anlaşma yapıldı⁶⁷. Mistislav ardından Galiçya, Kiev, Çernigov, Volın, Smolensk Suzdal Knezliklerinden ve mütefik Kıpçaklardan oluşan 80 bin kişilik bir ordu topladı⁶⁸.

Seferlerine devam eden Moğollar, Don⁶⁹ nehrini geçtiler ve burada mütefik Rus-Kıpçaklardan müteşekkil 80 bin kişilik bir ordu ile karşı karşıya geldiler⁷⁰. Moğollar planlı bir şekilde sahte ricat uygulayarak geriye dönüp kaçmaya başladılar⁷¹. Bunu gören mütefik Rus-Kıpçak ordusu onları takip etmeye başladı. Sonuçta Moğollar geri dönerek Kalka nehri kıyısında Rus-Kıpçak birleşik ordusunu pusuya düşürdüler ve onları ağır hezimetle uğrattılar⁷². Öyle ki savaşta bulunan Rus-Kıpçak ordusunun yüzde doksanı 16 Haziran 1223 yılında⁷³ vuku bulan Kalka⁷⁴ Meydan Muharebesin`de yok edildi⁷⁵. Moğol

⁶¹ İbnül Esir, *El-Kamil Fit-Tarih*, X, haz. Dr. Muhammed Yusuf ed-Deqaq, Beyrut 1998, s. 417; Hive Hanı Ebul-Gazi Bahadır Han, *Türkün Soy Ağacı(Şecere-i Türk)*, çev. Dr. Rıza Nur, İstanbul 2010, s. 126; Abraham Constantin Mouradgea D`ohsson, *Moğol Tarihi*, çev. Ekrem Kalan, İstanbul 2014, s. 143.

⁶² Ebul-Gazi Bahadır Han, *age.*, *aynı yer*.

⁶³ Grousset, *age.*, *aynı yer*.

⁶⁴ Ebul-Gazi Bahadır Han, *aynı yer*; W.Tiesenhausen, *Sbornik Materialov II*, s. 33.

⁶⁵ Kafalı, *aynı yer*.

⁶⁶ D`ohsson, *Moğol Tarihi*, s. 144.

⁶⁷ D`ohsson, *aynı yer*.

⁶⁸ Turgun Almas, *Uygurlar*, çev. Ahsen Batur, İstanbul, 2013, s. 376.

⁶⁹ Ruslar bu nehri Don olarak isimlendirmişlerdir. Bu nehir Rusya topraklarından başlayarak kuzeyden güneye doğru akmakta ve Azak denizine dökülmektedir. Nehrin uzunluğu 1870 kilometredir.

⁷⁰ Gumilev, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları*, C. II, s. 154.

⁷¹ Ebul-Gazi Bahadır Han, *Türkün Soy Ağacı*, s. 126.

⁷² Gumilev, *age.*, *aynı yer*; George Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, çev. Eşref Bengi Özbilen, İstanbul 2015, s. 58-59; İlyas Kamalov, *Altın Orda ve Rusya (Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi)*, İstanbul 2009, s. 66.

⁷³ Araştırmacıların bir kısmı Kalka Savaşının 1223 yılının 16 Haziranında vuku bulduğunu görüşünü desteklerken; Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 77; Bertold Spuler, *Zolotaya Orda Mongolı Na Rusi 1223-1502*, çev. S. Y. Çuprova, Moskova 2017, s. 25; Devlet', *Avrasya Fatih Cengiz*, s. 164; Bademci, *Cengiz Han*, s.

ordusu zafer elde ettikten sonra ricat eden düşmanı takip etmeyerek Kırım'ın güneyinde bulunan Sudak şehrini yağma ederek ülkelerine geri dönmek için yola koyuldular. D`ohsson, İdil Bulgarları'nın Moğollara karşı koymak istediklerini fakat Moğolların onları pusuya düşürerek imha ettiklerini ifade etmiştir⁷⁶. Fakat onun verdiği bu bilgi tarihi kaynakların verdiği bilgilere ters düşmektedir. Kafalı, İbnül Esir ve Tiesenhouse'nin verdiği bilgilere dayanarak bunun tam tersi olduğunu İdil Bulgarları'nın Moğol ordusunu İdil nehrinin bir kolu olan Aktübe⁷⁷ kıyısında pusuya düşürdüklerini ve Moğol ordusundan yalnız 4 bin kişilik bir birliğin sağ kurtulduğunu ifade etmiştir.⁷⁸ Yenilginin ardından Moğollar, Saksin adlı şehirden geçerek Talas nehri boylarında bulunan Cengiz Han'ın asıl ordusuna iltihak ettiler⁷⁹. Bademcinin de ifade ettiği gibi, Moğolların bu seferi daha ziyade keşif amacı için yapılmıştı⁸⁰.

Rus Knezlikleri'nin ele geçirilmesi ve tabi hale gelmesi ise Batu⁸¹ Han tarafından başlatılan II. Deşt-i Kıpçak Seferi (1236-1242) sonucunda gerçekleştirildi. Cengiz Han'ın (1227). ölümünden sonra 1228 yılında Moğol önde gelenleri, Çağatay, Batu, Otçigin, Tuli, Yegü ve Yesüğe başta olmak üzere bir çok prens ve komutanlar Moğolistanın Kerülen nehrindeki Kodeu adlı adada kurultay topladılar⁸². Kurultayda Cengiz Han'ın ölmeden önceki vasiyeti gereğince oğlu Ögedey Büyük Kağan seçildi⁸³. Kurultayda Batı Deşt-i Kıpçak (Kıpçaklar), Rus Knezlikleri, İdil Bulgarları ve Doğu Avrupa üzerine sefer

268; diğer bir kısmı ise 1223 yılının 31 mayısında vuku bulduğu görüşündedirler; Roux, *Türklerin Tarihi*, s. 279; Kamalov, *Altın Orda ve Rusya*, s. 76-77; Karpov, *Batı*, s. 22; Peter B. Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, çev. Yahya Kemal Taştan, Ötüken yay. İstanbul 2014, s. 133.

⁷⁴ Kalka savaşı için detaylı bilgi için bk; Grousset, *Stepler İmparatorluğu*, s. 255-256; Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 77-78; Dohsson, *Moğol Tarihi*, s. 144-145; Kamalov, *Altın Orda ve Rusya*, s. 66-67; Devlet, *Avrasya Fatih Cengiz Han*, s. 163-164.

⁷⁵ Gumilev, *age.*, s. 155.

⁷⁶ D`ohsson, *age.*, *aynı yer*.

⁷⁷ Aktube veya Ahtube nehri Volga nehrinin sol koludur. Uzunluğu 537 kilometredir.

⁷⁸ İbnül-Esir, *El-Kamil Fit-Tarih*, s. 419; V. D. Tiesenhausen, *Altın Ordu Devlet'ine Ait Metinler*, çev. İsmail Hakkı İzmirli, İstanbul 1941, s. 61; Kafalı, *Altın Orda Hanlığı*, s. 17.

⁷⁹ Tiesenhausen, *Altın Ordu Devleti'ne Ait Metinler II*, *aynı yer*; Almas, *Uygurlar*, s. 377.

⁸⁰ Ali Bademci, *Cengiz Han (Devlet'i-Nesli-Türklüğü)*, İstanbul 2017, s. 268.

⁸¹ Batu Han, Altın Orda Devleti'nin kurucusu ve birinci hükümdarıdır (1227-1256). Batu Han, Cengiz Han'ın torunu ve Cuci Han'ın oğludur. Batu Han, 1236-1242 yılları arasında II. Deşt-i Kıpçak ve Doğu Avrupa seferini başarıyla yönetti. 1242 de adigeçen seferden geri dönen Batu Han, yeni bir Devlet'in Altın Orda Devlet'inin temellerini attı. Batu Han'ın kurduğu Altın Orda Devleti'nin sınırları Doğuda İrtiş nehrinden başlayarak Batıda Tuna nehrine kadar geniş toprakları kapsamakta idi. Mustafa Kafalı, "Batu Han", mad., *DİA*, C. 5, İstanbul 1992, s. 208-209.

⁸² *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 190; Devlet, *Avrasya Fatih Cengiz Han*, s. 180.

⁸³ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 191; Rizaeddin Fahreddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, çev. İlyas Kamalo İstanbul 2003, s. 35; Almas, *Uygurlar*, s. 380; Devlet, *Avrasya Fatih Cengiz Han*, *aynı yer*.

yapılması ve adı geçen milletlerin itaat altına alınması kararlaştırıldı⁸⁴. D`ohsson, II. Deşt-i Kıpçak Seferi için⁸⁵ yapılan kurultayın 1235 yılında gerçekleştiğini belirtmiştir⁸⁶. Yeni seçilen büyük Kağan Ögedey (1229-1242) sefere gidecek ordunun başkomutanlığına Batuyu tayin etti ve ona yardımcı olarak 60 yaşlı Subutay-Bahadır`ı görevlendirdi⁸⁷. Bundan başka Ögedey, Batu ve Subutay`a yardımcı olmak için Çağatay`ın oğlu Börüyü, kendi oğlu Güyükü ve Tuluy`un oğlu Müнге ve Kaydu gibi bir çok Moğol komutan ve prenslerini de görevlendirdi⁸⁸. 1236 yılında Moğol ordusu İtil Bulgarları üzerine sefere çıktı. Subutay`ın komutanlığındaki Moğol ordusu İtil Bulgarları`nın merkezi olan Bulgar ve diğer şehirleri ele geçirdi⁸⁹. Ardından Moğollar, Kıpçak ülkesine saldırdılar. Kıpçaklar`ın bir kısmı imha edildi⁹⁰. Bir kısmı ise ülkeyi terkedip batıya gittiler. Kıpçakların mukavemetini kırdıktan sonra Moğollar Batı Deşt-i Kıpçak ülkesini ve İtil-Ural bölgesinde meskun olan bir çok Fin-Ugor halkını Mordvinleri, Burtasları ve Mokşaları itaat altına aldılar. Bu istila hareketi tamamlandıktan sonra Moğollar askeri hareketi devam ettirerek Rus Knezlikleri üzerine gittiler.

1237 yılında Batu Han`ın ordusu ilk önce Ryazan Knezi`nin ordusunu Voronej⁹¹ nehri kıyısında mağlup etti⁹². Ardından Batu Han`ın ordusu Ryazan Knezliği`nin topraklarını yağma ve tahrip etti⁹³. Batu Han bundan sonra ard arda Moskova ve Vladimir şehirlerini ve Suzdal, Rostov ve Tver Knezliklerini Novgorod hariç ele geçirdi. Sonra Batu Han seferine devam ederek Smolensk ve Çernigov Knezlikleri`nin topraklarını da aldı. 1239 yılında Çernigov ve Pereyaslavlı şehirleri de Batu han tarafından zapt edildi. 1240`ta Batu Han Kiev`i ele geçirmekle Rus Knezlikleri`nin istilasını tamamlamış oldu⁹⁴. Böylece

⁸⁴ Rizaeddin Fahreddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, aynı yer

⁸⁵ II. Deşt-i Kıpçak seferi ve Rus Knezliklerinin Moğollara bağlanması hakkında detaylı bilgi için bk. ; *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 195-198; Dohsson, *Moğol Tarihi*, s. 198-202; Grousset, *Stepler İmparatorluğu*, s. 273-275; Gumilev, *Eski Rusya ve Büyük Bozkır Halkları II*, s. 160-165; Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 78-83; Spuler, *Zolotaya Orda*, s. 27-30; Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, s. 70-73; Safargaliyev, *Raspad Zolotoy Ordi*, s. 20-22; Kafalı, *Altın Orda Hanlığı*, s. 50-51; Kamalov, *Altın Orda ve Rusya*, s. 77-79; Poçekayev, *Zolotaya Orda*, s. 13-16; Karpov, *Battı*, s. 48-97; Roux, *Türklerin Tarihi*, s. 281-282.

⁸⁶ D`ohsson, *Moğol Tarihi*, s. 198; Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 78.

⁸⁷ Almas, *Uygurlar*, s. 381.

⁸⁸ Almas, aynı yer; Sadeddin Yağmur Gömeç, *Türk Tarihinde Çingizliler*, Ankara 2017, s. 154.

⁸⁹ D`ohsson, *Moğol Tarihi*, s. 199.

⁹⁰ D`ohsson, aynı yer.

⁹¹ Voronej nehri Don nehrinin bir koludur. Uzunluğu 342 kilometredir.

⁹² Kamalov, *Altın Orda ve Rusya*, s. 78.

⁹³ Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 79.

⁹⁴ Almas, *Uygurlar*, s. 383; Kamalov, *Altın Orda ve Rusya*, 78.

Novgorod Feodal Cumhuriyeti de dahil olmak üzere bütün Rus Knezlikleri Altın Orda Devleti'nden tabi duruma geldi.

A. Altın Orda Devletinin Kuruluşu (1242)

Cengiz Han vefat etmeden önce ele geçirdiği toprakları Moğol geleneklerine göre kendi oğulları arasında taksim etti. Tecrübesi ve askeri becerileriyle kendisini kanıtlayan büyük oğlu Cuci⁹⁵ (1227) 'ye Altay Dağları ile Batı Sibirya'dan başlayarak İtil-Ural bölgesi ve onun ötesinde bulunan topraklar verildi⁹⁶. Cengiz Han hayatta iken 1207 yılında büyük oğlu Cuci'yi Kuzeyde bulunan orman halkları üzerine sefere göndermişti. Cuci Han, kuzeyde bulunan bir çok orman halklarını Oyrat, Buryat, Barhun, Habhanas, Hanghas, ve Tuba (Tuva) ları kendisine tabi kıldı ve onların yaşadıkları bölgeleri ele geçirdi⁹⁷. Cengiz Han geri dönen oğlu Cuci'ye şöyle dedi; *“Oğullarımın en büyüğü olan sen, evden daha erken çıkmaya rağmen iyi yoldan yürüdüün, yabancı ülkelerde ne asker ne de hayvan kaybı vermeden, orman halklarını ittaatımız altına alarak geri döndün” Bu halkları sana hibe ediyorum dedi*⁹⁸. Fakat Cuci Hanın Cengiz Han'dan önce ölmesi onun kendi ismiyle anılan devletinin kuruluşunda yer almasını engellemiş oldu. Altın Orda Devletini kurmak Cuci Han'ın oğlu Batu Han'a nasib olacaktır.

Altın Orda Devletinin Cuci Ulusu ismini almasına rağmen, Cucinin Altın Orda Devletinin kuruluşunda büyük katkısı olmamıştır. Esasen Altın Ordanın ilk Hanı, Doğu Avrupayı ele geçiren ve bu suretle Altın Orda Devletini kuran Batu Handı. Batu Han'ın saltanatı 1224 yılından 1255 yılına kadar sürmüştür. Yakubovskiy, Altın Orda Devletinin kuruluş tarihini Doğu Avrupa'nın fetih tarihinin başlangıcı olan 1236 yılından başlatmanın daha uygun olacağını ifade etmiştir⁹⁹. Batu Han hakkında kaynaklarda çok az bilgi bulunmaktadır. Yakubovskiy, Batu'nun II. Deşt-i Kıpçak Seferi'nin (1236-1242) başarılı önderi ve yeni kurulan devletin büyük bir kurucusu olduğunu kabul ediyor. Cüveyninin verdiği bilgiye göre Cuci Hanın Bogal, Hordu (Ordu), Batu, Sibakan, Tangut, Berke, Berekçer adlarındaki yedi oğlundan Batu, babası Cuci'nin ölümünden sonra onun yerine

⁹⁵ Cuci Han hakkında detaylı bilgi için bk; Mustafa Kafalı, “Cuci Han”, mad., *DİA*, C. 8, İstanbul 1993, s. 78-79.

⁹⁶ İlyas Kamalov, “Altın Orda Devleti”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ed. Osman Karatay-Serkan Acar, İstanbul 2015, s. 582.

⁹⁷ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 160.

⁹⁸ *Moğolların Gizli Tarihi*, aynı yer.

⁹⁹ Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s. 37.

geçmiş ve kardeşleri de ona tabi olmuştu¹⁰⁰. Ögedey Kağan, Büyük Han olarak tahta geçtikten sonra Batu Han, Kıpçak ülkesi'nin bir kısmını, Alan, As, Rus, Bulgar ve Mekes¹⁰¹ ve gibi diğer bölgeleri de kendi ülkesine kattı¹⁰². Daha sonra Doğu Avrupa'nın fethiyle Batu Han Devletinin kuruluşunu tamamlamış oldu. Böylece tarih sahnesine yeni bir devlet olan Altın Orda Devleti (1236-1502) çıkmış oldu.

B. Toktamış Han Dönemine Kadar Altın Orda Devleti

ÖzbekHan¹⁰³'ın ölümünden sonra 1341 yılında Altın Orda tahtına oğlu Tini-Bek geçmiştir. İbn Battuta, Tini-Bek Han'ın babası tarafından veliahd tayin edildiğini fakat uzun süre tahta kalmadığını belirtmiştir¹⁰⁴. İbn Battutaya göre, Tini-Bek, uygunsuz davranışlarından dolayı öldürülmüştür. Bunun üzerine yerine kardeşi Canıbek Han (1342-1357) geçmiştir¹⁰⁵. Azerbaycandaki ülemaların davet ezerine Canıbek Han 1356 yılında Azerbaycan üzerine sefer yaptı¹⁰⁶. Çobani emiri Melik Eşrefi yenerek Tebrizi ve bütün Azerbaycan topraklarını ele geçirdi. Ardından Canıbek Han'ın emri ile Melik Eşref idam edildi¹⁰⁷. Tebriz`de uzun süre beklemeyen Canıbek Han oğlu Berdibeki 50.000 askerle bu şehirde vekil bırakarak Saray¹⁰⁸ şehrine döndü¹⁰⁹. Rus kroniklerinden Nikonovskaya

¹⁰⁰ Aladdin Ata Melik Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2013, s. 245.

¹⁰¹ Alan veya Ossetlerin (Osetinlerin) günümüzdeki merkezi (başkenti) kastedilmektedir.

¹⁰² Minhac-ı Sirac el-Cüzcani, *Tabaka-ı Nasiri (Moğol İstilasına Dair Kayıtlar)*, çev. Mustafa Uyar, İstanbul 2016, s. 136; Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşa*, aynı. yer.

¹⁰³ Özbek Han, Altın Orda Hanı Toktanın kardeşi olan Tuğrulcanın oğludur. Tokta Han'ın ölümünden sonra Altın Orda tahtına geçti (1312-1340/41). Özbek Han, kendisini han ilan eden atalığı Bacır-Tok Buka'yı Kıyat Astay ile Secut Alatay isimli emirlerin yardımı sayesinde bertaraf etmiş ve tahta oturmuştur. Takriben 1320 yılında İslamiyeti kabul eden Özbek Han Muhammed ismini aldı ve İslamiyet Altın Orda Devletinin resmi dini haline geldi. Özbek Han döneminde Altın Ordada İslamlaşma süreci büyük oranda tamamlandı. Mustafa Kafalı, "Özbek Han", mad., *DİA*, C. 34, İstanbul 2007, s. 107-109; Özbek Han hakkında detaylı bilgi için bk: Ötemiş Hacı, *Cengiz-Name*, s. 52-54; Spuler, *Zolotaya Orda*, s. 84-95; Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, s. 239-249; Kafalı, *Altın Orda Hanlığı*, s. 73-82.

¹⁰⁴ Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta et-Tanci, *İbn Battuta Seyahatnamesi (Tuhfetun-Nuzzar fi Garaibil-emсар ve Acaibil-esfar)*, haz. Dr. Mümin Çelik, İstanbul 2015, s. 254.

¹⁰⁵ İbn Battuta, *Seyahatname*, aynı. yer.

¹⁰⁶ Ötemiş Hacı, *Cengiz-Name*, haz. İlyas Kemaloğlu, Ankara 2014, s. 55.

¹⁰⁷ Ötemiş Hacı, *Cegiz-Name*, s. 56.

¹⁰⁸ Carpini 1245-1247 yılları arasında yapmış olduğu seyahat esnasında Batu Han tarafından bizzat kabul edilmiştir. Carpini Batu Han'ın çadırlardan oluşan ordugahından bahsetmektedir ki, hiç kuşkusuz bu Batu Han tarafından inşa edilecek Saray Batı şehrinin kurulduğu mevkidir. Batu Han'ın kurmuş olduğu ordugahın İtil nehrinin doğu kıyısında olduğu anlaşılmaktadır. Böylece Batu Han daha hayatta iken kendi ismiyle anılan bir şehrin yani Saray Batunun temellerini atmıştır. Saray Batu şehri ilk önce Moğolların kurduğu çadır evlerden oluşuyordu. Sonraki dönemde gelişime göstererek büyük bir şehire dönüşmüştür. Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi*, s. 134-136; Vernadsky, de Batu Han'ın İtil (Volga) nehrinin doğu kıyısında kendisi için bir başşehir inşa ettiğini belirtmektedir. George Vernadsky, Batu Han'ın kurmuş olduğu yeni şehrin arkeolojik bulgulardan hareketle Hacitarhan'ın kuzey kısmında Volganın bir kolu olan Aktübe nehrinin doğu tarafında yer aldığını ifade etmiştir. Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, s. 176-177;

letopise göre bu dönemde 1357 yılında Altın Orda Devleti'nde iç karışıklığın asıl müsebbibi Kanglı Tulubay adlı başemirdi. Tulubay Canıbek Han'ın oğlu Berdibek'i kandırarak babasını öldürmeye tahrik etti¹¹⁰. Böylece Canıbek Han kendi oğlu Berdibek Han tarafından şehit edildi¹¹¹. Bunun üzerine Altın Orda Devleti tahtına Berdibek Han (1357-1360) geçti. Berdibek Han tahta geçince 12 kardeşini öldürttü ve yalnız kendi oğlunu hayatta bıraktı¹¹². Berdibek Han'ın bu politikası üldeke iç kargaşaya ve hoşnutsuzluklara neden oldu. Kendisinden önce oğlunun vefat etmesi Berdibek Han'ı olumsuz etkiledi ve çok geçmeden kendisi de vefat etti. Berdibek Han'ın ölümü ile Batu Han ile başlayan Ak Orda hanedanlığı 133 yıl sonra son bulmuş oldu (1227-1360)¹¹³. Berdibek Han'ın diğer iki kardeşi Nevruz ve Kulpa Hanlar arasında vuku bulan taht mücadelesi İtil boyunun güvenliğini kaybettirdiği için, bölgenin ve başşehir Saray'ın emniyetini sağlayan Kıyat emirlerinden Mamay Mirza, kendisine tabi il ve kabileleri Sağ-Kolda Kırım tarafına; Kıyat Tengiz Buka ise yine kendisine bağlı il ve boyları Sol-Kolda Sır-derya havzasına götürmüştü¹¹⁴. Bu durum Altın Orda Devletinin başşehiri olan Saray şehrinin, birbirinin ardınca kendi hanlıklarını ilan eden han adayları arasında adı geçen taht şehrinin sık sık el değiştirmesine neden olacaktır¹¹⁵. Böylece Altın Orda Devleti'nde Bulkak Devri¹¹⁶ (II fetret devri) ortaya çıkmış oluyordu. Bulkak devri Urus Han'ın 1369 yılında doğu Deşt-i Kıpçakta kendi rakiplerini bertaraf ederek adı geçen bölgeye hakim olmasına kadar devam edecektir¹¹⁷.

Rus tarihçisi Savelyev'in tespitlerine göre daha Berdibek Han, hayatta iken Altın Orda Devleti tahtı için beş han birbirilerine rakip olarak çıktılar. 1360-1361 yılında Altın

Saray şehri hakkında detaylı bilgi için bk; Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, s. 62; Bartold, *Orta Asya türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 184-185.

¹⁰⁹ V. Tiesenhausen, *Sbornik Materialov II*, s. 102-103; Kafalı, *Altın Orda Hanlığı*, s.84.

¹¹⁰ V. Tiesenhausen, *Sbornik Materialov II*, s. 129; Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s. 115; Kafalı, *Altın Orda Hanlığı*, s. 85.

¹¹¹ Kafalı, *Altın Orda Hanlığı*, aynı yer.

¹¹² Ötemiş Hacı, *Cengiz-Name*, s. 57.

¹¹³ Ebül-Gazi Bahadır Han, *Türkün Soy Ağacı*, s. 186; Kamalov, *Altın Orda ve Rusya*, s. 95.

¹¹⁴ Ötemiş Hacı, *Cengiz-Name*, aynı yer; Kafalı, *Altın Orda hanlığı*, s. 90.

¹¹⁵ Kafalı, *age.*, aynı yer.

¹¹⁶ Bulkak devri için detaylı bilgi için bk. Ötemiş Hacı *Cengiz-Name*, s. 57-70; Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s. 115-127; Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, s. 294-299; Spuler, *Zolotaya Orda Mongolı Na Rusi 1223-1502*, çev. S. Y. Çuprov, Moskova 2017, s. 103-117; German Alekseyeviç Fedorov-Davidov, *Obşestvennyy Stroy Zolotoy Ordu*, Moskova 1973, s. 145-152; Kafalı, *Altın Orda Hanlığı*, s. 89-99; A. G. Muhamadiyev, *Bulgaro-Tatarskaya Monemaya Sistema XII-XV.vv*, Moskova 1983, s. 88-98; Kamalov, *Altın Orda ve Rusya*, s. 95-100; Roman Yulianoviç Poçekayev, *Mamay İstoriya Antigeroya V İstoriya*, Sankt-Petersburg 2010, s. 96-111.

¹¹⁷ Kafalı, *age aynı yer.*

Orda tahtı için mücadele eden 5 han adayı vardı. Savelyev, bu dönemde Berdibek, Hızır, Timur Hoca, Ordumelik ve Kildibek gibi Hanlar tarafından basılan paralarla karşılaştığını ifade etmiştir. Bütün bunlar Altın Orda Devleti içinde olan iç karışıklığı göstermek için yeterlidir. En son tahta geçen Kulpa Han'ın rakibi Nevruz tarafından öldürülmesi, Altın Orda Devleti'indeki karışıklıkların daha da derinleşmesine sebep oldu. Yakubovskiy, 20 yıl zarfında 1360 yılından 1380 yılına kadar yani Toktamış Han'ın Altın Orda Devletinin tahtına geçişine kadar Altın Orda'da birbirileriyle mücadele eden 25'den fazla han adayının görüldüğünü ifade etmiştir¹¹⁸. Altın Orda Devleti'nde iç karışıklıkların arttığı bir dönemde Cengiz sülalesine mensup hanların yanında Moğol üst düzey emirleri arasında birtakım adaylar ortaya çıktı. Meşhur Altın Orda emiri Mamay Mirza gibi. İbn Haldunun verdiği bilgiye göre, Mamay Mirza daha Berdibek Han döneminde yönetimde önemli bir rol üstlenmiş ve onun bütün işlerini idare etmiş ve onun kızını alarak hana damat olmuştu¹¹⁹. Rus kronikleri de Mamay Mirza'nın iktidarı ele alması ve faaliyetleri hakkında önemli bilgiler vermektedirler. Kroniği kaleme alan yazarın anlattığına göre; *"bu yıl içinde Orda prenslerinden tümen komutanı Mamay Mirza, kendi hükümdarına karşı nefret uyandırdı"*¹²⁰. Hana karşı başkaldıran Mamay, Özbek Han'ın soyundan gelen Avdul'u (Abdullahı) Han ilan etmiş ve onun adına hareket ederek Timur Hocay'a karşı kesin bir saldırıya başlamıştı. Rakip hanlardan olan Timur Hoca, Mamay Mirza'dan kurtulmak amacıyla Volga nehrini geçmişse de katledilmişti. Böylece Altın Orda'nın Batı bölgelerinde yönetime Mamay Mirza hakim olmuştu. Toktamış Hanla 1380 yılında II. Kalka Savaşında yenilip ardından 1381 yılında öldürülünceye kadar Batı Deşt-i Kıpçakta asıl hakimiyet Mamay Mirza'nın elinde kalacaktır.

C. Doğu Deşt-i Kıpçak'ta Tukay-Timur Soyunun Kuvvetlenmesi

Cuci Ulusunda önce Orda-İçen, daha sonra ise Sayın Han (Batu Han), hanedanının son bulması, Saray tahtının boş kalmasına neden oldu. Bunun üzerine Cuci Han'ın

¹¹⁸ Yakubovskiy, *age.*, s. 116.

¹¹⁹ Yakubovskiy, *aynı yer*; Kafalı, Mamay Mirza'nın Berdibek Han'ın değil onun babası Camıbek Han'ın kızı Sulu Haniş ile yani Berdibek Han'ın kızkardeşi ile evli olduğunu ifade etmiştir. Kafalı, *Altın Orda Hanlığı*, s. 40; Mamay Mirza hakkında detaylı bilgi için bk; Ötemiş Hacı, *Cengiz-Name*, s. 57-58;69-70;Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s. 118-130; Spuler, *Zolotaya Orda*, s. 106-116; Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, s. 295-315; Gumilev, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları II*, s. 234-242; 286-300; Safargaliyev, *Raspad Zolotoy Ordi*, s. 116-144; Fedorov-Davidov, *Obşestvennyy Sroy Zolotoy Ordi*, s. 147-153; Kafalı, *Altın Orda Hanlığı*, s. 93-95; Kamalov, *Altın Orda ve Rusya*, s. 96-103; Poçekayev, *Mamay İstoriya Antigeroya v İstorii*, s. 17-131; *Zolotaya Orda*, s. 104-111.

¹²⁰ Yakubovskiy, *aynı yer*.

soyundan gelen Prenslar Doğu Deşt-i Kıpçak tahtı için mücadele etmeye başladılar¹²¹. Fakat bunların hiçbirinin tahta geçmesi Altın Orda Devletine nizam getirmemiş ve iktidarları da çok kısa sürmüştür. Özellikle Altın Orda'nın başşehrinde bulunan Saray tahtı için mücadele genellikle Şiban Han soyu ile Tokay-Timur soyu arasında vuku bulmuştur. Berdibek Han'ın ölümünden sonra (1360) Şiban Han soyundan gelen Hızır Han (1360-1362) Saray şehrinde tahta geçerken¹²² Tokay-Timur soyundan gelen Kara Nogay Han (1360-1362) Sol-Kolda kendisini han ilan etmiştir¹²³. Kara Nogay Han, 3 sene hanlık yaptıktan sonra vefat etmiştir. Onun yerine geçen küçük kardeşi Tuğluk-Timur (1362-1369), Siriderya boyunda han olmuştur¹²⁴.

Tuğluk-Timur Han'ın ölümü üzerine yerine amcazadeleri olan Badık Oğlan oğlu Urus Han geçti. Urus Han, Sol-Kolda yani Altın Orda Devletinin doğu bölgesi olan Doğu Deşt-i Kıpçak'ta han olmuştur. XIV. yüzyılda Altın Orda'da iktidar zayıflaması üzerine Orda-İçenin sözde bağlı (Doğu Deşt-i Kıpçak) olan vilayetleri, Urus Han döneminde fiilen bağımsız hale geldi¹²⁵. Arap müelliflerinden el-Kalkaşendi, Urus Han'dan bahsederken "*Harizmde yaşıyan bir boya mensuptu ve belki de adı Muhammed, Urus da lakabıydı*" diye belirtmektedir. Mısır Sultanı Münşisi'nin 1374-1375 tarihli bir mektubunda Urus Han'dan Muhammed adıyla bahsedilmektedir. Farsça ve Türkçe yazan müellifler ondan bahsederken "*Urus han Uzbeki*" veya sadece "Urus Han" diye bahsederler¹²⁶. Urus, ismi XII. yüzyıldan itibaren Türk beyleri ve Çingiziler arasında oldukça yaygındı. Bu isim günümüz araştırmalarına göre sarışın çocuklara verilirdi. Vernadsky, Urus isminin Türkçe'de "*Rus*", anlamına geldiğini ifade etmiştir. Ona göre Urus Han'ın annesi bir Rus prensesiydi. Anlaşıldığına göre o buna dayanarak daha sonra Rusya üzerinde hak iddia etmeye hazırlanacaktı¹²⁷. Urus Han'ın, Cuci Han'ın hangi oğlunun soyundan geldiği konusu tartışmalıdır. Bazı kaynaklara göre Urus Han Cuci'nin oğlu olan Orda-İçenin, diğer kaynaklara göre ise, Cuci'nin diğer oğlu Tukay-Timur soyundan gelmektedir. Natanzi'ye göre, Urus Han oldukça kudretli, kararlı ve sert karaktere sahip bir hükümdardı¹²⁸. Otrar, Sabran, Cend ve Benckendde medrese, hangah, mescit ve diğer binalar inşa eden dedesi Erzen'i örnek alarak o da başkenti Sığnak şehrinde birtakım imar faaliyetlerini başlattı.

¹²¹ Mustafa Kafalı, *Altın-Orda Hanlığı, Türkler*, VIII, Ankara 2002, s. 402.

¹²² Ötemiş Hacı, *Cengiz-Name*, s. 58.

¹²³ Ötemiş Hacı, *Cengiz-Name*, s. 61.

¹²⁴ Ötemiş Hacı, *Cengiz-Name*, s. 63.

¹²⁵ S.G. Klyastorny-T.İ. Sultanov, *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, çev. Ahsen Batur, İstanbul 2004, s. 206.

¹²⁶ Klyastorny-Sultanov, *aynı yer*.

¹²⁷ Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, s. 296.

¹²⁸ Klyastorny-Sultanov, *age.*, s. 207.

Mahmud b. Veli ise Urus Han'ın siyasi merkezinin Yayık (Ural) nehri'nin aşağı kısmında yer alan Sarayçık şehri olduğunu belirtir.

D. Urus Han'ın Doğu Deşt-i Kıpçak'ta Kuvvetlenmesi ve Mamay Mirza ile Rekabeti

Urus Han Doğu Deşt-i Kıpçağ'ı kontrol altına aldıktan sonra Batı Deşt-i Kıpçak'ı ele geçirmek istemiş fakat Mamay Mirza karşısında başarılı olamayacağını farkedince doğuya dönmüştür¹²⁹. Toktamış kendisine rakip olarak ortaya çıkmadan önce Urus Han'ın batıdaki en güçlü rakibi Mamay Mirza idi. XIV. yüzyılın 60. yılları'nın sonu ile 70. yıllarının başlarında Altın Orda'da iki kudretli siyasi figür vardı ve devlet resmen olmasa bile fiilen iki kısma ayrılmıştı. Bu dönemde Devletin doğu bölgeleri (Doğu Deşt-i Kıpçak), Siriderya ve Gök-Orda ve Saray bölgesi de dahil olmak üzere onun çevresindeki bölgeler doğrudan Urus Han'ın eline geçmişti. Bu dönemde Urus Han İtil Bulgarlarını kendine tabi kılmayı bile başarmıştı. Diğer tarafta, devletin batı bölgeleri ise Kuzey Kafkasya, Kırım, Azak ve Karadenizin kuzey stepleri ile Dinyestr nehrinden Volga'ya kadarki bölgeler ve kuzeyde İdil Bulgaryasına kadarki toprakların tamamı Mamay Mirza'nın elinde bulunuyordu. Bu iki siyasi güç birbirine rakip konumda idiler. Her ikisi de Altın Orda Devletini bir çatı altında birleştirmek için bütün gücüyle mücadele etmekte idi.

Bu dönemde Mamay Mirza İtil nehri'nin batısındaki bütün toprakları da kontrolü altına aldı. Mamay bütün merkezi yönetimi ele geçirmek ve devleti, yani Cuci Ulusunu yeniden tesis edebilmek için çok çaba sarf ediyordu¹³⁰. Onun bu özelliği daha ziyade Nogay Mirza'yı¹³¹ hatırlatıyordu. Urus Han, Mamay Mirza için güçlü bir rakip olmasına rağmen kendine karşı yeni ve daha güçlü bir rakibin yani Toy-Hoca oğlu Toktamış Oğlan'ın ortaya çıkması Mamay Mirza'nın bu güçlü rakipten de kurtulmasına neden olacaktır.

¹²⁹ Hayrunnisa Alan, "Altın Orda Hanlığın'da Hakimiyet Anlayışı ve Karaçi Beylerin Ortaya Çıkışı", *Tarih Dergisi* S. 54 (2011/2), İstanbul 2012, s. 13.

¹³⁰ German Alekseyeviç Fedorov-Davidov, *Obşestvennyy Stroy Zolotoy Ordı*, Moskova 1973, s. 152.

¹³¹ Nogay Mirza, askeri bir komutan olarak, Berke Han döneminde (1257-1266) nüfuz kazanmış ve onun ölümünden sonra sırasıyla Mengü-Timur Han (1266-1282), kardeşi Tüda-Mengü Han (1282-1287), Tula-Buka Han (Teleboğa) (1287-1291) ve nihayet, Tokta Han (1291-1312) dönemlerinde Altın Orda Devleti'nde etkili olmuştu. Devleti adeta Nogay Hanlarla beraber müşterek yönetmekteydi. Fakat 1300 yılında Tokta Hanla yaptığı son savaşta bu günkü Poltava yakınlarında (Ukrayna) Kağanlık (Kagalnik) civarında mağlup olmuş ve Tokta Han'ın ordusunda bulunan Rus askerlerinden biri tarafından katledilmiştir. Nogay Mirza hakkında detaylı bilgi için bk. Rizaeddin Fahreddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, s. 47-50. George Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, s. 214-231; Kafalı, *Altın Orda Hanlığı*, s. 59-69; İlyas Kamalov *Altın Orda ve Rusya*, s. 83-88.

E. Toktamış Han'ın Zühuru

1368`de Sıgnak şehrinde tahta çıkan Urus Han kısa süre sonra Ejderhan`ı (Hacı-Tarhanı), altı yıl sonra da 1374-1375 yılında Saray`ı ele geçirdi¹³². Urus Han Hacı-Tarhan`dan Hacı Çerkez`i sıkıştırıp çıkardı. Ardından ise Aybek Han`ın oğlu Karun Han`ı bertaraf ederek Saray`ı ele geçirmiş ve adına para bastırdı. Ancak İbn Haldun`un zikrettiği bu şehir eski Saray olmalıdır¹³³. Çünkü bu dönemde Yeni-Saray Mirza Arapşah (1373-1378)`ın idaresi altında bulunuyordu. Bu dönemde Mamay Mirza, Saray tahtına Muhammed Bölek Han`ı (1370/1372-1380) oturtmuştu¹³⁴. Fakat Urus Han güçlü ordusu`nun ve onu destekleyen birtakım Altın Orda emirlerinin de desteğiyle Muhammed Bölek Han`ı Saray`dan sıkıştırıp çıkarmayı başarmıştır¹³⁵.

Urus Han 1377 yılında Saraydan sonra İtil Bulgaryası ve çevresindeki topraklarda etkisini iyice artırdı. Nitekim onun adı geçen bu bölgeleri kontrol altına alması kaynaklara da yansımıştır. Bu sebepledir ki o dönemde İdil Bulgaryası ve civarı “*Urus Han Yurtu*”, olarak isimlendirilmişti¹³⁶. Artık Urus Han, bütün Altın Orda topraklarını tek bir devlet halinde birleştirmek niyetindeydi. Bu amaçla 1375 yılında çağırdığı kurultayda kardeşi Toy-Hoca Oğlan`dan yardım talep etti. Fakat Toy-Hoca`nın Urus Han`ın bu yardım talebini geri çevirdi. Bunun üzerine Urus Han`ın emri ile Toy-Hoca katledildi¹³⁷. Urus Han`ın amcazadesi Toy-Hoca Oğlanı öldürtmesi kendisine karşı tehlikeli bir rakibin yani Toy-Hoca oğlu Toktamış Oğlan`ın ortaya çıkmasına neden oldu¹³⁸. Böylece Toktamış, Urus Han`dan kaçarak Semerkand`a gitmiş ve Timur`a sığınmıştır.

¹³² Kamalov, *age.*, s. 96.

¹³³ Kafalı, *Altın Orda Hanlığı*, s. 96.

¹³⁴ Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s. 121; Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, s. 295; A. G. Muhamadiyev, *Bulgaro-Tatarskaya Monetnaya Sistema XII-XV.vv.*, Moskova 1983, s. 96-97.

¹³⁵ Poçekayev, *Mamay İstoriya Antigeroya*, s. 31.

¹³⁶ A. H. Halikov, *Mongoli, Tatarı, Zolotaya Orda i Bulgariya*, 1994, s. 67.

¹³⁷ V. Tiesenhausen, *Sbornik Materialov II*, s. 131-132; 211-212; 213-214; Safargaliyev, *Raspad Zolotoy Ordı*, s. 130.

¹³⁸ Ötemiş Hacı, *Cengiz-Name*, s. 63-64; Kafalı, *Altın Orda Hanlığı*, s. 97.

BİRİNCİ BÖLÜM

TOKTAMIŞ HANIN SOYU VE HAN OLUNCAYA KADARKİ HAYATI

I. TOKTAMIŞ HANIN ADI

Toktamış Han (1379-1397) Altın Orda Devletinin önemli hükümdarlarından biridir. Onun ismi tarihi kaynaklara farklı şekillerde yansımıştır. “Toktamış” adı devrin resmi vesikalarında şu şekilde geçmektedir: Toktamış Han tarafından 1393 yılında Lehistan (Polonya)-Litvanya Kralı Yagayloya gönderilen Uygur alfabesiyle yazılmış yarlığın¹³⁹ ilk satırında “*Toqtamis*”¹⁴⁰ şeklinde; yine Toktamış Han’ın Bik Hacı`ye verilen 19 Şubat 1381 tarihli yarlığda “*Tüqtamiş*” olarak kaydedilmiştir. Kazan Hanlığı¹⁴¹ nın kurucusu Uluğ Muhammed Han’ın II. Murad`a¹⁴² gönderdiği Arap harfleriyle yazılmış 14 Mart 1428 tarihli yarlığın 6. satırında ise “*Tüqtamiş*” şeklinde yazılmıştır¹⁴³. Doğu ve Batı kaynaklarında “Tuktamış¹⁴⁴, Toqtamış, Tohtamış”¹⁴⁵ gibi farklı şekillerde de rast gelinmektedir. Bu isim daha ziyade hareket durumundan sakin hale geçme anlamına gelen “tokta-mak” fiiliyle ilgilidir¹⁴⁶. Toktamış adına basılan paralarda ise bu isim daha ziyade “Toktamış” olarak geçmektedir¹⁴⁷.

Çağdaş seyyah Clavijo tarafından “*Totamix, Tortamix*”, şeklinde kaydedilen bu isim, eski Rus kaynaklarında “*Toktamış*”, edebi kaynaklara ise “*Tuqtamış*” veya

¹³⁹ Yarlık Türk ve Moğol devletleri`nde hükümdar buyruğu ya da fermanı olarak tanımlanabilir. Bu kelime Türkçe`den Moğolca`ya geçmiştir. Türk ve Moğol dillerinde “buyruk, emir, ferman” anlamına gelir. Geniş coğrafyalara hakim olan Moğol hanları, kendilerini Çin imparatorları gibi “Gökün oğulları” diye gördükleri ve yeryüzünde kendilerine eşit insanların bulunmadığını düşündükleri için başkalarına söyledikleri veya yazdıkları her şeyi “büyüğün küçüğe söylediği söz, emir” şeklinde telakki etmiş divan-ı inşalarında çıkan bu tür yazılara yarlık demişlerdi. İlyas Kamalov, “Yarlık”, mad., C. 43, *DİA*, İstanbul 2013, s. 334.

¹⁴⁰ T.İ. Sultanov, “*Pisma Zolotoordinskix Xanov*”, Türkologičeskiy Sbornik 1975, Moskova 1978, s. 235.

¹⁴¹ Kazan Hanlığı İdil-Ural bölgesinde 1437-1552 yılları arasında mevcut olan Türk Devletidir. Kazan Hanlığı ismini Kazan şehriden almıştır. Bu Hanlık 1437 yılında AltınOrda Devleti`nin tabiyetinde olan İdil-Ural topraklarında ortaya çıkmıştır. Kazan Hanlığı 1437 de Altın Orda Hanı Uluğ Muhammed (1437-1445) tarafından kurulmuştur. İsmail Türkoğlu, “Kazan Hanlığı”, mad., *DİA*, C. 25, İstanbul 2002, s. 136-137.

¹⁴² II. Murad (1421-1451) Osmanlı Padişahlarının altıncısıdır. Detaylı bilgi için bk; Halil İnalçık, “II. Murad” mad., *DİA*, C. 31, İstanbul 2006, s. 164-170.

¹⁴³ Osman Gazi Özgüdenli-Göksel-Öztürk-Aylin Koç, “Toktamış Adı Hakkında,” *Osmanlı Araştırmaları. Prof. Dr. Nejdet Göyünçe Armağan*, XXIV, İstanbul 2004, s. 323.

¹⁴⁴ Pavel Stepanoviç Savelyev, *Moneti Djuçidov, Djagataidov, Djelairidov, Obraşavşyasıya v Zolotoy Ordu v Epohu Toktamışa*, Vpusk Perviy, Yekaterinoslavskiy Klad, Sankt-Petersburg, y.y. 1857, s. 65-66.

¹⁴⁵ Kafalı, *Ötemiş Hacıya Göre Cuci Ulusunun Tarihi*, s. 132.

¹⁴⁶ İlyas Kamalov, “Toktamış Han”, mad., *DİA*, C. 41, İstanbul 2012, s. 231.

¹⁴⁷ İlyas Kamalov, *Avrasya Fatihi Tatarlar*, Kaknüs yay. İstanbul 2007, s. 102.

“*Tühtamiş*” şeklinde yansımıştır¹⁴⁸. Bu ismin en çok kabul edilen şekilleri ise “*Tohtamys*”, “*Tohtamiş*”, “*Tuktamiş*¹⁴⁹” ve “*Toktamiş*” şekilleridir. Kurat, Toktamiş Han’ın isminin “*Tohtamiş*” şeklinde yazılmasının doğru bulmamakta¹⁵⁰ ve bu ismin “*Toktamiş*” ya da “*Tuktamiş*” şeklinde yazılmasının daha doğru olduğunu belirtmektedir. Kurat, Tohtamiş şeklinin daha ziyade Rusların kullandıkları bir telaffuz olduğunu belirtiyor¹⁵¹. Toktamiş adı eski Türk ad verme gelenekleri ile yakından bağlantılıdır. Bu konudaki ilk ciddi çalışma ise Macar araştırmacısı olan Laszlo Rasonyi, tarafından yapılmıştır. Toktamiş ve aynı kökten ortaya çıkan *Tokta-Toktay-Tohtakaya-Toktabay-Toktogul-Toktabike* adını, Rasonyi tarafından tesbit edilen ana başlıklardan ikincisini teşkil eden “amaçlı isimler, ruhlara verilen işaretler” içerisinde, “yeni doğan çocuğun hayatta kalması için” ana-babanın kendileri için dilekleri tasnifi içerisinde yerleştirmek mümkündür¹⁵².

Anlaşıldığına göre anne-baba, daha önceki çocuklarının ölümünden etkilenerek, yeni doğan çocuklarının yaşamalarını sağlamak için onlara *Turdu* (durdu), *Toktamiş* (durmuş) ve *Tokta* (dur, dursun) gibi isimlerle isimledirmektedir¹⁵³.

Timur`a¹⁵⁴ karşı uzun bir süre mücadele eden Altın Orda hükümdarı Toktamiş Hanın isminin kaynaklarda farklı şekillerde yazılmış olmasına rağmen, Türkçe *tokta* (durmak) gövdesinden, durmuş, duran, kalan, vefat etmeyen manalarında, eski Türk isim verme geleneklerine tamamen uygun bir ad olduğu anlaşılmaktadır¹⁵⁵. Türkçenin hemen hemen bütün lehçe ve ağızlarında yaygın olarak kullanılan *tokta*-fiilini Moğolca`ya

¹⁴⁸ Özgüdenli, *agm.*, s. 325.

¹⁴⁹ R. Z. Sagdeyeva, *Serebryaniye Moneti Hanov Zolotoy Ordı*, y. y. b.y. s. 43-44; Toktamiş Han’ın isminin sikkelerde yer alan yazılış şekilleri hakkında detaylı bilgi için bk.; *Serebryaniye Moneti Hanov Zolotoy Ordı*, s. 43-51; Saveliev, *Moneti Djuçidov, Djağataidov, Djelairidov, Obraşavşyasıya v Zolotoy Ordı v Epohu Toktamişa Vpusk Perviy*, s. 66-157.

¹⁵⁰ Kurat, *Altın Odu, Kırım Ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler*, s. 33; Özgüdenli, *agm.*, s. 330.

¹⁵¹ Kurat, *aynı yer*.

¹⁵² Özgüdenli, *agm.*, s. 331.

¹⁵³ Özgüdenli, *agm.*, *aynı yer*.

¹⁵⁴ Timur`un adı farklı şekillerde söylenilmiş ve tarihi kaynaklarda birkaç isimle zikredilmiştir. Aksak Timur, Timurlenk, Temür, Emir Timur, Timur Gürekan (Kürekan), Sahipkıran v.s. gibi. Temür, kelimesi Türkçede “demir” demektir. İbn Arabşah, *Acaibul Makdur Fi Nevaib-i Timur*, s. 31-32; İsmail Aka, “Timur”, mad., *DİA*, C. 41, İstanbul 2012, s. 173; Timur`un ortaya çıkışı ve Çağatay Hanlığın`da iktidarı ele alması hakkında detaylı bilgi için bk.; Nizameddin Şami, *Zafername*, s. 14-88; İbn Arabşah, *Acaibul-Makdur*, s. 31-57; Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi*, s. 176-214; Cahun, *Asya Tarihine Giriş*, s. 355-385; Grousset, *Stepler İmparatorluğu*, s. 406-415; Aka, *Timur ve Devleti*, s. 6-15; Alan, *Timurlular*, s. 25-32; Bademci, *Cengiz ve Yasası Timur ve Tüzükati*, s. 147-163; Cüneyt Kanat-Mustafa Alican, *Timur*, s. 21-50; O. Cengiz, *Timur*, s. 11-22; Kafalı, “Timur”, mad., *İA*, İstanbul 1979, s. 336-346.

¹⁵⁵ Özgüdenli, *agm.*, s. 332.

bağlama girişimleri ise filolojik dayanaklardan uzaktır¹⁵⁶. Toktamış Hanın Toy-Hocanın kaçınıcı oğlu olduğu, kendisinden önce doğan herhangi bir kardeşinin olup olmadığı, eğer olduysa onların ölüp ölmediği ve adının ona Türk kültüründeki “çocuğu yaşatma arzu ve dileği” bağlamında verilip verilmediği hakkında maalesef kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır¹⁵⁷. Toktamış adı “hayatta kalan, yaşayan” anlamı vermektedir. Bu ismin erkek çocuğa verilmesi Toktamış’ın anne ve babasının bu ismi ona vermesinin asıl nedeninin kendisinden önceki kardeşlerinin kısa zaman hayatta kalmış olmalarından dolayı olduğu söylenebilir. Çünkü kaynaklarda Toktamış Hanın kardeşleri ile ilgili herhangi bilginin yer almaması bu durumu doğrulamaktadır.

A. Doğumu

Toktamış Han Cengiz Hanın oğullarından Cuci Hanın neslindedir. Babası Toy-Hoca Oğlan, annesi Kungrat¹⁵⁸ (Kongirat) kabilesinden Köten-Könçük Hatundur. Toktamış Han’ın doğum tarihi hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Toktamış Hanın 1340 veya 1350 yıllarının başlarında doğduğu kuvvetle muhtemeldir¹⁵⁹. Toktamış Han babasının valilik yaptığı Mangışlak¹⁶⁰ yarımadasında doğmuştur. Onun Altın Orda Devleti tahtına oturduğu esnada 30-35 yaşlarında olduğu tahmin edilmektedir¹⁶¹. Fakat Toktamış Hanın doğum tarihi ile ilgili farklı görüşler de mevcuttur. Bazı araştırmacılar Toktamış Hanın 1358’de doğduğunu öne sürmektedirler. Buna göre Urus Han kendisi ile

¹⁵⁶ Özgüdenli, *agm.*, *aynı yer*.

¹⁵⁷ Özgüdenli, *aynı yer*.

¹⁵⁸ Kungrat, Moğollarda bir kabile ismidir. Kabilenin ismi Kungrat, Konkurat, Konırat, Kongirat ve Onggirat gibi farklı şekillerde de kullanılmaktadır. Reşidüddin Kungratların Çin ile Moğolistan arasında yer alan Utadjiye isimli bölgede ikamet ettiklerini söylemektedir. Cengiz Han’ın annesi Ulun Eke, Kungrat kabilesinden çıkmıştı. Cengizin babası Yesugey Bahadır da oğlu Cengizi anne soyundan Kungrat kabilesine mensup olan bir kızla evlendirmişti. Cengiz Han, Moğolistandaki bir çok kabileyi kendisine tabi kıldığı zaman Kungratlar ona tabi olmak istemeyerek bir müddet ona karşı direniş gösterdiler. Fakat başarılı olamadılar. 1201 den sonra Cengiz Han ve mütefiki Ong Han, Kungratları yenilgiye uğratıp kendilerine tabi kıldılar. Bundan sonra Kungratların bir kısmı Moğollara karışarak asimile olurken bir kısmı da batıya Orta Asyaya göç ettiler. Bundan sonra Kungratlar Orta Asya’daki bir çok Türk halklarına özellikle Kazak, Özbek, Karakalpak ve Kırgızlara karıştı. Sonradan Kungratlar Kazak halkına dahil oldular ve bu halkın Orta Kazak Hanlığının beş boyundan birini oluşturdular. 1763 yılında Kungratlar, Hive Hanlığında iktidarı ele aldılar ve bu devlet yıkılıncaya kadar yönetim onların elinde kaldı (1763-1920). Orhan Doğan, “Kungrat”, mad., *DİA*, C. 26, İstanbul 2002, s. 375-376.

¹⁵⁹ Kamalov, *agm.*, s. 231.

¹⁶⁰ Mangışlak adının eski Türklerin ve özellikle Oğuzların hayvan sürülerini bu yarımada barındırmalarından dolayı “bin kışlak” anlamını ifade eden Ming-Kışlaktan geldiği kabul edilmektedir. Bu kelimenin yer aldığı ilk kaynak olan *Divanü lugatit-Türk` te* “dört yaşındaki koyun” için “man yaşlığ koy” denildiği dolayısıyla kelimenin koyun barındırma manasına geldiği de öne sürülmüştür. Mahmut Kaşgarlı, bölgenin adını Man Kışlag şeklinde vermekte ve Oğuzların bir ülkesi olarak nitelendirmektedir. Ahmet Taşağıl, “Mangışlak” mad., *DİA*, C. 27, İstanbul 2003, s. 569.

¹⁶¹ Kamalov, *Avrasya*, s. 103.

rekabet eden yeğeni Toktamış Hanı reşit olmadığı için affetmiş ve onu öldürtmemiştir¹⁶². Anlaşılan Toktamış Han amcası olan Urus Hanla rakabeti 1376 yılında babası Toy-Hoca Oğlanın onun tarafından katledilmesinden hemen sonra başlamıştır. Bu sıralarda Toktamış Hanın henüz reşit yaşta olmadığını kabul edersek onun takriben 1358 yılında doğduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Toktamış Hanın doğum tarihi ile ilgili diğer üç farklı görüş (1342, 1352, 1358) dir. Toktamış Hanın 1342 yılında doğduğunu öne süren Kamalov'un görüşü daha muteberdir tarafımızdan bu tarih kabul edilmektedir.

B. Kökeni

Toktamış Hanın soyu hakkında kaynaklarda teferruatlı bilgiler yer almamaktadır. Genel olarak kaynaklar Toktamış Hanın Cengiz Hanın oğlu Cuci Hanın oğullarından olan Tukay Timur kolundan gelen Toy Hocanın oğlu olduğu hakkında bilgiler vermektedirler¹⁶³. Bundan başka Toktamış Han'ın, amcası olan Urus Hanla beraber Altın Ordanın Doğu Deşt-i Kıpçak kolundan olmak üzere onun yeğeni olduğu bilinmektedir. Toktamış Han'ın babası ile Urus Han kardeşlerdir. Fakat bazı kaynaklar özellikle Ebülğazi ise Toktamış Han'ın Orda, Batu ve Berke'nin kardeşi Tukay Timur soyundan uzak bir yeğeni olduğunu da öne sürmektedir¹⁶⁴. Buradan da anlaşılan o ki, Toktamış Han Urus Han'ın yeğeni olduğundan Urus Han hangi soydan geliyorsa Toktamış Han da aynı soydan gelmektedir ve Urus Han Toktamış Han'ın amcasıdır. Böylece Toktamış Han'ın Cengiz Han'ın oğlu Cuci'nin de oğlu olan Tuka-Timur soyundan geldiği daha muteber bir görüş olarak kabul görmektedir. Toktamış Han'ın baba soyu Moğol olan Cengiz Hana dayanmaktadır ve Toktamış Han'ın baba soyu cihetiyle saf bir Çingizli Prensi olduğu anlaşılmaktadır.

Yukarıda da belirtildiği gibi Toktamış Han Cuci Han'ın oğlu olan Togay (Tuka)-Timur soyundan gelmektedir. Şecere-i Türke göre onun ataları şöyle sıralanmaktadır: Cuci Han oğlu Togay-Timur oğlu Öz-Timur oğlu Sarıca oğlu Könçek-Oğlan oğlu Tokul-Hoca-Oğlan oğlu Tuy-Huca oğlan oğlu Toktamış Han¹⁶⁵. Fakat Kafalı'ya göre, Toktamış Hanın nesebi konusunda bir çok tarihçiyi yanıltan bir husus vardır. Muinuddin Natanzin'in ve Kadı Ahmed Gaffar-ı Kazvininin eserleri olan her iki Farsça kaynakta¹⁶⁶; Toktamış Hanın

¹⁶² Klyastorny-Sultanov, *age.*, s. 208.

¹⁶³ İsmail Aka, *T.A.*, "Toktamış", mad., C. 31, MEB. yay. Ankara 1982, s. 283.

¹⁶⁴ Grousset, *Stepler İmparatorluğu*, s. 405.

¹⁶⁵ Kafalı, *Altın Orda Hanlığı*, s. 101; Mustafa Kafalı, "Toktamış", mad., *İA*, C. 12, İstanbul 1979, s. 412.

¹⁶⁶ Kafalının ulaştığı olduğu adı geçen iki Farsça kaynağa Muinuddin Natanzin'in "*Tarih-i Muini* ve Kadı Ahmed Gaffar-ı Kazvinin'inin *Tarih-i Cehan-ara*" isimli eserlere biz ulaşamadık.

soyu, Cuci Han'ın büyük oğlu Orda-İçen Han'a bağlanmak suretiyle yanlış verilmiştir¹⁶⁷. Fakat Cuci Ulusunun yerli kaynaklarından hepsi Toktamış Hanın nesebini Cuci Hanın oğullarından Togay-Timura bağlamakla *Şecere-i Türk ve Muizzul-Ensaba* dayanırlar¹⁶⁸. Ayrıca Ötemiş Hacı ve Kırimlı Abdülgaıffar, Özbek Han (1312-1341) ın 1328 yılında Orda-İçen hanedanını ortadan kaldırdığına işaret ederler. Kafalı, bu bakımdan yerli kaynaklara göre Toktamış Hanın Orda-İçen soyundan gelmesinin maddeten imkansız olduğunu belirtmiştir¹⁶⁹. Marozzi de, Toktamış Hanın Timurla soyunu kıyaslayarken onun yüce bir soydan Cengiz Han'ın büyük oğlu Cuci Han'ın 13. oğlu olan Tukay Timur soyundan geldiğini belirtmektedir¹⁷⁰. Marozzinin, bu bilgini *Muizzul-Ensabdan* aldığı anlaşılıyor. *Muizzul-Ensab*, Cuci Han'ın 13 oğlundan bahsetmektedir. *Muizzul-Ensabda* Toktamış Hanın nesebi şöyle sıralanmaktadır: Cuci Han oğlu Togay Timur oğlu Urung baş oğlu Sariça oğlu Kuyunçak oğlu Kutluk Hoca oğlu Tuy Huca oğlu Toktamış Han¹⁷¹. Tisenehausen ise Reşidüddin'in verdiği bilgiye istinaden Cuci Han'ın 14 oğlu olduğunu ve 13. oğlunun isminin Togay Timur olduğunu belirtiyor¹⁷². Böylece Toktamış Han'ın kökeni baba tarafından Moğol ırkındandır. Toktamış Han'ın annesi ise Kongirat kabilesinden olan Köten-Könçük veya Köy-Kiçik Hatun ise bir boy beyinin kızıdır¹⁷³. Bir Moğol kabilesi olan Kongiratlar Batu Han'ın II. Deşt-i Kıpçak¹⁷⁴ Seferi (1236-1242) dolayısıyla bu bölgeye gelmiş ve bu toprakları kendilerine yurt edinmişlerdi. Yakubovskiy, zamanla Moğol kabilesi olan Kongiratların bölgede bulunan Kıpçak Türkleri ile karışarak Türkleştiklerini öne sürmektedir. Yakubovskiy, Doğu Deşt-i Kıpçak'a XIII yüzyılda göç eden iki Moğol kabilesi olan Kongiratlar ve Mangıtlar'ın kabile birliklerini muhafaza

¹⁶⁷ Kafalı, *Altın Orda Hanlığı*, aynı. yer.

¹⁶⁸ *İstoriya Kazakstana v Persidskih İstoçnikah Mui`zz al-Ansab III Tom*, çev. Ş. H. Vahidov, Almatı 2006, s. 45.

¹⁶⁹ Kafalı, *Altın Orda Hanlığı*, s. 102.

¹⁷⁰ Justin Marozzi, *Timurlenk İslamın Kılıcı, Cihan Fatih*, çev. Hülya Kocaoluk, İstanbul 2017, s. 184.

¹⁷¹ *Muizz al-Ansab*, s. 45; ayrıca Cuci Hanın soy kütüğü (şeceresi) hakkında bilgi için bk; *Muizz al-Ansab*, s. 639.

¹⁷² Tiesenhausen, *Sbornik Materialov II*, s. 60.

¹⁷³ Kafalı, *Altın Orda Hanlığı*, s. 101.

¹⁷⁴ Artık 1030'lu yıllardan itibaren Müslüman coğrafyacıların sözlüğünde "Mefazat el-Guziyye" yani "Oğuz Bozkırları" ifadesi yerine "Deşt-i Kıpçak (Kıpçak Bozkırı)" ifadesi almıştı. "Deşt" kelimesi Türkçe'de "sahra" manasına gelmektedir İbn Battuta, *Seyhatname*, s. 241; Zaten Altın Orda Devletinin bir diğer ismi de bu nedenle Kıpçak Hanlığı olarak isimlendirilmektedir; Sercan M. Ahincanov, *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar*, Çev. Kürşat Yıldırım İstanbul 2014, s. 192-193; Deşt-i Kıpçak Kıpçakların oturdukları ve yayıldıkları bölgeleri ifade etmek üzere iki anlamda kullanılmıştır. Dar anlamda Deşt-i Kıpçak, XI. yüzyılın ortasından Moğol istilasına kadar yayıldıkları sahayı ifade etmektedir. Yani bu hudutlar Kıpçak Hanlığının asıl ülkesini ihtiva etmektedir.. Mustafa Kafalı, *Ötemiş Hacıya Göre Cuci Ulusunun Tarihi*, Ankara 2009, s. 36.

ettiklerini belirtmektedir¹⁷⁵. Yakubovskiy, her iki Moğol kabilesinin birliklerini muhafaza etmelerine rağmen kendi dilleri olan Moğolca'yı terkederek Türkleştiklerini ifade etmiştir. Yakubovskinin verdiği bilgilerden her iki Moğol kabilesinin XIV. yüzyıl sonu ile XV. yüzyıl başlarında Türkleştiği anlaşılıyor

C. Politikası ve Amacı

Toktamış Han Altın Orda Devleti'nde iktidarı ele alırmaz Altın Ordanın her iki kısmını Doğu ve Batı Deşt-i Kıpçak-ı birleştirerek Altın Orda Devletini tek çatı altında birleştirmenin planlarını yapmaktaydı. Toktamış Han her ne pahasına olursa olsun bu amaçını gerçekleştirebilmek için bütün kuvvetlerini bu iş için seferber etmişti. Toktamış Han Altın Orda Devletinin eski kudret ve gücünü yeniden ihya etmeyi kafasına koymuştu. Bunun için hamisi olan Timurla çatışmaya girdi. Adeta onun baş düşmanı, hasmı ve en kuvvetli rakibi haline geldi. Zira Toktamış Han, Timur'un aksine, yüce bir soydan gelmekle övünüyordu¹⁷⁶. Marozzi, Toktamış Han hakkında : *“O, damarlarında asil kan dolaşan bir handı ve kökeni Cucinin oğlu Tokay Timur yoluyla Cengiz Hana dayanıyordu demektedir”*¹⁷⁷. *Bu nedenle, gücü bir kez ele geçirdikten sonra han olarak öne çıkma hakkına sahipti; oysa bozkır geleneklerine göre bu unvan, Timura ilelelbet yasaktı”, demektedir.*

Yine Marozzi, Toktamış'ın Moğol ırkıdan geldiğini ve Moğol İmparatorluğunu birleştirmeye çalıştığını ifade etmektedir¹⁷⁸. Cuciler¹⁷⁹ ve İranda'ki eski İlhanlılar Devleti¹⁸⁰ arasında öteden beri süregelen düşmanlık ve Timur'un bu bölge üzerindeki emelleri bu rekabeti güçlendirmekte idi¹⁸¹. Kısacası Toktamış Han, bütün Moğol Uluslarının bulunduğu toprakları tek imparatorluk halinde birleştirmeyi planlamıştı. Fakat Toktamış Han zamanla Altın Orda Devletini birleştirmeyi başarsa da Büyük Moğol İmparatorluğunu bir araya getirmeyi başaramayacaktır. Çünkü Timur gibi güçlü ve zeki bir rakibin düşmanlığını üzerine çeken Toktamış Han, onun karşısında başarısızlığa uğrayacaktır.

¹⁷⁵ Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s. 133.

¹⁷⁶ Marozzi, *Timurlenk*, s. 184.

¹⁷⁷ Marozzi, *aynı. yer.*

¹⁷⁸ Marozzi, *age., aynı. yer.*

¹⁷⁹ Bu isim ile Altın Orda Devlet'ini yöneten Cuci Han'ın soyu kastedilmektedir (1227-1360).

¹⁸⁰ İlhanlılar Hülagu tarafından İranda kurulan bir Moğol Devletidir. Bu Devletin kurucusu Cengiz Han'ın torunu olan Hülagü Handır (1256-1265). Abdülkadir Yuvalı, “İlhanlılar”, mad., *DİA*, C. 22, İstanbul 2000, s. 102-105.

¹⁸¹ Marozzi, *aynı. yer.*

D. Dini

Toktamış Hanın dini konusunda araştırmacılar farklı görüşler öne sürmektedirler. Toktamış Han doğduğunda Altın Orda Devleti, Özbek Han (1312-1341) döneminde İslamiyeti resmi din olarak kabul etmişti. Abdülkadir İnan, Timur'a yenilen ve tahtını kaybettikten sonra Batı Sibiryada Tümen şehrinde öldürülen Toktamış Han Harizmde¹⁸² terbiye görmüş iyi bir müslüman olduğunu ifade etmektedir¹⁸³. 1391 ve 1395 yılları Toktamış Han ile Timur'un kendi aralarında mücadele ettikleri dönemlerdir. Timur Toktamış Han'a karşı "İslam Hakanı" unvanını kullanmış ve Altın Orda Devletini islam ülkesi olarak görmüştür¹⁸⁴.

Rus araştırmacısı olan Gumilev, ise Toktamış Hanın dini konusunda farklı bilgiler öne sürmektedir. Gumilev, Toktamış Han'ı etkisi altında tutan çevresindeki birtakım emir ve beylerin büyük kısmının Müslüman değil putperest olduğunu ifade etmiştir¹⁸⁵. Yine Gumilev, Toktamış Han'inkendisi hakkında; "Onun müslüman olup olmadığını söylemek zordur" demektedir¹⁸⁶. Bu görüş doğru değildir. Çünkü Toktamış Han Bik Hacı adlı kişiye verdiği tarhanlık yarlığında müslüman hükümdarlara ait ifadeler ve unvanlar kullanmıştır. Yarlık metninde şu ifadeler yer almaktadır: "*Allaha tevekkül ettim ve onun keremine ve ihsanına güvendim*"¹⁸⁷. Bütün bu bilgiler Toktamış Han'ın Müslüman bir hükümdar olduğunu açık bir şekilde göstermektedir. Nitekim müslüman olmayan bir hükümdarın Allaha tevekkül etmesi düşünülemez. Yine Toktamış Han'ın adına bastırılmış olan paralar incelendiğinde paraların üzerinde ve kenar köşelerinde İslam hükümdarlarına ait olan ifadelerin ve ünvanların yer alması da Toktamış Han'ın Müslüman bir hükümdar olmasını kanıtlamaktadır. Toktamış Han'ın 1385-1386 yıllarında Saray şehrinde bastırılmış olduğu sikkede şu ibareler yer almaktadır: "*Adaletli Sultan Tuktamış Han Hakimiyet Allaha*

¹⁸² Harizm kelmesi Farsça "har ve rizm" kelimelerinin birleşmesinden türemiştir. Diğer bir görüşe göre ise önceleri Balhan dağlarında meskun olan Harizm kavminin adıgeçen bölgeye yerleşmesi sonucunda Harizm ismi ortaya çıkmıştır. Bir başka görüşe göre Harizm lisanında ete har, oduna da rizm denildiğinden bölge Har-rizm olarak isimlendirilmiştir. Zamanla adı geçen kelme Harizm şeklini almıştır. Bir kısım İslam coğrafyacıları bölgenin sınırlarını batıda Oğuz Türklerinin toprakları, güney yönünde Horasan, doğu tarafında Maverünnehir, kuzey tarafında ise Türk ülkeleri ile çevrili olan bir ülke olarak tanımlar. Abdülkerim Özeydin, "Harizm", mad., *DİA*, C. 16, İstanbul 1997, s. 217-219.

¹⁸³ Abdülkadir İnan, *Eski Türk Dini*, Altınordu yay. Ankara 2017, s. 196.

¹⁸⁴ İnan, *aynı. yer.*

¹⁸⁵ Gumilev, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları. II*, s.308.

¹⁸⁶ Gumilev, *age., aynı. yer.*

¹⁸⁷ Melek Özyetgin, "Altın Ordu Hanı Toktamışın Bik Hacı Adlı Kişiye Verdiği 1381 Tarihli Tarhanlık Yarlığı", *yy. t.s. s. 174.*

*Mahsustur. Allah Onun Hakimiyetini ebedi kılsın*¹⁸⁸”. Diğer bir sikkenin bir yüzünde “*Adaletli Tüktamiş Han Allah onun Hükümdarlığını daim (ebedi) kılsın*” ibaresi yer alırken, diğer yüzünde “*La ilahe İllallah Muhammadün Rasulullah*” ifadeleri yer alıyor¹⁸⁹ Yine Toktamış Han’ın H. 783`de Harizm`de basıttığı sikkede şu dikkatçekici ibareler yer alıyor: “*Adaletli Tüktamiş Han*” kenar köşelerinde ise Hülafayı-Raşidin olarak isimlendirilen ilk dört halifenin *Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Alinin* isimleri yer almaktadır¹⁹⁰. Bütün bu bilgiler Toktamış Han’ın Müslüman bir hükümdar olduğunda herhangi bir şüphe bırakmamaktadır.

E. Kişiliği

Toktamış Han’ın kişiliği hakkında kaynaklarda pek fazla bilgi yer almamaktadır. Toktamış Han güçlü, yetenekli ve hırslı kişiliği ile tanınmaktadır¹⁹¹. Roux, Toktamış Han’ın kişiliğini şöyle tanımlamaktadır: “*Toktamış zeki, enerji dolu yetenekli ve Cengiz Hanı andıran gururlu prenstir*”¹⁹². Görüldüğü gibi bir çok araştırmacı Toktamış Han’ı dedesi Cengiz Hana benzetmekte ve onun kişiliği ile kıyaslamaktadırlar. İktidarı boyunca bu zikredilen vasıflarını ve üstün meziyetlerini kanıtlamış bir karaktere sahip bir hükümdar olmuştur. Kaynakların kişiliği hakkında çok az bilgi vermesine rağmen Toktamış Han’ın Altın Orda tarihinde derin izler bırakan bir şahsiyet olduğu görülmektedir. Toktamış Han hakkında Gumilev de birtakım dikkat çekici görüşler beyan etmiştir. Gumilev`e göre, Toktamış Han’ın en büyük başarısı, 18 yıl Altın Orda Devletini birleştirmesi ve tıpkı Fransa kralı XIV. Lüdivik (1643-1715) ve İngiltere Kraliçesi Viktoriya (1837-1901) gibi ömrünün sonuna kadar halkın nezdinde kendi popülaritesini korumasıdır¹⁹³.

II. AİLESİ

Toktamış Han’ın baba ve annesinin isimleri dışında ailesi hakkında kaynaklarda detaylı bilgi zikredilmemektedir. Toktamış Han’ın babasının ismi “*Toy-Hoca Oğlan*” annesinin ismi ise “*Köten-Könçük Hatun*” dur. Toy Hoca`nın Toktamış Han`dan başka erkek veya kız çocuklarının olup olmadığına dair kaynaklarda herhangi bir bilgi

¹⁸⁸ Pavel Stepanoviç Savelyev, *Moneti Djuçidov, Djağataidov, Djelairidov, Obraşavşyasıya v Zolotoy Ordı v Epohu Toktamişa*, Vpusk Perviy, Yekaterinoslavskiy Klad, Sankt-Petersburg, y.y. 1857, s. 67; Bu konuda detaylı bilgi için bk. Savelyev, *Moneti Djuçidov, Djağataidov, Djelairidov*, s. 62-157.

¹⁸⁹ R. Z. Sagdeyeva, *Serebriyanniye Moneti Hanov Zolotoy Ordı*, yy. ts. s. 47; Paralar için bk. Ek 1-2-3-4.

¹⁹⁰ Sagdeyeva, *Serebriyanniye Moneti*, s. 50.

¹⁹¹ Rizaeddin Fahreddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, çev. İlyas Kamalov, 2003, s. 71.

¹⁹² Jean Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, çev. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereketİstanbul 2001, s. 496.

¹⁹³ Gumilev, *age.*, s. 300.

bulunmamaktadır. Bu durum bile Toktamış Han'ın ailesi hakkında kaynaklardaki bilgilerin yetersizliğini açıkça görmektedir.

A. Babası

Toktamış Han'ın babasının kimliği konusunda kaynaklar hemfikirdirler. Toktamış Han'ın babasının ismi daha öncede belirtildiği gibi kaynakların tamamında “Tuy Huca” veya “Toy-Hoca” Oğlan şeklinde zikredilmektedir¹⁹⁴. Müellif Muizzî'nin verdiği bilgiye göre Toktamış'ın babası Toy Hoca, Prens Kutluk Hoca'nın oğluydu¹⁹⁵. Toy Hoca'nın kimliği konusunda kaynaklar detaylı bilgi vermezler. Fakat onun Doğu Deşt-i Kıpçakın (Gök-Ordanın) seçkin ve nüfuzlu prenslerinden olduğu düşünülmektedir¹⁹⁶. Bunun dışında onun biyografisine katkı sağlayacak bilgi bulunmamaktadır.

B. Annesi

Toktamış Han'ın annesi Köten-Könçük Hatundur¹⁹⁷. Köten-Könçük Hatun Kongirat kabilesinden olan bir beyin kızıdır¹⁹⁸. Bunun dışında Toktamış Han'ın annesi hakkında kaynaklarda detaylı bilgi bulunmamaktadır.

C. Hanımları

Muizzü'l-Ensab, Toktamış Han'ın Tagay-Bike, Şukur-Bike ve Urun-Bike isimli üç eşi hakkında bilgi vermiştir¹⁹⁹. Bunun dışında Toktamış Han'ın başka hanım ve cariyeleri hakkında bilgilere ulaşılmamıştır.

D. Çocukları

Toktamış Han'ın sekiz tane oğlu olmuştur. Bunların doğum tarihleri bilinmemektedir. Toktamış Han'ın oğulları sırasıyla Celaleddin, Habar-Birde, Kibek (Kebek), Kerim-Birde, İskender, Ebu Said, Kuçek ve Kadir-Birdedir²⁰⁰. Kafalı Toktamış Han'ın altı oğlundan bahsetmektedir. Bunlar, Celaleddin Han, Cebbar Berdi Han, Kebek Han, Kerim Berdi Han, Kadir Berdi Han ve Küçük Sultan'dır²⁰¹. Kırımı ise *Umdetü'l-Ahbar*, isimli eserinde Toktamış Han'ın altıncı oğlunun ismini Gıyaseddin olarak

¹⁹⁴ V. Tiesenhausen, *Sbornik Materialov II*, s. 131; 211;214; Spuler, *Zolotaya Orda*, s. 112; Kafalı, *Altın Orda Hanlığı*, s. 101; Poçekayev, *Zolotaya Orda*, s. 112.

¹⁹⁵ Yakubovskiy, *age.*, s. 145.

¹⁹⁶ Yakubovskiy, *ayn. yer.*

¹⁹⁷ Tiesenhausen, *Sbornik Marerialov II*, s. 132; 211; Mustafa, Kafalı, “Toktamış”, mad., *İA*, C. 12, İstanbul s. 412.

¹⁹⁸ Tiesenhausen, *Sbornik Marerialov II*, *ayn. yer.*

¹⁹⁹ *Muizzü'l-Ensab*, s. 45.

²⁰⁰ Rızaeddin Fahreddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, s. 72.

²⁰¹ Kafalı, *Ötemiş Hacı*, s. 94.

zikretmiştir²⁰². Bunlardan bazıları III. Fetret döneminde kısa aralıklarla da olsa Altın Orda tahtına oturmayı başarmışlardır²⁰³. Bazı araştırmacılara göre ise Toktamış Han'ın hanım ve cariyelerinden olma 13 çocuğu vardır²⁰⁴. Buna göre Toktamış Han'ın beş tane de kız çocuğu olmuştur. Bunların isimleri Tagay-Bike hanımından Melike, Canıke ve Said-Bike'dir²⁰⁵. Şukur-Bike hanımından Bahti-Bike isimli, Meryem-Bike isimli kızı ise Urun-Bike isimli eşinden doğmuştur.

Toktamış Han'ın oğlu Celaleddin Han, 1411 yılında darbe ile Saray şehrinde tahta oturmuş ve 14 yıl boyunca iktidarda kalmıştır²⁰⁶. Moskova Knezi I. Vasili (1389-1425) hediyelerle Saray şehrine geldiği zaman Celaleddin Han, kardeşi Kerim-Berdi tarafından katledilmiştir. Knez I. Vasiliy de getirmiş olduğu hediyeleri Kerim-Berdi'ye vermek zorunda kalmıştır. Toktamış Han'ın diğer oğulları da tahta çıkmış fakat bitmek bilmeyen taht çekişmeleri kendi sonlarını beraberinde getirmiştir.

²⁰² Gabdelgaffar Kırımı, *Umdet al-Ahbar II*, çev. Y. N. Kermiov-İ. M. Mirgaleyev, Kazan 2018, s. 67.

²⁰³ Rizaeddin Fahreddin, *aynı yer*.

²⁰⁴ Müstecib Ülküsal, *Kırım Türk-Tatarları (Dünü, Bugünü, Yarını)*, İstanbul 1980, s. 16.

²⁰⁵ *Muizzü'l-Ensab*, s. 45.

²⁰⁶ Kamalov, *Avrasya*, s. 116.

İKİNCİ BÖLÜM

TOKTAMIŞ HAN'IN DOĞU KIPÇAK HANLIĞI'NDA (DOĞU DEŞT-İ KIPÇAK) İKTİDARA GELMESİ VE SİYASİ FAALİYETLERİ (1375-1382)

I. TOKTAMIŞ HANIN ORTAYA ÇIKIŞINA KADAR ALTIN ORDA DEVLETİ'NDE SİYASİ DURUM

Daha öncede belirtildiği gibi Altın Orda Devleti'ndeki fetret döneminin nedeni 1360 ile 1380 yılları arasında 20'den fazla han tahta çıkmıştır²⁰⁷. Bu hanlar Kulpa (1359), Nevruzбек (1359-1360), Hıdırbek (1360), Timur Hoca (1361), Ordu Melik (1361), Kildibek (1361), Mir-Polat (Timur-Polat) (1361), Murat (Mürid-Amurat) (1361-1363), Bulat Hoca (1364), Aziz (1364-1367), Abdullah (1367-1368), Hasan (1369-1374, 1375-1376), Hacı-Çerkes (1374-1375), Alibek (Aybek, İlbek, Ali Hoca) (1374-1375), Karıhan (Gıyaseddin) (1375-1377), Mirza Arabşah (1375-1377), Urus Han (1377-1378), Toktoga (Tohta Kiya) (1378), Timur Melik` (1378-1379) tir²⁰⁸. Bütün bunlar Altın Orda Devleti'nde durumun hiç de iyi olmadığını göstermektedir. Çünkü hükümdarlık tahtına onlarca han geçmesine rağmen ülkede birlik, beraberlik ve düzen temin edilememiştir.

Tüm bu taht değişikliklerine rağmen Altın Orda Devletinin batı bölgelerinde hakimiyet Mamay Mirzanın elinde bulunuyordu. Mamay, Canıbek Han döneminde önemli rol oynamış, onun bütün işlerini yönetmiş ve kızı Sulu Haniş ile evlenmiştir²⁰⁹. Bu evlilik sayesinde Berdibek Han (1357-1360) döneminde, Batı Deşt-i Kıpçak beylerinin başbuğu olmayı başarmıştır²¹⁰. Rus yıllıkları Mamay'ı "Han" kudretine denk gördüklerinden dolayı yanlış olarak onu hep "Çar veya Knez Mamay" olarak değerlendirmişlerdir²¹¹. Bu durumda Toktamış Han'ın ortaya çıkışı esnasında Altın Orda Devletinin Batı kısımlarına Mamay Mirza (1359-1381) egemen olurken, devletin Doğu bölgeleri ise, Doğu Deşt-i Kıpçak tahtına geçen Urus Hanın (1361/1368-1378) denetimi altında idi. Devlet resmen olmasa bile fiili olarak iki parçaya ayrılmış durumdaydı.

²⁰⁷ Rızaeddin Fahreddin, *age.*, s. 63. Mualla Uydu Yücel, "İslam Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına", "Gülçin Çandarlıoğluna Armağan, "1224 Kalka Meydan Muharebesi'nin Rövanşı: 1380 Kulikovo Meydan Muharebesi ve bu Muharebenin Rus Tarihi açısından Önemi" Haz. Hayrunnisa Alan-Abdülvehap Kara-Osman Yorulmaz, İstanbul 2015, s. 190.

²⁰⁸ V.Tiesenhausen, *Sbornik Materialov II*, s. 106; 146; 207; İlyas Kamalov, *Altın Orda Devlet'i*, s. 607, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, Ed. Osman Karatay-Serkan Acar, İstanbul 2015, s. 577-625.

²⁰⁹ Kafalı, *Altın Orda Hanlığı*, s. 40.

²¹⁰ Kafalı, *age.*, s. 102.

²¹¹ Yücel, *agm.*, s. 192.

A. Toktamış Hanın Ortaya Çıkışı

Toktamış Hanın doğumundan (1342 veya 1350/1352) 1375 veya 1376 yılında tarih sahnesine çıkışına kadar yani gençlik yılları ve bu dönemdeki faaliyetleri hakkında kaynaklarda herhangi bilgi bulunmamaktadır²¹².

1375 yılı arefesinde Maverâünnehir²¹³ ve Çağatay Ulusunda hakimiyeti eline alan Timur, Türkistan²¹⁴ ve Moğulistan²¹⁵ bölgelerindeki Moğol hakimiyetine darbe vurmak ve zayıflatmak maksadıyla bu bölgeler sık sık askeri seferler düzenlemiştir. Timur Deşt-i Cete (Moğulistan) üzerine beş kez askeri sefer yapmıştı. Bu dönemde Doğu Çağatay Hanı Tuğluk-Timur²¹⁶ (1347-1363) ve oğlu İlyas Hoca'nın (1363-1366) ölümünden sonra Doğu Çağatay Hanlığında (Deşt-i Cetede, Moğulistan) iktidarı Emir Kamerüddin ele geçirmiştir (1366-1392). Timur Maverâünnehir'i kontrol altına almak için Moğulistan bölgesindeki Duğlat Emiri Kamerüddin ile sürekli savaşmak durumunda kalmıştı. Emir Kamerüddin, Timur ve onun ordusu tarafından her defa yenilgiye uğratılmasına rağmen kaçıp kurtulmayı başarmış ve yeniden kuvvet toplayarak savaşmaya devam etmiştir.

²¹² M. G. Safargaliyev, *Raspad Zolotoy Ordi*, Saransk 1960, s. 139.

²¹³ Maverâünnehir, Ceyhun nehrinin kuzey ve doğusundaki kalan bölgeye İslam tarihçi ve coğrafyacıları tarafından verilen bir isimdir. Orta Asya'ya yönelik İslam fetihlerinden sonra Arap kaynakları Ceyhun nehrine atıfla nehrin karşı tarafında bulunan bölge anlamında kullanılmıştır. Maverâünnehir tabiri XV. yüzyıldan itibaren Farsça kaynaklar tarafından kullanılmaya başlanılmıştır. Arapça metinlerde bu bölge Maverâül-Ceyhun veya Haytal şeklinde, Batı kaynaklarında Transoxiana (Transoksiana), olarak isimlendirilirken Türk müellifleri ise adigeçen bölgeyi Çay-ardı şeklinde isimlendirmişlerdir. Osman Gazi Özgüdenli, "Maverâünnehir" mad., *DİA*, C. 28, İstanbul 2003, s. 177-179.

²¹⁴ Türkistan, Orta Asya'nın büyük kısmını içine alan bir terimdir. İran'ın Horasan bölgesinden başlayarak Kuzey Afganistan dahil olmak üzere Pamir ve Hindikuş-Kunlun dağlarının kuzeyinden Çin'in Tun-huang bölgesine kadar uzanan, ordadan da Mançuryanın batısına ulaşarak Moğolistanla beraber Güney Sibiryanın tamamını kapsayarak, batıda Ural nehri ile Volga ırmağının Hazar denizine ulaştığı mevkiye kadar oldukça geniş bir alanı içerisine almaktadır. Ahmet Taşağıl, "Türkistan", *DİA*, C. 41, İstanbul 2012, s. 556-560.

²¹⁵ XIV. yüzyılda Çağatay Hanlığı'nın doğu kesimindeki göçebeler kendilerine Türkistan (Orta Asya) Moğollarından farklı olarak "n" yi telaffuz etmeden Moğol (Moğul) diyorlardı. Farsça'daki coğrafi Moğolistan (Moğulistan) terimi buradan türemiştir. Mirza Haydar'ın "*Tarih-i Raşidisi*"ne göre Moğulistan sınırları şöyleydi: "*Şimdi Moğulistan denilen toprakların genişliği 7-8 aylık yol kadardır. Moğulistanın doğu sınırı Kalmakların (Kalmukların) topraklarına bitişik olup, Bars-Kul, Emil ve İrtişi içine alır. Kuzeyde Kökçe-Tengiz (Balhaş Gölü), Bum ve Kara-Tal, batıda Türkistan ve Taşkent, güneyde Fergana vilayeti, Kaşgar, Aksu, Çalış ve Turfan ile sınırdadır*". Yani, modern Kazakistan'ın bütün güney ve güneydoğu toprakları o zamanki Moğulistan sınırları içerisinde yer alıyordu. Klyashtorny-Sultanov, *age.*, s. 224.

²¹⁶ Tuğluk-Timur (1347-1363) arasında Çağatay Hanı olmuştur. Tuğluk-Timur iki parçaya ayrılmış olan Batı ve Doğu Çağatay Hanlıklarını tek çatı altında birleştirmeyi başarmıştır. Tuğluk-Timur için detaylı bilgi için bk. Grousset, *Stepler İmparatorluğu*, s. 348-350; s. 417-418; Ed. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu, *Avrasyanın Sekiz Asrı Cengizogulları*, Hayrunnisa Alan, "*Çağatay Hanlığı*" İstanbul 2017, s. 68-98.

Deşt-i Cete üzerine beşinci kez sefer yapmaya karar veren Timur, Emirzade Ömer Şeyh`i, Musanın oğlu Muhammed Beg`i, Emir Abbas ve Ak Timur Bahadır gibi önde gelen emirlerini Kamerüddin üzerine gönderdi²¹⁷. Timur`un gönderdiği askeri birlikler Kamerüddin`i Issık Gölünün doğusunda bulunan Bugam Ayköl`de bulup ona saldırdılar. Bozguna uğrayan Kamerüddin kaçmak zorunda kaldı²¹⁸. Bundan sonra ülkeyi yağmalayan Timur`un ordusu onun adamlarını da esir aldılar.

B. Timur`a Sığınması

Bu seferden sonra Timur, Koçkar²¹⁹ mevkiine geldi. Burada bulunduğu esnada Cuci Ulusunun önemli prenslerinden olan Toktamış Oğlanın, Urus Han`dan kaçarak kendisi`nin hizmetine girmek istediği haberini aldı²²⁰. Timur`un Toktamış`ın bu yardım talebini memnuniyetle kabul ettiği ve gereken her türlü destek ve yardımı verdiği görülmektedir. Nizameddin Şami, Toktamış Oğlanın babası olan Toy Hoca`nın Doğu Deşt-i Kıpçak Hanı Urus Han (1361-1377) tarafından katledilmesinin ardından Timur`a sığınması hakkında bilgi vermiştir²²¹. Fakat Şami, verdiği bu bilgide Urus Han`ın ismini vermeksizin Toktamış Oğlan`ın kendisine fenalık yapmak isteyen bir cemaattan bahsetmektedir ki, bu da zaten Urus Han ve onun Cuci Ulusundaki destekçileridir²²². Yine Timurlu dönemi saray tarihçisi ve *Zafername*, adlı eserin müellifi olan Şerefeddin Ali Yezdi de Timur`un Koçkar mevkiinde bulunduğu esnada, Urus Han`dan kaçan Toktamış Oğlanın onun hizmetine girmek istediğinden bahsetmiştir²²³. Timur, Özbek beylerinden olan Tuman Timur`u Toktamış`ı izzetle karşılayıp getirmesi için göndermiştir²²⁴. İsmail Aka da Urus Han`dan kaçan Toy Hoca oğlu Toktamış`ın hayatını kurtarmak için 1376 yılında Semerkand`a²²⁵ gelerek Timura sığındığı görüşünü desteklemektedir²²⁶. Toy Hoca, Urus Hanın kardeşi ve

²¹⁷ Şami, *Zafername*, s. 88; Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi*, s. 212.

²¹⁸ Duğlat, *Tarih-i Reşidi*, s. 213.

²¹⁹ Koçkar veya Koşkar, İssık Gölün güneybatısında Çu nehrinin başlıca kollarından birisidir.

²²⁰ Duğlat, *aynı yer*.

²²¹ Şami, *Zafername*, s. 89; Kırımı, *Umdetül-Ahbar*, s. 61.

²²² Şami, *Zafername*, *aynı yer*.

²²³ Şerefeddin Ali Yezdi, *Emir Timur (Zafername)*, çev. Ahsen Batur, İstanbul 2013, s. 117; Hayrunnisa Alan “*Timur`un Toktamış Üzerine Seferleri ve Altın Ordanın Yıkılması Meselesi*”, *Bilig*, (2003), s. 27, 117; Yılmaz Nevruz, *Umumi Kafkas Tarihine Giriş II*, İstanbul 2016, s. 72.

²²⁴ Ali Bademci, *Cengiz Ve Yasası Timur Tüzükati*, İstanbul 2016, s. 168.

²²⁵ Semerkand, Grek kaynaklarında “Maracanda”, Çin yıllıklarında “Kang” ve “Hsi-wan-chin” adlarıyla zikredilmektedir. Semerkand ismi Semer isimli kişi ile Soğdcada şehir anlamına gelen kent-kant kelimesinin birleşmesinden türemiştir. Cengiz Han`ın 1220 yılında şehri tahrip etmesinden sonra şehir daha güneyde bulunan modern Semerkandın bulunduğu mevkide yeniden inşa edilmiştir. Osman Aydınlı, “Semerkant”, mad., *DİA*, C. 36, İstanbul 2009, s. 481-484.

²²⁶ İsmail Aka, *Timur ve Devlet`i*, Ankara 2014, s. 13.

dolayısıyla Doğu Deşti Kıpçak'ta hüküm süren Tuka-Timur soyunun seçkin ve nüfuzlu bir üyesi idi. Urus Han döneminde Hazar Denizinin doğusundan bulunan Mangışlak'ta valilik yapmıştı²²⁷. Toy Hoca Urus Hanın çağırıldığı bir kurultayda onun bazı kararlarına karşı çıktığı gerekçesiyle katledilmişti²²⁸. Genç ve cesur olan oğlu Toktamış da kendi hayatını tehlikede görerek, hayatını kurtarmak için 1376 yılında Semerkand'a o esnada zamanın genç fakat güçlü hükümdarı olan Timur'un yanına gelmişti²²⁹. Marozzi de, Toktamış'ın babasının katili olan Doğu Deşt-i Kıpçak hanı Urus Handan kaçarak Timur'un yanına geldiğini belirtmektedir²³⁰. Roux, Toktamış Han'ın Seyhun'un kuzey bölgelerini elinde tutan Doğu Deşt-i Kıpçak'taki Cuci aliesinin hükümdarı ve akrabası olan Urus Hanla (1361-1378) başarısızlıkla sonuçlanan bir taht mücadelesine giriştiğini fakat yenilerek kovulunca nereye gideceğini şaşırıldığını belirtmektedir²³¹. Bundan sonra Toktamış Timur'a sığındı ve onunla iyi ilişkiler kurmuştur²³². Fakat Klyashtorny ve Sultanov Urus Han'ın Özbek Han'ın tahtını ele geçirip, bütün iktidarı ele almasından sonra Toktamış'ın Timur'a sığındığını belirtmektedirler²³³. Netice olarak Timur Toktamış'ı kabul eder ve onu kendisine dost edinir. Çünkü kendisini Urus Han'a karşı koruyup destekleyecek tek güç Timurdu²³⁴. Öldürülen babası Toy Hocanın intikamını almaya ahdeden Toktamış, Timur'un bilmememsine rağmen Urus Han gibi Altın Orda Devletini yeniden birleştirip bu devletin başına geçmek planlarını yapmaktadır²³⁵.

Sonuç itibariyle Timur ve Timurlu döneminin iki önemli saray tarihçisi ve XV. yüzyılın iki önemli eserini kaleme alan Şami ve Yezdi, Toktamış Han'ın ortaya çıkışı ve Timur'a sığınma yılını 1376 yılı olarak vermektedirler. Bu nedenle modern araştırmacılar da Toktamış Han'ın ortaya çıkış yılını 1376 yılı olarak kabul etmişlerdir.

C. Toktamış Han'ın Timur'un Yardımı İle Doğu Deşt-i Kıpçak Tahtı İçin Mücadeleye Başlaması

Toktamış Han'ın Mâveraünnehir'de Çağatay Ulusunda hakimiyet kuran Timur'a sığındığı hakkında yukarıda bilgi verilmiştir. Bu olaydan sonra Timur devletinin merkezi

²²⁷ İsmail Aka, *Timurlular*, Ankara 1995, s. 18; Oğuzhan Cengiz, *Timur*, İstanbul 2016, s. 30.

²²⁸ Gumilev, *Eski Ruslar vü Büyük Bozkır Halkları II*, s. 288 ; Aka, *Timur ve Devleti*, s. 13; Kamalov, *Altın Orda ve Rusya*, s. 96; Suçıkar, *Emir Timur*, s. 74.

²²⁹ Aka, *age.*, aynı yer; Cengiz, *Timur*, aynı yer.

²³⁰ Marozzi, *Timurlenk*, s. 92.

²³¹ Jean Paul Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, çev. Lale Arslan Özcan, İstanbul 2014, s. 336.

²³² Roux, *Orta Asya*, aynı yer.

²³³ Klyashtorny-Sultanov, *age.*, s. 208.

²³⁴ Tarkan Suçıkar, *Emir Timur'un Başarı Sırları*, Ankara 2017, s. 233.

²³⁵ Marozzi, *Timurlenk*, s. 92.

Semer kand`a dönmüştür. Timur Semer kand`a ulaştıktan sonra Toktamış`ı karşılamak için gönderdiği emirler onu, kendisinin huzuruna çıkardılar. Timur Toktamış`a son derece izzet ve ikramda bulundu²³⁶. Timur Toktamış ile yan yana at koşturdu, şenlikler düzenledi. Ona ve adamlarına altın, mal, kumaş, at, katır, çadır, otağ, kös ve alem, hizmetçiler ve uşaklar verdi²³⁷. Böylece Timur`un Toktamış`a, hem lojistik, hem iktisadi hem de askeri yönden büyük destek verdiği anlaşılmaktadır.

a. Timur`un Toktamışa Destek Vermesindeki Amacı

Timur kendisine sığınan Toktamış`ı memnuniyetle karşılamıştı. Bunun bir çok nedeni vardı. Çünkü her gün daha çok kuvvetlenen Urus Han`ın rakibi olan Toktamış vasıtasıyla Doğu Deşt-i Kıpçak meselelerine fiili olarak müdahale etme imkanına sahip olacaktı²³⁸. Timur Toktamış`a gösterdiği bütün bu ihsanların yanında ona Sabran²³⁹ ve Sıgnak²⁴⁰ şehirlerini de verdi²⁴¹. Grousset ise Timur`un Toktamış`a Sabran ve Sıgnak şehirlerinden başka Otrar şehrini de verdiğini belirtmektedir²⁴². Şami de aynı şekilde Timur`un Toktamış`a Otrar ve Savran şehirlerini verdiğini zikretmiştir²⁴³. Roux ise, Timur`un Toktamış`a Siriderya üzerinde ismini zikrtemeksizin bir kaç yer verdiğini belirtmektedir²⁴⁴. Manz ise, Timur`un kendisine sığınan Toktamış`a Otrar şehri ile beraber Gök Orda`nın²⁴⁵ başşehri olan Sıgnak topraklarının hanlığını verdiğini öne sürmektedir²⁴⁶.

²³⁶ Şami, *Zafername*, aynı yer.

²³⁷ Klyashtorny-Sultanov, *age.*, s.209.

²³⁸ Kafalı, *Altın Orda Hanlığı*, s. 97;bu konuda detaylı bilgi için bk. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s. 157.

²³⁹ Sabran (Sauran, Savran); Ortaçağda Sır-deryanın sağ sahilinde Türkistan şehrinden sonraki büyük şehirdir. Şimdi Savran köyü olarak bilinmektedir.

²⁴⁰ Sıgnak;yine Sabran şehri ile birlikte aynı güzergahta bulunan büyük şehir. XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmutd, *Divani Lüğatit-Türk*, isimli eserinde Oğuzların Siriderya nehri üzerinde bir kaç şehir kurduklarını belirtiyor. Bunlar, Sauran (Sabran), Sıgnak, Sitgun ve Karnar gibi şehirlerdir. Böylece Moğollar bölgeye gelmeden önce adı geçen şehirlerin Oğuz Türkleri tarafından inşa edildiği anlaşılmaktadır. Sergey P. Tolstoy, *Oğuz Şehirleri ve Oğuzlar*, çev. Ekaterina S. Şeremeteva, İstanbul 2017, s. 33.

²⁴¹ Yezdi, *Zafername*, s. 118.

²⁴² Grousset, *Stepler İmparatorluğu*, s. 405.

²⁴³ Şami, *Zafername*, aynı yer.

²⁴⁴ Roux, *Orta Asya*, s. 336.

²⁴⁵ Manzm, *Gök Orda* demekle Altın Orda`nın Doğu bölgesinde idari bölge olan Doğu Deşt-i Kıpçak bölgesini kastettiği anlaşılıyor; Gök-Orda Hanedanı Cengiz Han`ın oğlu Cuci Han`ın oğlu olan Orda-İçen Han`ın soyundan gelenler için kullanılmıştır. Cengiz Han, henüz hayatta iken kendi topraklarını oğulları arasında taksim etmişti. Bu taksim sonucunda Cengiz Han, büyük oğlu Cuciye Doğu Deşt-i Kıpçak ve Harizm bölgelerini vermişti. Böylece Cengiz Han`ın ölümünden sonra ortaya çıkacak ulusların ilki Cuci Han adına kurulmuş oldu. Detaylı bilgi için bk. Muzaffer, Yürekli, "Gök Orda Hanlığı", mad., *DİA*, C. 14, İstanbul 1996, s. 123.

Suçıkar, Timur'un Toktamış'a Otrar, Savran ve Sıgnak şehirlerini vaat ettiğini²⁴⁷. Ve Timur'un her zaman devleti için tehlike arz etmeyecek bir çember oluşturmak amacının olduğunu ifade etmiştir. Suçıkar, Timur'un bütün bu politik girişimleriyle Altın Orda Devleti'ni zayıflatmaya çalıştığını belirtmektedir²⁴⁸. Anlaşıldığı üzere Toktamış'ın zikredilen yerlere sefere çıkarak buraları alması gerekiyordu. Çünkü Urus Han'ın elinde bulunan yukarıdaki şehirlerin Timur tarafından Toktamış'a verilmesi mevzubahis bile olamazdı. Ancak Timur'un zikredilen şehirleri şeklen vermiş olması; Urus Han yerine Toktamış'ı zımnen Doğu Deşt-i Kıpçak hakimi olarak tanınmasının da bir göstergesi idi²⁴⁹.

Timur'un bu politikasını bir çok araştırmacı şöyle açıklıyor; Akıllı ve ileri görüşlü bir devlet adamı olan Timur, Toktamış'ı desteklemekle beraber zamanla Doğu Deşt-i Kıpçak Hanlarının kuvvetlenmesini kendisi için tehlikeli görüyordu²⁵⁰. Bundan başka Timur Doğu Deşt-i Kıpçak Hanlarının içerisinde bulunan karışıklıklara son verdikten sonra bütün Deşt-i Kıpçak'a hakim olabileceğini de kestirmişti. Zira Doğu Deşt-i Kıpçak ile Altın Orda'nın birleşmesi sonucu ortaya çıkacak kuvvetli bir komşu devlet, Timur için tehlike arz edebilirdi²⁵¹. Bu yüzden Timur Deşt-i Kıpçak meselelerinde söz sahibi olmayı planlıyordu. Timur'un Toktamış'a karşı yardımlarını esirgememesi'nin asıl nedeni bu niyet ve düşünceleri idi. Marozzi de bu görüşe katılmaktadır. Ona göre, bu bölgede yani Doğu Deşt-i Kıpçak'ta kimin başa geçeceği Timur için hayati önem arz etmekteydi²⁵². Çünkü, Timur'un 1371-1379 yılları arasında yaptığı dört seferle ve Harizmin fethiyle hükümdarlığının sınırı artık kuzeye yani Altın Orda Devleti sınırlarına kadar dayanmıştı.

Marozzi, Timur'un Urus Han'ın düşmanı Toktamış'a destek vererek Doğu Deşt-i Kıpçak'ta sürekli huzursuzluk ve iç çekişme yaratmak gayretinin sonuc vereceğini anladığını ifade etmiştir. Timur böyle yapmakla hem Urus Han'ı meşgul edecek hem de kendi devleti için büyük tehdit oluşturan Doğu Deşt-i Kıpçak Hanı Urus Han'ı zayıf

²⁴⁶ Beatrice Forbes Manz, *Timurlenk Bozkırların Son Göçebe Fatih*, çev. Zühal Bilgin, İstanbul 2017, s. 128.

²⁴⁷ Suçıkar, *Emir Timur*, s. 233.

²⁴⁸ Suçıkar, *age.*, s. 256.

²⁴⁹ Kafalı, *aynı. yer.*

²⁵⁰ Aka, *Timur ve Devlet'i*, s. 13.

²⁵¹ Aka, *aynı. yer.*

²⁵² Marozzi, *Timurlenk*, s. 97.

düşürecekti. Nevruz, Timur'un Doğu Deşt-i Kıpçakın iç işlerine karışarak orada kendine tabi bir vassal devlet vücuda getirmek niyetinde olduğunu belirtmiştir²⁵³.

b. Toktamış Han'ın Doğu Deşt-i Kıpçak Tahtı için Mücadeleye Başlaması

Kısa bir süre sonra Toktamış Urus Hanın İtil boyunda seferde bulunmasını fırsat bilerek 1375 yılı ortalarında Sıgnak'ta babasının yerine vekalet eden oğlu Kutluk-Boğa üzerine hareket etti²⁵⁴. Yapılan savaşta Kutluk-Boğa aldığı bir ok nedeniyle hayatını kaybetti²⁵⁵. O ölmesine rağmen Toktamış yenilgiye uğradı ve kurtuluşu kaçmakta buldu. Çünkü şehzadenin ölümü daha ziyade Deşt-i Kıpçak askerlerinin işine yaramış ve onlar Toktamış'ı kaçırmaya zorlayarak onun maiyetini de yağma etmişlerdi²⁵⁶. Böylece Toktamış yenilerek tekrar Timur'a sığınmak zorunda kalmıştı.²⁵⁷ Toktamış'ın bu savaşta yenilmesinin asıl nedeni Timur'un ona vermiş olduğu asker sayısının yeterli olmamasıdır. Urus Han'ın ordusunun sayı bakımından Toktamış'tan daha fazla olduğu düşünülmektedir.

Timur, Toktamış'ı desteklemekte kararlı idi. Bu yüzden kendisine sığınan Toktamışa bir öncekinden daha fazla asker vererek onu himaye etmeye devam etti²⁵⁸. Toktamış kendisine verilen bu kuvvetler sayesinde yeniden Doğu Deşt-i Kıpçak topraklarına girdi ve Sabran üzerine yürüdü. Toktamış Sabran'a gelince Urus Hanın büyük oğlu Tohta Kiya (Toktakiya) ve Cuci Han soyundan gelen birçok şehzade dışında, Ali-bek ve diğer beylerle birlikte kalabalık bir orduyla Toktamış'ın üzerine yürüdü²⁵⁹.

Toktamış ordusunu toplayarak onlarla savaştıysa da bu savaş da onun yenilgisiyle sonuçlandı. Toktamış'ın yenilmesinin asıl sebebi yukarıda da belirtildiği gibi Urus Han'a kıyasla ordusunun az olmasıdır. Nitekim Toktamış'ın rakibi olan Urus Han ve oğulları'nın emrinde kendisinden daha fazla askeri olduğu anlaşılıyor. Yenilgiden sonra savaş meydanından kaçan Toktamış, Seyhun nehrine ulaştığında korkudan elbiselerini çıkarıp kendisini nehre attı. Onu takip ederek peşinden gelen Toktakiya'nın adamı olan Kazançi

²⁵³ Nevruz, *Umumi Kafkas Tarihi*, s. 72.

²⁵⁴ Kafalı, *Altın Orda Hanlığı, age.*, s. 97; Tarkan Suçıkar, *Emir Timur Yıldırım Bayezid XV.-XVII. Yüzyıl Osmanlı Kroniklerinde Yıldırım Bayezid ve Timur Algısı*, Ankara 2018, s. 75.

²⁵⁵ Yezdi, *Zafername*, s. 118; Grousset, *Stepler İmparatorluğu*, s. 405; Kamalov, *Altın Orda ve Rusya*, s. 97; Suçıkar, *Emir Timur*, s. 233.

²⁵⁶ Şami, *Zafername*, s. 89; Bademci, *Cengiz Han ve Yasası*, s. 169.

²⁵⁷ İsmail Aka, *Mirza Şahrüh ve Zamanı*, Ankara 1994, s. 10; Klyashorny-Sultanov, *age.*, s. 209; Suçıkar, *aynı. yer.*

²⁵⁸ Kafalı, *Altın Orda Hanlığı, aynı. yer.*

²⁵⁹ Yezdi, *Zafername, aynı.yer.*; Şami, *Zafername*, s. 89.

Bahadır ok atarak Toktamış'ı kolundan yaraladı²⁶⁰. Zorlukla karşı sahile ulaşan Toktamış kendini otların üzerine atıp uzandı. Şami, Toktamış'ın ormanda gizlendiğini söylemektedir²⁶¹. Timurlu dönemi saray tarihçilerinden olan Yezdi de bu konuda aynı bilgiyi vermektedir²⁶².

Timur, kardeşi İdigü Barlası Toktamış'ı bulması için onun yanına gönderdi. Timur tarafından kendisini cesaretlendirmek ve nasihat etmek için gönderilen Emir İdigü Barlas, Toktamış'ı bularak ona gereken yardımı verip kendisi ile beraber Buharay'a²⁶³ Timur'un yanına getirdi²⁶⁴. Böylece Toktamış Timur'a üçüncü kez sığınmış bu sefer de Timur kendisine iyi davranmış Yezdi'nin ifadesine göre padişahlara yaraşan merhametini tekrarlamıştı²⁶⁵. Gumilev, Timur'un Toktamış'ı tedavi ettirdiğini ardından ona Urus Han'a karşı savaşması için yardım ve askeri takviye verdiğini yazmaktadır²⁶⁶.

Bu dönemde Mangıt kabilesinden olan İdiku²⁶⁷ (İdigü) veya (Edigey) Urus Hanın beylerindendi ve ondan kaçarak Timur'un hizmetine girdiler²⁶⁸. Şami, Timur'un Buhara'da bulunduğu esnada İdigü'nün Urus Han'dan kaçarak tekrar Buharay'a geldiğini ve Urus Han'ın, asker toplayıp Toktamış'ı ele geçirmek için harekete geçtiği hakkında haber getirdiğini zikretmektedir²⁶⁹.

D. Timur'un Toktamış İçin Urus Hanla Savaşması

Yukarıda Doğu Deşt-i Kıpçak Hanı Urus'un Toktamış'ı ele geçirmek için verdiği mücadele anlatıldı. Bundan sonra Urus Han iki elçisini Timur'a gönderdi. Elçilerden

²⁶⁰ Yezdi, *Zafername*, aynı yer; Şami, *Zafername*, s. 90; Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s. 147; Kafalı, *Altın Orda Hanlığı*, s. 98; Aka, *Timur ve Devlet'i*, s. 14; Hayrunnisa Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular*, İstanbul, 2007, s. 43; Cüneyt Kanat-Mustafa Alican, *Timur Yıldızların Bahtına Hükmeden Son Cihangir*, İstanbul 2018, s. 64.

²⁶¹ Şami, *Zafername*, s. 90; Gumilev, *age.*, s. 289; Bademci, *Cengiz Han ve Yasası*, s. 169.

²⁶² Yezdi, *Zafername*, aynı yer.

²⁶³ Tarihi kaynaklarda Buhara ismine ilk kez Pu-ha şeklinde Çinli seyyah Hüang-Tsang tarafından 630 yılında kullanılmıştır. Nitekim Müslümanlar Buharaya geldikleri vakit şehrin hükümdarı Buhar-hudat (Buhara sahibi), olarak isimlendiriliyordu. Ramazan Şeşen, "Buhara", mad., *DİA*, C. 6, İstanbul 1992, s. 363-367.

²⁶⁴ Şami, *Zafername*, aynı yer; Gumilev, *age.*, s. 289; Kanat-Alican, *Timur*, s. 64; Aka, *Timur ve Devlet'i*, s. 14.

²⁶⁵ Alan, *Timurlular*, aynı yer.

²⁶⁶ Gumilev, *age.*

²⁶⁷ Toktamış ile Edige arasındaki ilişkiler hakkında detaylı bilgi için bk; Tiesenhausen, *Sbornik Materialov II*, s. 131-132; 191; Safargaliyev, *Raspad Zolotoy Ordı*, s. 142; Edige (İdigü)-Toktamış mücadelesi hakkında detaylı bilgi için bk; Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, s. 331-336; Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s. 183-193; Spuler, *Zolotaya Orda*, s. 124-127; Kafalı, *Altın Orda Hanlığı*, s. 113-114; Poçekayev, *Zolotaya Orda*, s. 125-127.

²⁶⁸ Şami, *Zafername*, s. 90; Yezdi, *Zafername*, s. 118.

²⁶⁹ Şami, *Zaferame*, s. 90; Aka, *Timur ve Devlet'i*, s. 14.

birinin adı Kebek Mangıt diğzerinin adı ise Tolucan veya Tülucandı²⁷⁰. Adı geöen bu iki elçi Timur'un huzuruna gelip Urus Han'ın Şu mesajını iletiler: “*Toktamış benim oğlumunu katledip sana sığınmıştır. Onu bana teslim et. Eğer onu bana vermezssen o zaman savaş yerini bildir*²⁷¹”. Urus Han Timur'u aöık bir Şekilde savaşla tehdit etmiŐti²⁷². Timurla Urus Han arasındaki ilişkiler gerilmiŐ ve artık savaş kaöınılmaz hale gelmiştir.

Timur cevaben : “*Bize sığınan bir Őahsı teslim etmek örf ve adetimize aykırıdır. Eğer bu konuda ısrar edilirse o zaman biz de savaşa hazırız*” dedi²⁷³. Timur Urus Hanın elçilerini geri gönderdikten sonra ordunun toplanması yönünde emir verdi. Sonra Timur, Caku Barlas'ı Semerkandda bırakıp Çağatay ulusunu toplayarak ordusu ile beraber 1376 yılında Urus Han üzerine yürüdü²⁷⁴. Her iki taraf Seyhun nehrini geöip karargah kurdular. Timur karargahını Otrar civarında kurdu. Urus Han ise Sığnak veya Savran'a yerleşti. Timur, Toktamış'nın Urus Hanla baş edemeyeceğini anladığından onun üzerine bizzat giderek gerkeni yapmaya karar verdiği anlıŐılmaktadır. Bu sırada Toktamış da Timur'un ordusunda bulunuyordu. Bu arada Urus Han Cuci Han'a bağlı ulusu yani Doğu Deşt-i Kıpöak illerini toplayıp Sığnak Şehrine gelmişti. Yakubovskiy, Urus Hanın bütün Cuci Ulusundan asker topladığını belirtse de biz onun daha ziyade Doğu Deşt-i Kıpöak topraklarından asker topladığı kanaatindeyiz²⁷⁵.

İki ordu kış mevsiminde karşı karşıya gelmişti. Kesin savaş vuku bulmadan önce o kadar kar yağdı ki, askerler elini dışarıya bile öıkaramıyordu²⁷⁶. Böylece kar ve soğuk tam üç ay devam etti. Her iki ordu karargahta beklemek zorunda kaldı. Timur dıŐmanla birkaç ufak çatışmaya girmiş fakat asıl meydan savaşı yapılmamıŐtı. Lakin bunların bir önemi olmasa da Yezdi, böyle öarpıŐmaların birinde Timur'un Yarık Timur, Hitay Bahadur ve Muhammed SultanŐah adındaki komutanlarının kumandanlığında gönderdiği 500 kişilik öncü birliğinin Urus Han'ın oğlu Timur Melik komutasındaki 3000 kişilik bir birliği

²⁷⁰ Şami, *Zaferanme, aynı. yer.*; Yezdi, *Zafername*, s. 118.

²⁷¹ Yezdi, *Zafername*, s.119; Şami, *Zaferanme, aynı. yer.*; Aka, *Timur ve Devleti*, s. 14;Kanat-Alican, *Timur*, s. 65; Yakubovskiy, *Altın Ordu ve ööküŐü*, s. 147; Kafalı, *Altın Orda Hanlığı*, s. 98; Klyashorny-Sultanov, *age.*, s. 209.

²⁷² Yakubovskiy, *age.*, s. 147.

²⁷³ Şami, *Zaferanme, aynı. yer.*; Yezdi, *Zafername, aynı. yer.* Kanat-Alican, *Timur, aynı.yer.* Kafalı, *Altın Orda Hanlığı, aynı. yer.*; Aka, *Timur ve Devleti, aynı. yer.*; Alan, *age.*, s. 43; Kamalov, *Altın Orda ve Rusya*, s. 97; Suöıkar, *age.*, s. 75.

²⁷⁴ Yezdi, *Zafername, aynı. yer.*

²⁷⁵ Yakubovskiy, *aynı. yer.*

yendiği hakkında bilgi vermiştir²⁷⁷. Anlaşılan o ki, Urus Han Timurla meydan savaşı yapmaya pek istekli değildi.

Aynı kış içinde Timur ülkesine geri dönmüş ve Doğu Deşt-i Kıpçağ'ı hakimiyeti altına almayı ilkbahara kadar ertelemişti²⁷⁸. 1376-1377 yılında Timur tekrar Urus Han üzerine sefere çıktı ve Toktamış Timur'a rehberlik etti²⁷⁹. Lakin bu sefer de Urus Hanla Timur arasında bir muharebe vuku bulmadı²⁸⁰. Timur 15 gün yol aldıktan sonra düşman ordusu istirahat ederken onlara saldırarak pek çok koyun, ve deve ele geçirdi²⁸¹.

E. Tohta Kiya ile Mücadele (1378)

Süreç içinde Timur'un kuvvetli rakibi olan Doğu Deşt-İ Kıpçak Hanı Urus Han ölmüş, yerine oğlu Tohta Kiya geçmişti²⁸². Urus Han'ın ölümü ile ilgili bilgiler kaynaklarda farklı şekillerde zikredilmektedir. Muinüddin Natanzi, Urus Han'ın kendi eceliyle öldüğünü kaydediyor²⁸³. Muhammed Buka ise Urus Han'ın hastalık nedeniyle öldüğünü belirtir. Fakat, XVI. yüzyıla ait bir belgeyi kaynak gösteren Kafalı, Urus Han'ın ölümünü şu şekilde anlatıyor; Timur'un kendisine karşı ordusu ile beraber geldiğini gören Urus Han geri çekildi. Ancak Üstyurt civarında vuku bulan savaşta yenildi ve aldığı yara nedeniyle öldü²⁸⁴. Yakubovskiy ise Şami ve Yezdi'nin verdiği bu bilgileri kabul etmemektedir. Ona göre verilen bu bilgiler nümizmatik verilerle çelişmektedir. Çünkü Urus Han'ın 1377-1378 yıllarında basılmış olan sikkeleri mevcuttur. Bu bilgiler bize Urus Han'ın bir sene sonra vefat ettiğini göstermektedir. Gumilev ise Urus Han'ın 1375 yılında öldüğünü öne sürmektedir²⁸⁵. Fakat yukarıda görüldüğü gibi Yakubovski'nin öne sürdüğü görüş daha isabetli bir görüş olarak kabul görmüştür. Gumilev'in bu konuda yanıldığı anlaşılıyor.

Urus Han'dan sonra onun yerine geçen oğlu Tokta Kiya uzun süre iktidarda kalamadı ve kısa süre sonra vefat etti²⁸⁶. Gumilev, Toktakiya'nın iki ay iktidarda kaldığını belirtmektedir²⁸⁷. Böylece Timur Toktamış Doğu Deşt-i Kıpçak'a Han tayin etti ve Cuci

²⁷⁷ Yezdi, *Zafername*, s. 119.

²⁷⁸ Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s. 148.

²⁷⁹ Yezdi, *Zafername*, aynı yer.

²⁸⁰ Yakubovskiy, aynı yer.

²⁸¹ Yezdi, *Zafername*, aynı yer; Alan, *Timurlular*, s. 43.

²⁸² Yezdi, *Zafername*, s. 120; Şami, *Zafername*, s. 91.

²⁸³ Klyashtorny-Sultanov, *age.*, s. 209.

²⁸⁴ Klyashtorny-Sultanov, *age.*, s. 210.

²⁸⁵ Gumilev, *age.*, s. 288.

²⁸⁶ Aka, *Mirza Şahruh ve Zamani*, s. 11.

²⁸⁷ Gumilev, aynı yer.

belirtti²⁹⁴. Zira Timur Melik iyi bir devlet adamı gibi davranmamış, eğlenceler ve içki ile vakit geçirerek otoritesini kaybetmişti²⁹⁵. Nitekim Timur Sıgnak'tan gelen son haberleri gözönünde bulundurarak Toktamış'ı Timur Melik üzerine göndermeye karar vermiştir.

Timur Melik o kışı Kara-Tal adlı mevkiye geçirmekteydi²⁹⁶. Toktamış Han ordu toplayıp beşinci kez Timur Melik üzerine gitti. Timur, kendi emirlerinden Emir Tuman Timur, Emir Evrenk Timur, Gıyasüddin Tarhan, Bahti Hoca ve Emir Bengiyi Toktamışla beraber onu Sıgnak tahtına geçirmeleri için beraberinde gönderdi²⁹⁷. Timur'un emirleri Sıgnak şehrine ulaştıktan sonra Toktamış Hanı münecimler tarafından tayin edilen mübarek bir gün ve mesud bir saatte Sıgnak tahtına oturtular. Anlaşılan o ki, Timur'un emirleri ve Toktamış Han Timur Melik'in Sıgnak'ta bulunmamasından yararlanarak şehri ele geçirmiş ve böylece Toktamış Han Sıgnak tahtına adı geçen emirler tarafından oturtulmuştur.

Toktamış Han'ın Sıgnak'ı 1378-1379 tarihinde ele geçirdiğini, bu şehirde kendi adına bastırıldığı paralar da teyit etmektedir²⁹⁸. Bundan sonra Toktamış, ordu toplayıp Timur Melik üzerine yürüdü. Aralarında çok şiddetli savaş vuku buldu. Toktamış Han Timur'un yardımı sayesinde zafer kazandı ve Timur Melik'i bozguna uğratarak Doğu Deşt-i Kıpçak'ta atalarının tahtına oturdu. Fakat Vamberi Urus Han'ın oğlu Timur Melik üzerine, bizzat Timur'un sefer yaptığını ve onu bozguna uğratarak kendisini de katlettiğini belirtmektedir²⁹⁹. Ancak Timur ve Timurlu döneminin iki önemli kaynağı olan Şami ve Yezdinin *Zafernameleri*, bu bilgiyi teyit etmemektedir.

Toktamış Han kazandığı zaferden sonra kendisini Altın Orda Devletinin doğu bölgesi olan Doğu Deşt-i Kıpçak'ın Hanı ilan etmiştir³⁰⁰. Ardından Toktamış Han Sıgnak ve Savran gibi önemli şehirleri ele geçirmiştir. Toktamış Han'ın Sıgnak şehrinde 1378-1379, 1379-1380 ve 1381-1382 yılları arasında para bastırması Doğu Deşt-i Kıpçak bölgesindeki şehirlerin onun denetimi altına girdiğini göstermektedir. Toktamış Han

²⁹⁴ Şami, *Zafername*, s. 92.; Yezdi, *Zafername*, aynı. yer.

²⁹⁵ Yakubovskiy, *Altın Ordu*, s. 148; Kafalı, *Altın Orda Hanlığı*, s. 99; Aka, *Timur ve Devleti*, s. 15; Aka, *Mirza Şahrüh ve Zamani*, s. 11.

²⁹⁶ Yezdi, *Zafername*, aynı. yer;

²⁹⁷ Şami, *Zafername*, s. 93.

²⁹⁸ Kafalı, *Altın Orda Hanlığı*, s. 99.

²⁹⁹ German Vamberi, *Emir Timur*, çev. S. İbrahimov, 1991, s. 29.

³⁰⁰ Yakubovskiy, *age.*, s. 148.

kazandığı bu zaferden Timur`u haberdar etmek için Urus Hocay`ı onun yanına göndermiştir³⁰¹.

Timur bu habere çok sevindi ve birkaç gün şenlikler yapılmasını emretti. Ayrıca Timur Urus Hocay`a özel lütuf ve ihsanlarda bulundu. Urus Hocay`a hilat ve kemer hediye ederek onu geri gönderdi³⁰². Toktamış Han kışı Sıgnak`ta geçirdikten sonra bahar geldiğinde asker toplayarak Doğu Deşt-i Kıpçak`ın bütün vilayetlerini ele geçirdi ve kendisine tabi kıldı³⁰³. Böylece Toktamış Han, Altın Orda Devlet`inin doğu bölgelerini tamamen kontrolü altına aldı. Toktamış Han yalnız Doğu Deşt-i Kıpçakı ele geçirmekle yetinmek niyetinde değildi. Zira Tokatmış Han bütün Altın Orda topraklarını tek çatı altında birleştirerek eskiden beri var olan birlik ve beraberliği temin etmek istiyordu. Artık Toktamış Han`ın ele geçirdiği topraklar Yayık (Ural) nehrine kadar ulaşıyordu. Böylece Doğu Deşt-i Kıpçak topraklarını ele geçirmekle Batı Deşt-i Kıpçak`ı elinde bulunduran Mamay Mirza`ya karşı rakip konuma gelmişti. Nitekim bu dönemde Altın Orda Devletinin Batı bölgelerinde kendisine karşı koyabilecek tek güç Mamay Mirza idi.

II. TOKTAMIŞ HAN`IN MAMAY MİRZA İLE MÜCADELESİ

Toktamış Han Doğu Deşt-i Kıpçakı ele geçirdikten sonra buradaki en kuvvetli askeri nüfuzlu aristokratlarını kendi safına çekmiş ve kalabalık, güçlü bir ordu vücuda getirmişti³⁰⁴. 1378 yılında Toktamış Han İtil boyu topraklarına girmişti. Onun, Saray-Berke gibi bir çok civar şehirleri zorluk çekmeden zapt ettiği anlaşılıyor³⁰⁵.

Doğu kaynaklarında Toktamış Hanın bu dönemdeki faaliyetleri ile ilgili detaylı bilgiler yoktur. Anlaşılan o ki, Urus Han`ın Cuci Ulusunu birleştirme gayret ve siyasetini Toktamış Han da takip etmiştir. Bu nedenle, Mamay Mirza Toktamış`ın rakibi ve baş düşmanı haline gelmiştir. Toktamış Han bu hedefine ulaşmak için Mamay Mirzany`ı bertaraf etmek mecburiyetindeydi³⁰⁶. Bu nedenle Kulikovo Muharebesinin (1380)³⁰⁷ en iyi

³⁰¹ Şami, *Zafername*, aynı. yer; Yezdi, *Zafername*, aynı. yer; Kafalı *Altın Orda Hanlığı*, s. 99; Alan, *Timurlular*, s. 46; Suçıkar, *age.*, s. 78.

³⁰² Alan, *age.*, aynı. yer.

³⁰³ Şami, *Zafername*, aynı. yer.

³⁰⁴ Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s. 148.

³⁰⁵ Yakubovskiy, *age.*, aynı. yer.

³⁰⁶ Kamalov, *age.*, s. 102.

³⁰⁷ Mamay Mirza ile Moskova Knezi Dimitriy İvanoviç önderliğindeki Rus Knezleri arasında 8 Eylül-1380 tarihinde vuku bulmuştur. Kulikovo savaşı hakkında detaylı bilgi için bk. Rizaeddin Fahreddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, s. 64-65; Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, s. 309-314; Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s. 128-130; Safargaliyev, *Raspad Zolotoy Ordu*, s. 133-136; Kurat, *Rusya Tarihi*, s.110-112; Mualla Uydu Yücel, "İslam Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına, Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğluna Armağan ", "1224 Kalka Meydan Muharebesinin Rövanşı: 1380 Kulikovo Meydan Muharebesi ve Bu

sonuçların`dan biri Mamay Mirza'nın bu savaştan zayıflayarak çıkması ve Toktamış Han'ın bundan sonraki süreçte Altın Ordada tekrar düzeni sağlamış olmasıdır³⁰⁸. Mamay Mirza bu dönemde Moskova seferi ile meşgul olduğundan muhtemelen Cuci Ulusu'nun doğu kısmındaki siyasi gelişmelere pek de dikkat ve değer vermemiş Toktamış Han'ın kuvvetlenmesini gözardı etmiştir³⁰⁹. Buna karşılık Toktamış Han ise Mamay Mirza ile Dimitri arasın`da vuku bulan savaşla ilgili gelişme ve olayları dikkat ve titizlikle takip etmekteydi³¹⁰.

A. Toktamışla-Mamay Mirza Arasında II.Kalka Muharebesi (1380)

a. Savaş Öncesi Siyasi Gelişmeler

1380 yılındaki Kulikovo Savaşı`ndaki yenilgiden sonra Mamay Mirza'nın durumu oldukça kötü idi. Mamay Mirza'nın Kulikovo Savaşı`nda güç kaybederek zayıfladığının Toktamış Han farkındaydı. Rus kroniklerinin verdiği bilgiye göre Mamay Mirza bu yenilgiye katlanamıyordu³¹¹. Çünkü bu yenilginin hem Altın Orda Devleti hem de kendisi açısından önemli sonuçlar ortaya çıkaracağına farkındaydı³¹². Bu nedenle Mamay Mirza ülkesine geri döndükten sonra kendisine tabi olan bölgelerden özellikle Tatarlardan Rusya`ya karşı yeni bir sefer için mümkün olduğu kadar büyük ordu toplamaya girişti³¹³. Fakat, Mamay Mirza Ruslardan öğ almaya fırsat bulamadı. Çünkü Doğu Deşt-i Kıpçak, başkent Saray ve civar İtil boyu bölgeleri ele geçirerek Altın Orda'nın doğu bölgelerinde kuvvetlenen Toktamış Han, Mamay Mirza`ya karşı harekete geçmişti bile³¹⁴. İlk önce Toktamış Han, Mamay Mirza`ya kendi elçilerini göndermiş ve ondan kendisine itaat etmesini istemiştir. Fakat Mamay Mirza bu talebi reddetmiş ve itaati de kabul etmemiştir³¹⁵.

Mamay Mirza ile Toktamış Han arasındaki savaş kaçınılmaz hale gelmişti. Buna karşın Toktamış Hanı, Mamay Mirza karşısında avantajlı duruma getiren birkaç husus

Muharebenin Rus Tarihi Açısından Önemi”, Ed. Hayrunnisa Alan-Abdülvahap Kara-Osman Yorulmaz, *Türk Dünyası . Araştırma Vakfı*. yay. 1 baskı. İstanbul, 2015, s. 187-211; Kamalov, *Altın Orda ve Rusya*, s. 100-102. Mamayın Ruslarla savaştığı bölge yani Rusların Kulikovo Pole adını verdiği mevki (Kulikovo düzlüğü, sahası, alanı) Ryazan Knezliğinin Moskova Knezliği ile sınırına yakın olan kuzey batı bölgesinde yer almaktadır.

³⁰⁸ Kamalov, *Altın Orda ve Rusya*, aynı yer.

³⁰⁹ Yakubovskiy, *age.*, s. 149.

³¹⁰ Yakubovskiy, *aynı yer*.

³¹¹ Yakubovskiy, *aynı yer*.

³¹² Yakubovskiy, *age.*, s. 149.

³¹³ Rızaeddin Fahreddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, s 65.

³¹⁴ Yakubovskiy, *aynı yer*.

³¹⁵ Rızaeddin Fahreddin, *age.*, s. 66.

vardı. Bunlardan en önemlisi Toktamış Han'ın Çingizlilere mensup olması yani Cengiz Han soyundan gelmesiydi. Bu nedenle o, Altın Orda tahtına hakk iddia edebiliyordu. Bundan başka Altın Orda'da bulunan bir çok üst düzey emir ve komutanlar yenilenin değil, galip gelenin safına geçmeyi tercih etmekte idiler. Mamay Mirzanın Çengiz Han soyundan gelmemesi, onun Toktamış Han karşısında tahta hakk iddia etmesini kısmen de olsa engelleyen bir durumdu.

Tarihte ikinci defa 1380 yılında, Kalka nehri ve Azak Denizi civarında, büyük bir muharebe yapıldı İki Tatar ordusu karşı karşıya geldi ve çok kanlı bir savaş vuku buldu³¹⁶. Savaş öncesi Mamay Mirzanın atlıları Toktamış'ın ordusu ile karşılaştıkları esnada atlarından inerek, meşru Çengizi Hana bağlılık yemini etmişlerdi³¹⁷. Kanlı savaştan sonra Toktamış Han kesin olarak zafer kazanmış ve Mamay Mirza ağır bozguna uğramıştır. Ağır yenilgiye uğrayan Mamay Mirza bu yenilgiden sonra tarih sahnesini kesin olarak terke mecbur kalmıştı. Bu savaş Mamay Mirzanın son savaşı olmakla beraber onun sonunu getirme açısından çok önemlidir. Bu savaştan sonra Mamay Mirzanın ordusu dağılmış ve otoritesi kalmamıştı. Rus Kroniğinin verdiği bilgilere göre, komutanlar “*Mamayın beyleri ve komutanları kendi aralarında konuşarak şöyle diyorlardı: Mamay Mirzanın ülkesinde bizim için rahat kalmadı, düşmanlarımız tarafından her yerde tahkir ediliyor ve katlediliyoruz; onun ülkesinde durmakla ne bekliyoruz? Toktamış Han'ın yanına gidelim bakalım, orada nasıl olacak*”³¹⁸ şeklinde fikir blelirtiyorlardı. Bu savaşta Mamayın yanında bulunan Moğol prens ve komutanlardan bir çoğu Toktamış'ın tarafına geçmiş yani saf değiştirmişlerdi³¹⁹.

Zaten hal böyleyken Mamay Mirzanın bu muharebeyi kazanması düşünülemezdi. Mamay Mirza ilk önce kendi kabilesi Kıyatlılardan olan ve Solhat şehrinin darugası bulunan Kutluk Bukanın yanına gitti ve ondan sığınma talep etti. Fakat, Kutluk Buka onun bu talebini geri çevirerek onu şehre almadı³²⁰. Bunun üzerine Mamay Mirza Kırım'daki Ceneviz kolonisi olan Kefe³²¹'ye gitmeye karar verdi. Kırım'daki ticaret şehri olan Kefe ve orada bulunan Ceneviz kolonisi ile Mamay Mirzan'ın sıkı ve oldukça yakın ilişkileri zaten

³¹⁶ Grousset, *Stepler İmparatorluğu*, s. 405.

³¹⁷ Gumilev, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları II*, s. 300.

³¹⁸ Yakubovskiy, *age.*, *aynı yer*.

³¹⁹ Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, s. 315.

³²⁰ Poçekayev, *Mamay İstoriya Antigeroya*, s. 49.

³²¹ Kefe şehri, Kırım yarımadasının güneydoğu kısmında yer almaktadır. Şehir antik dönemde Thedusia ismiyle zikredilirken, Constantine Porpyrogenitusun eserinde ilk kez Kepoi, Kapha ve Kafa şeklinde geçmektedir. Aldo Gallotta, “Ceneviz”, mad., *DİA*, C. 7, İstanbul, 1993, s. 363-365.

uzun süreden beri mevcuttu. Kefe`de bulunan Cenevizli yöneticiler Mamay Mirzayı yakından tanıyorlardı. Çünkü, Mamay Mirza kısa aralıklarla Kırım`da bulunmuştu³²². Mamay Mirza şehir hakimleri ile konuştuğundan sonra onlar Mamay Mirza`ya şehre girmesi için gereken müsaadeyi vermişlerdi. Mamay Mirzanın yanında ufak bir askeri birlik ve bir çok değerli mal, eşya ve gümüş inci taş bulunmakta idi. Mamay Mirza Kefe`ye yani Kırım`a giderken kendi hazinesini beraberinde götürmüştü³²³. Mamay Mirzanın yanına altın ve mücevherlerini almasının nedeni muhtemelen yeni askeri birlikler kurmayı ve kendisi ile askerleri için rahat bir konum sağlamak istemesinden kaynaklanıyordu³²⁴.

İlk başta Kefenin Cenevizli halkı Mamay Mirzayı iyi karşılasa da onun elinde bulunan mal ve hazineyi elde etmek için maiyetini hile ile katlederek mallarını yağma ettiler ve kendi aralarında paylaştılar³²⁵ (1381). Mamay`ın kimlerin katlettiğine ilişkin bilgiler farklılık arz etmektedir. Orta Çağ Avrupalı kaynaklar Mamay Mirzanın Kefe şehrinde Toktamış Han`ın askerleri veya taraftarları tarafından öldürüldüğünü kaydetmektedirler³²⁶. Onlar bu bilgiyi, Toktamış`ın Mamay Mirzanın öldürülmesi hakkındaki bilgiyi Kırım halkın`dan önce duymasına bağlamaktadırlar. Diğer farklı bir bilgiye göre ise Mamay Mirzayı Kefede bulunan Hristiyan din mensupları öldürmüştür. Rus tarihçisi Mihaylov`a göre ise Kalka yenilgisin`den sonra Mamay Mirza Kefe`ye giderek orada bir başka isim altında yaşamış ve kimse onu tanıyamamıştır. Ancak Toktamış`ın askerlerinden birkaçı onu tanımadan öldürmüştür³²⁷. En son bilgiye göre ise Mamay Mirzayı Cenevizliler katletmiştir. Bunun da ilginç bir nedeni vardır. Mamay Mirza Kulikovo Savaşında Ceneviz yaya askerlerini Rus kılıçları önüne terk edip savaş alanından kaçmış ve bu sebeple Cenevizliler ondan intikam almak için onu öldürmüşlerdir³²⁸. Mamay Mirzanın ailesinden yalnız oğlu Mansur sağ kurtularak Litvanya`ya kaçmış ve geri kalan hayatını orada geçirmişti³²⁹. Böylece 20 seneden fazla bir dönemde Altın Orda`nın Batı kesimlerinde hakimiyet kurmuş ve Altın Orda Devletinin tarihinde önemli rol oynamış olan Tümen komutanı Mamay Mirzanın hayatı acı bir şekilde son bulmuştur.

³²² Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s. 149.

³²³ Rızaeddin Fahreddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, s. 66.

³²⁴ Vernadsky, *aynı yer*.

³²⁵ Kafalı, *Altın Orda Hanlığı*, s. 103.

³²⁶ Poçekayev, *Mamay İstoriya Antigeroya*, s. 65.

³²⁷ Poçekayev, *age.*, s. 66.

³²⁸ Poçekayev, *age.*, s. 67.

³²⁹ Gumilev, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları II*, s. 300.

Mamay Mirzan'ın ölümü üzerine Toktamış Han'ın Altın Orda Devleti'ndeki son rakibi de ortadan kalktı. Bunun üzerine o, Mamay Mirzanın elinde kalan son şehir ve bölgelerin tamamını ele geçirerek Altın Orda Devleti'nde 20 yıldır devam eden Fetret dönemine son vererek tekrar birlik ve düzeni sağlamaya muvaffak olmuştur (1381). Toktamış Han II. Kalka Savaşı'ndan kısa süre sonra Saray, Saraycık, Hacı-Tarhan şehirlerinde ve Kırım gibi Cuci Ulusunun bütün bölgelerinde hakimiyetini tesis ederek 7 Nisan 1380 ve 28 mart-1381 tarihli paralarını bastırmıştır³³⁰. Artık başşehir Saray'dan, Siriderya ve Dinyestr nehirleri arasında bulunan bütün bozkırlara Toktamış Han hükümetmiştir³³¹.

III. TOKTAMIŞ HAN'IN RUS KNEZLİKERİ ÜZERİNE SEFERİ VE MOSKOVA KUŞATMASI 23-26 AĞUSTOS (1382)

A. Kuşatmaya Kadar Diplomatik İlişkiler

Toktamış Han Mamay Mirza'ya karşı kazanmış olduğu zaferle hem Cuci Ulusunun Batısının hem de Doğusunun tek hakimi olmakla beraber aynı zamanda dönemin en kuvvetli hükümdarı olmuştur³³². Toktamış Han Altın Ordanın Rusya üzerindeki otoritesini yeniden tesis etmeyi kendisine görev edinmiş ve yaptığı ilk işlerden biri de Mamay'ın Litvanya ile yapmış olduğu ittifakı teyit etmek olmuştur. Toktamış Han, Mamay'ı yendikten sonra (1380), büyük bir ganimet elde etmiş ve ordusunu daha iyi donatarak ele geçirilen ganimetin önemli bir kısmını kendi askerleri arasında taksim etmiştir³³³. Fakat Toktamış Han'ın bu ganimetlerle yetinmek niyetinde olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim bu niyetle Rus Knezlikleri ve özellikle Moskova şehri üzerine sefer yapmaya karar vermiştir. Çünkü Rus Knezliklerinin verdiği vergilerden vazgeçmek niyetinde değildi. Çünkü XIV. yüzyılın 60.-70.yıllarındaki karışıklıklara rağmen bu vergiler kesintiye uğramamıştı³³⁴.

Bundan başka Toktamış Han bütün Rus Knezliklerine ve Büyük Litvanya Knezliğine kendi elçilerini göndererek Mamay Mirzay'ı yenilgiye uğrattığını ve Saray tahtına oturduğunu bildirdi³³⁵. Toktamış Han'ın göndermiş olduğu bu yarlıklar, daha ziyade bir hükümdar'ın vasallarına yazdığı haber ve emirnameler niteliğini taşıyordu. Bu yarlıklardan bir tanesi Büyük Litvanya Knezi Yagailoya (Yagaylo) (1377-1393)'ya

³³⁰ Kafalı, *Altın Orda Hanlığı* s. 104.

³³¹ Grousset, *Stepler İmparatorluğu*, s. 405.

³³² Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, s. 315.

³³³ Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s. 150.

³³⁴ Yakubovskiy, *aynı yer*.

³³⁵ Kafalı, *Altın Orda Hanlığı*, s. 104; Yakubovskiy, *aynı yer*; Alan, "Timur'un Toktamış Üzerine Sefelerleri", s. 27; Roux, *Büyük Moğol İmparatorluğu*, s. 497.

gönderilmişti. Nitekim Rus Knezleri her ne kadar Kulikovo Muharebesi`nde (1380) Mamay Mirzaya karşı zafer elde etseler de kendileri de büyük kayıplara uğramışlardı³³⁶.

Rus Knezleri, Toktamış Han`ın göndermiş olduğu elçilere itaatkar görünmeyi tercih etmek zorunda kaldılar³³⁷. Toktamış Han Rus Knezlerine, kendisine itaat etmeleri ve Saraya yanına gelmeleri için Ak Hoca isimli elçisini ve onun maiyetinde 700 kişilik askeri birliği Moskova`ya göndermişti³³⁸. Başta Dimitriy Donskoy (1362-1389) olmak üzere bütün Rus Knezleri Saray`a bağlılıklarını arz ettiler ve kıymetli hediyeler gönderdiler³³⁹. Ancak Ak Hoca Rus Knezlerini Saraya gelmeye ikna edememişti³⁴⁰. Grousset, Toktamış Han`ın derhal kudretinden istifadeye kalkarak geleneksel şekilde bir şekilde Kıpçak hanlarına yaptıkları gibi Rus Knezlerinden itaat arz etmelerini istediğini belirtmektedir³⁴¹. Fakat Kulikovo Zaferiyle gururlanmış olan Rus Knezleri bu talebi reddettiler (1381). Bu olay Knez Dimitriy tarafından Altın Orda`nın zayıflığı olarak yorumlanmıştır³⁴². Bununla birlikte Rus knezlerinin zahiren boyun eğmeleri Toktamış Han`ı tatmin etmiş değildi. Bundan başka Toktamış Han Rus şehirlerinden büyük miktarda ganimet elde etmeye de çalışıyordu³⁴³. Özellikle Moskova şehri`nin zenginliği Toktamış Han`ın dikkatini çekiyordu. Bu nedendir ki, Toktamış Han bu işi sonuna kadar götürmek istemiş ve Moskovayı dize getirmek için şehir üzerine askeri sefer yapmaya karar vermiştir³⁴⁴.

Toktamış Han Rus Knezliklerinin gücünü asla küçük görmüyor ve bu nedenle rakibini ciddiye alıyordu³⁴⁵. Yegane avantajının gizlilik ve sürat olduğunun farkındaydı. Mamay Mirzanın Ruslar karşısında Kulikovo Muharebesinde (8 Eylül-1380) yenilgiye uğramasına neden olan hususlardan biri de yapacağı seferi gizli tutmaması ve süratli bir şekilde savaş yerine ulaşmaması idi. Toktamış Han, bu hususları gözönünde bulunduruyordu.

B.Toktamış Han`ın Moskova Seferi ve Sonuçları (1382)

Toktamış Han zikredilen hususları dikkate alarak süvarilerden müteşekkil olan büyük ordusunun tamamını Volga nehrinin ötesine topladı ve Batu Han`ın Rusya`ya ilk

³³⁶ Kafalı, *aynı. yer.*

³³⁷ Kafalı, *age.*, s. 104.

³³⁸ Rızaeddin Fahreddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, s. 67; Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 112.

³³⁹ Kafalı, *aynı. yer.*

³⁴⁰ Rızaeddin Fahreddin, *aynı. yer.*

³⁴¹ Grousset, *Stepler İmparatorluğu*, s. 406.

³⁴² Rızaeddin Fahreddin, *age.*, *aynı.yer.*

³⁴³ Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s. 151.

³⁴⁴ Rızaeddin Fahreddin, *aynı.yer.*; Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, s. 316.

³⁴⁵ Vernadsky, *age.*, *aynı. yer.*

defa saldırdığı zaman yapmış olduğu gibi Bulgar şehrini ele geçirdi. Sonra ise Toktamış Han Volga Nehri üzerinde bulunan bütün Rus ticaret gemilerinin zaptedilmesini ve herhangi bir Rus Knezine vaki olacak saldırıyı haber vermesini engellemek için tüccarların tevkif edilmesini emretti³⁴⁶. Burada Toktamış Han'ın ne kadar başarılı ve tedbirli bir hükümdar ve aynı zamanda savaş taktiklerini büyük ustalıkla kullanan bir komutan olduğu görülmektedir.

Toktamış Han'ın ordusu Ryazan topraklarını güneyden dolaşarak, Oka nehrine girdi ve 12 Ağustos 1382'de Tatar ordusu hiç beklenmedik bir şekilde Moskova'nın önlerine geldi. Toktamış Han'ın ordusu orta Volga'nın batı sahilinde görüldüğü zaman Ruslar tamamen gafil avlanmışlardı. Hem Ryazan Knezi Oleg, hem de Suzdal ve Nijniy Novgorod Knezi Dimitriy, fiilen işbirliği yapmasalar bile tarafsız kalmayı uygun gördüler. Suzdal Knezi iki oğlunu, Simeon ile Vasiliyi, acil bir şekilde Toktamış Han'ın ordugahına gönderdi. Ryazan Knezi Oleg, Knezliğe dokunmamaları koşuluyla Moğollara rehber temin etti. Kafalı, bizzat Ryazan Knezi Oleg'in Toktamış Han'ın ordusuna katıldığını belirtmektedir³⁴⁷. Kamalov, Ryazanlı Olegle birlikte Suzdal Knezi Dimitri'nin de Toktamış Hana iltihak ettiğini öne sürmektedir³⁴⁸. Alan da bu görüşü destekleyerek Ryazan Knezi Olegle Suzdal-Nijegorod Knezi Dimitrinin Toktamış Hanla işbirliği yaptığını kabul etmektedir³⁴⁹. Kurat ise, bizzat Ryazanlı Oleg'in Toktamış Han'a kılavuzluk ettiğini belirtmektedir³⁵⁰. Roux da bu görüşü destekleyerek Ryazan ve Nijegorod Knezlerinin Toktamış Han'ın saflarına katıldıklarını ve kendi yardımcılarını onun hizmetine gönderdiklerini belirtmektedir³⁵¹.

Toktamış Han'ın Moskova'ya yaklaşmakta olduğu haberi şehre ulaştığı zaman şehire korku ve dehşet hakim oldu³⁵². Moskova Knezi Dimitri İvanoviç Donskoy, Rus Knezlerini Toktamış Han'a karşı harekete geçirmek için çaba sarfetmesine rağmen muvaffak olamamış ve asker toplamak bahanesiyle şehri terkedip gitmişti³⁵³. Kurat, Knez Dimitri'nin Toktamış Han'ın karşısına çıkmaya cesareti olmadığından şehri bırakarak

³⁴⁶ Gumilev, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları II*, s. 302; Kamalov, *Avrasya*, s. 107.

³⁴⁷ Kafalı, *Altın Orda Hanlığı*, s. 104.

³⁴⁸ Kamalov, *Altın Orda ve Rusya*, aynı yer.

³⁴⁹ Alan, *agm.*, s. 27.

³⁵⁰ Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 112.

³⁵¹ Roux, *Büyük Moğol İmparatorluğu*, s. 497.

³⁵² Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, s. 317.

³⁵³ Kafalı, *aynı yer*.

kaçtığını ifade etmiştir³⁵⁴. Rizaeddin Fahreddin ise, Knez Dimitri'nin Kulikovo Muharebesi'nde ordusu'nun büyük bir kısmını kaybetmesi nedeniyle karşı koyacak cesareti olmadığı için ailesini de yanına alarak şehirden kaçtığını belirtmektedir³⁵⁵. Böylece genel bir seferberlik ilan etmek çok geç olduğundan, birçok prens ve boyar³⁵⁶ tamamen mahvolmaktan kurtulmak için yegane yol olarak teslim olmayı tavsiye ettiler. Fakat Knez Dimitri, bu tavsiyeleri dinlemedi³⁵⁷. Moskova şehrini savunmaya ve kuzey bölgelerinden bir kutarıcı ordu toplamağa karar verdi. Kendisi Kostroma'ya gitti³⁵⁸ ve kuzeni Serpukhovlu Vladimir'i Novgorod yolunu savunması için Volokolamsk'a gönderdi³⁵⁹. Bu seferde Tver Knezi Mikayel, tarafsız kalmayı tercih etti.

Dimitri'nin şehirden ayrılması üzerine halk arasında birtakım anlaşmazlıklar ortaya çıktı³⁶⁰. Zenginler Büyük Knezin peşinden güvenli bölgelere gitmek niyetinde idiler³⁶¹. Avam halk ise şehri savunarak Moğollara karşı direnmek niyetinde idi³⁶². Öfkelenen halk ayaklanarak kaçmaya hazırlanan zenginleri katlederek, mallarını da yağma etti. Tamamen köylülerin kontrolünde bir genel meclis (veçe) toplandı. Surlara çıkan müdafiler hiç kimsenin şehirden dışarıya çıkmasına müsaade etmediler. Sadece metropolit ve Knezin eşi Knyaginaya istisna idi. Knezin eşi kocasının yanına Kostroma'ya gitti. Metropolit ise Tver'e gitmeyi tercih etti. Boyarlara güvenmeyen halk Moskova garnizonuna kumandan olarak Büyük Litvanya Knezi Olgerd'in (1341-1377) torunu olarak bilinen Ostey adındaki Litvan prensini seçti³⁶³. Ostey şehirde düzeni yeniden temin etti ve aceleyle savunma işleri için hazırlıklar yapmaya başladı. Kafalı, Ostey'in Toktamış Han'ın ordusu şehre ulaşmadan tahkimat işlerini tamamladığını belirtmektedir³⁶⁴. Onun bu başarısından dolayıdır ki, yakın köy ve kasabalardan birtakım mülteciler Moskova'ya geldiler ve müdafilere katıldılar.

23 Ağustos 1382'de Toktamış Han'ın büyük ordusu şehrin surları önünde görüldü³⁶⁵. Moskovalılar artık savaşmaya kararlı görünmekteydiler. Oka nehrini zorluk

³⁵⁴ Kurat, *aynı. yer.*

³⁵⁵ Rizaeddin Fahreddin, *Altın Ordu ve Kazan hanları*, s. 69.

³⁵⁶ Orta Çağ Rusyasında Rus asilleri ve feodal beyler için kullanılan terim.

³⁵⁷ Vernadsky, *age.*, s. 317.

³⁵⁸ Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s. 151.

³⁵⁹ Vernadsky, *age.*, s. 317.

³⁶⁰ Kamalov, *Avrasya*, s. 107.

³⁶¹ Yakubovskiy, *age.*, *aynı. yer.*; Kurat, *age.*, s. 112 ; Kafalı, *Altın Orda Hanlığı*, s. 104.

³⁶² Yakubovskiy, *aynı. yer.*; Kurat, *age.*, s. 112.

³⁶³ Vernadsky, *aynı. yer.*; Yakubovskiy, *age.*, s. 151.

³⁶⁴ Kafalı, *aynı. yer.*

³⁶⁵ Vernadsky, *aynı.yer.*

çekmeden geçen Toktamış Han'ın ordusu 23 Ağustos 1382`de Moskovay`ı kuşatma altına almaya başladı³⁶⁶. Toktamış Han üç günlük kuşatmaya rağmen şehri ele geçirmeyi başaramamıştı³⁶⁷. Oysa Moskova`da savunmayı bozmaya karar veren hainler ortaya çıkmıştı. Rus kroniğinin ifadelerine göre “*bir takım fena kimseler bahçelerde dolaşmaya başlayarak, bodrumlardan beylerin içkilerini, gümüş kaplarını ve değerli sürahilerini çıkararak bol bol içiyorlardı*³⁶⁸.” Vernadsky, Moğolların üç gün üç gece şehre şiddetle saldırdıklarını fakat Moskovay`ı ele geçiremediklerini belirtmektedir.³⁶⁹ Sarhoşlar tehlike`nin ağırlığını unutmuş, düşma`nın zayıf olduğu, tehlike teşkil etmediği düşüncesine kapılarak zaferin kolayca kazanılacağını tahmin düşünmüşlerdi³⁷⁰. Kuşatma başlayınca, Moğollar Moskovay`ı hücumla ele geçirmek uğraştılar³⁷¹. Şehri ok yağmuruna tuttular ve surlara hücum merdivenleri yerleştirdiler fakat bir sonuc elde edemediler³⁷². Müdafiler, Moğollara taş yağmuru yağdırdı, başlarına zift döktü ve tüfekte ateş etti³⁷³. Şehir surları çevresinde yapılan savaşlar esnasında Adam adlı bir çuhacı Toktamış Han'ın en yakın başbuğlarından birini katletti³⁷⁴

Yukarıda belirtilen bu ölüm olayı Toktamış Hanı çok sarstı ve öç almak için hiyleye başvurarak Moskovalıların bir miktar para vermelerine karşılık kuşatmayı kaldıracağına dair söz verdi³⁷⁵. Toktamış Han, müdafilere teslim olmaları halinde bütün halkı affedeceğine, hiç kimsenin canına dokunmayacağına dair vaadde bulundu³⁷⁶. Moskovalılar şehrin kapılarını açtılar ve Hanı karşılamak için dışarı çıktılar³⁷⁷. Rus tarihçilerinin rivayetlerine göre, kapılar açılır açılmaz Toktamış Han'ın askerleri içeri girdi halkı katletti evleri ateşe verdi ve kiliseleri yağmalamaya başladı. Rizaeddin Fahreddin, bu bilgilere ihtiyatla yaklaşmak gerektiğini belirtmektedir. Çünkü Moğol hükümdarlarına göre güveni sarsmak, yada hile yapmak suçtur. Ona göre yapılan bu hareket şeriata aykırıdır ve

³⁶⁶ Kafalı, *aynı. yer.*

³⁶⁷ Kamalov, *Altın Orda ve Rusya*, s. 103.

³⁶⁸ Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s. 151; Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, s. 318; Kamalov, *Altın Orda ve Rusya*, *aynı. yer.*

³⁶⁹ Vernadsky, *age.*, s. 318.

³⁷⁰ Kamalov, *Altın Orda ve Rusya*, s. 103.

³⁷¹ Yakubovskiy, *aynı. yer.*

³⁷² Yakubovskiy, *age.*, s. 152.

³⁷³ Kamalov, *Altın Orda ve Rusya*, s. 103; Kamalov, *Avrasya*, s. 108.

³⁷⁴ Kamalov, *Altın Orda ve Rusya*, s. 104.

³⁷⁵ Kamalov, *age.*, *yer.*; Kamalov, *Avrasya*, *aynı. yer.*

³⁷⁶ Yakubovskiy, *age.*, *aynı. yer.*

³⁷⁷ Rizaeddin Fahreddin, *aynı.yer.*

herkes tarafından saygı duyulan Müslüman bir hükümdarın hileye başvurması düşünülemez³⁷⁸.

Yakubovskiy ise Rus kroniklerinin verdiği bilgiye dayanarak Toktamış Han'ın hile yaptığını öne sürmektedir. Şehir müdafilerinin rehberi Ostey Toktamış Han'ın sözlerine inanmış, kapıları açmış ve hediyelerle Toktamış'ı karşılamaya çıkmıştı. Neticede Ostey, gizlice öldürülmüş, Moskova ise yağma edilmiş ve kısmen yakılmıştı³⁷⁹. Golden, Toktamış Han'ın Moskovay'ı hile yolu ile ele geçirdiğini ve ardından şehri yağma ettiğini belirtmiştir³⁸⁰. Tahribat sonucunda Moskova'da büyük bir kitle de katledilmiştir³⁸¹. Toktamış Han'ın şehir ahalisini katlettirmesinin en önemli nedenlerinden biri de Kafalının da belirttiği gibi, kuşatma sırasında verdiği önemli kayıptır. Zira Rus kaynaklarının verdiği bilgilere göre müdafiler Toktamış ordusuna karşı ateşli silahlar tüfek ve top kullanmışlardı³⁸². Yine Toktamış Han'ın Moskovalıları cezalandırmasının asıl nedeni Rizaeddin Fahreddin'in de belirtmiş olduğu gibi bütün ikna çabalarına rağmen halkın direniş göstermeye devam etmesidir. Rus kroniğinin verdiği bilgiye göre Toktamış Han Moskova'dan büyük bir ganimet elde etmiştir³⁸³. Toktamışın ordusu Büyük knezlik hazinesinin yanı sıra boyarların ve tüccarların mal varlıklarını da yağma ettiler³⁸⁴. Yağma sona erdikten sonra şehir Moğollar tarafından ateşe verildi³⁸⁵. Şehirdeki tahribat ve yağma sonuncun'da 24 bin kişi öldürüldü³⁸⁶.

Bundan sonra seferine devam eden Toktamış Han ordusuna, Moskova'dan sonra çevredeki birtakım Rus şehirlerine de saldırılarını emretti. Moskova şehrinin akibetini diğer Rus şehirleri de yaşadılar. Vladimir, Mojaysk ve Yuryev gibi bir çok Rus şehri Toktamış'ın ordusu tarafından yağma ve tahrip edildi³⁸⁷. Toktamış Han Saray şehrine zafer ve bol ganimetle geri döndü³⁸⁸.

³⁷⁸ Rizaeddin Fahreddin, *aynı.yer*.

³⁷⁹ Yakubovskiy, *aynı.yer*; Grousset, *Stepler İmparatorluğu*, s. 406; Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, *aynı.yer*; Kafalı, *Altın Orda Hanlığı*, s. 104; Kurat, *Rusya tarihi*, s. 112.

³⁸⁰ Peter. B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Ankara 2002, s. 250.

³⁸¹ Yakubovskiy, *aynı.yer*.

³⁸² Kafalı, *Altın Orda Hanlığı*, s. 104.

³⁸³ Yakubovskiy, *aynı.yer*.

³⁸⁴ Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, s. 318.

³⁸⁵ Vernadsky, *aynı.yer*.

³⁸⁶ Kurat, *Rusya tarihi*, s. 112; Vernadsky *age.*, s. 319; Kafalı, *age.*, *aynı.yer*; B. Grekov-A Yakubovskiy, *Zolotaya Orda*, Leningrad 1941, s. 173; Roux, *Büyük Moğol İmparatorluğu*, s. 497.

³⁸⁷ Rizaeddin Fahreddin, *age.*, s. 69; Grousset, *Stepler İmparatorluğu*, s. 430.

³⁸⁸ Kafalı, *Altın Orda Hanlığı*, s. 105.

Tver Knezi, Hana ve yardımcılara hediyeler göndermiş ve bunun üzerine kendisine Han tarafından knezlik yarlığı verilmiştir³⁸⁹. Dimitriy Donskoy ancak bundan sonra kaçmış olduğu Kostroma`dan yağma ve tahrip edilmiş Moskova`ya bundan sonra gelebilmiştir³⁹⁰. Dimitri, Moskova`da üzüntü bir manzara ile karşılaşmış, kaleler ve Kremlin Sarayı dışındaki bütün yerlerin harab olduğunu görmüştür³⁹¹. Knez, cesetlerin derhal gömülmesini ve şehrin de onarılmasını emretmiştir. Kulikovo Zaferinin sebebini Ruslar, kendi dinlerinin bir mucizesi olarak algılıyorlardı; çünkü bu muharebe günü ile dini bayramları aynı güne denk gelmişti. Fakat Moskovanın ateşe verilmesinin sebebi Kulikovo Zaferi idi. Çünkü Dimitri, Mamay Mirzanın şartlarını kabul etmiş olsaydı, belki de kimse Toktamış Hanı tanımayacaktı. Şimdi ise Mamay Mirza tarafından istenilen vergiyi de Rus Knezleri Toktamış Han`a ödemek mecburiyetinde idiler. Üstelik Moskova tahrip edildi ve buna karşı koyamayan Rus ordusunun kendisine olan güveni azaldı. Kısacası, 1382 yılında vuku bulan bu olaydan dolayı Rus Knezlikleri tamamen Altın Orda hakimiyeti altına girdi. Dimitri İvanoviç Donskoy, o sırada Moskova`ya gelen Toktamış Han`ın elçisi Karaçay`a yıllık vergisini ve bağlılığını arz etmiş ve bunun ifadesi olarak da oğlu Vasiliyi rehin olarak Saray şehrine Toktamış Han`ın yanına göndermiştir³⁹².

³⁸⁹ Rızaeddin Fahreddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, s. 69.

³⁹⁰ Kafalı, *aynı yer*.

³⁹¹ Rızaeddin Fahreddin, *aynı yer*.

³⁹² Kafalı, *aynı yer*.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TOKTAMIŞ HAN İLE TİMUR'UN MÜCADELESİ VE ALTIN ORDA DEVLETİ'NİN ZAYIFLAMASI

I. HARİZM İÇİN TOKTAMIŞ-TİMUR ARASINDAKİ İLK ÇATIŞMA'NIN ORTAYA ÇIKMASI (1382-1385)

A. Çatışmaya Kadar Taraflar Arasındaki İlişkiler

Toktamış, siyasi mücadelesinin ilk başlarında belirtildiği üzere Timur'un desteğini seve seve kabul etmişti³⁹³. Hamisine karşı zahiren boyun eğen ve sadık kalan Toktamış, hakikatte bağımsızlık için mücadele ederek Timur'un çıkarlarına aykırı bir şekilde hareket etmişti. Çünkü Toktamış Timur'un vassalı olmak istemiyordu. Mamay Mirzanın yenilgisinden hemen sonra, yani 1381 yılında Altın Ordanın her iki kolunda iktidarı ele alan Toktamış, Altın Orda Devletinin kuvvetini ve siyasi hakimiyetini yeniden canlandırma siyasetini takip etmeye başlamıştı.

Toktamış Han, 1380 Kalka Zaferini takiben, Altın Orda Hanlarına bağlı olan topraklardan Hârizm ve Azerbaycan istisna olmak üzere hepsini ele geçirmişti³⁹⁴. Güçlenen Toktamış Han, zaman geçirmeden bu bölgeleri de ele geçirmenin gerekliliğine inanıyordu. Moskova akınında kazandığı başarı Toktamış Han'a kendi kuvvetinin büyüklüğü üzerine derin bir güven vermişti³⁹⁵. Bundan dolayı her askeri başarıdan sonra Altın Orda Devletini yeniden kurma yolundaki gayreti artıyordu³⁹⁶.

Altın Orda hanlarının nüfuz mücadelesi içindeki bölgelerden biri de Harizm idi. Toktamış Han'ın birinci mücadele bölgesini Azerbaycan toprakları teşkil ediyordu. Onun her iki bölgede de eski hamisi olan Timurla karşı karşıya geleceği zaten kaçınılmaz idi. Çünkü Azerbaycan toprakları için Altın Orda hanları İlhanlılarla, Harizm bölgesi için ise Çağatay Hanları ile uzun süreden beri mücadele içerisinde idiler. Daha önceleri de Altın Orda Hanları ile Çağatay Hanları arasında sorun teşkil eden Harizm bölgesi, şimdi Toktamış Han ile Timur arasında ikinci mücadele alanına dönüşmüştü. Bu dönemde Harizm'de etkili olan boy Kongiratlardı. Kongiratlar Altın Orda nanlarına yakın olmakla biliniyorlardı ve aynı zamanda Altın Orda hanları ile akrabalık ilişkileri vardı. Ayrıca Toktamış Han'ın annesi de bu boya mensuptu. Toktamış Han'ın büyük emirlerinden olan

³⁹³ Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s. 158.

³⁹⁴ Kafalı, *Altın Orda Hanlığı*, s. 105.

³⁹⁵ Yakubovskiy, *age.*, s. 152.

Ali Bey de yine Kongirat kabilesine mensuptu. Anlaşılan o ki, Toktamış Han'ın Altın Ordada kuvvetlenmesinden hemen sonra bu boy ve ileri gelenleri yani Sofi ailesi Toktamış Hana yakınlık duymuşlardı.

Bu boyun kontrolü altında bulunan Harizm bölgesine Timur ilki 1371 yılı sonuncusu ise 1379 yılı olmak üzere dört sefer düzenledi ve buradaki Sofi ailesini kendisine tabi kıldıysa da tam anlamıyla Kongiratları kendisine bağlayamadı. Yusuf Sofinin ölümünden sonra yerine geçen kardeşi Süleyman Sofi, Timurdan daha ziyade Toktamış Han'ın safında yer aldı. Süleyman Sofi, Timur'un bölgeye sefer yapması üzerine kaçıp Toktamış Han'a iltica etti.

B. Toktamış Han'ın Harizm'de Kendi Adına Para Bastırması

Timurun vassalı olarak tahta çıkan Toktamış Han Timur'un İran'daki seferlerinden yararlanarak 1381-1382 yıllarında Harizm bölgesinde kendi adına para bastırmıştır³⁹⁷. Yine Timur'un tepki göstermemesi üzerine ve Moskova Zaferi'nin de verdiği cesaretle 1383-1384 yılları arasında ve 1386'da Harizm'de para bastırmıştır. Bu olay Toktamış Han'ın Harizm'e karşı yürüttüğü siyasetin bir göstergesidir. Vernadsky, Toktamış ile Timur arasındaki açık çatışmanın Toktamış Han'ın Moskovay'ı almasından 4 yıl sonra ortaya çıktığını belirtmektedir³⁹⁸. Vernadsky, ayrıca Toktamış ile Timur arasındaki çatışmayı şahsi ve jeopolitik olmak üzere iki kısma ayırmaktadır³⁹⁹. Psikolojik açıdan bakıldığında Toktamış Han ilk başarılarını Timur'a borçlu olmakla beraber Rusya'ya karşı elde ettiği zaferden sonra kendisini metbusundan daha güçlü bir hükümdar olarak görmüş ve bağımsız bir han gibi davranmaya başlamıştır. Safargaliyev de, Toktamış Han'ın Timurla olan vassalık ilişkilerini gevşetmeye çalıştığını ve kendinden önceki Altın Orda hanları gibi bağımsız bir politika izlemeye çalıştığını belirtmektedir⁴⁰⁰.

Kamalov ise Toktamış Han'ın Timurla Harizm için çatışması'nın asıl nedenini onun Cengizogullarına mensup olması ile ilişkilendirmektedir⁴⁰¹. Kamalov, Toktamışın Altın Orda'daki hakimiyetini Timur'un yardımıyla ele geçirmiş olmasına rağmen kendisinin Cengizogullarının meşruiyetini temsil ettiğini, Timur'un ise bir asalet ünvanına sahip olmadığını ve bundan dolayı da Timur ile mücadeleye girmekten çekinmediğini

³⁹⁷ Bademci, *Cengiz ve Yasası*, s. 179.

³⁹⁸ Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, s. 321.

³⁹⁹ Vernadsky, *aynı yer*.

⁴⁰⁰ Safargaliyev, *Raspad Zolotoy Ordi*, s. 145.

⁴⁰¹ Kamalov, *Altın Orda ve Rusya*, s. 105.

düşünmektedir⁴⁰². Toktamış Han'ın Mamay Mirzay'ı yendikten ve başarılı Moskova seferinden sonra çok hızlı bir şekilde kuvvetlendiği görülmektedir. Aka, Toktamış Han'ın bütün Altın Orda toprakları üzerinde hakimiyet tesis ettiğini ve bu topraklara sadece Harizm'in dahil olmadığını bu bölgenin 1379'da Timur'un eline geçtiğini söylemektedir⁴⁰³. Aka, Toktamış Hanın Mamay Mirzay'ı yendikten sonra ele geçirdiği ganimetlerle askerini iyi bir şekilde donattığını 1382 yılındaki başarılı Moskova seferinin ardından eski efendisi olan Timura kafa tutmaya başladığını belirtmektedir.

Vernadsky, jeopolitik açıdan bakıldığında Toktamış Han'ın hakimiyeti ile Timur'un imparatorluğu arasındaki çatışmayı, XIII. yüzyılın sonu ile XIV. yüzyıldaki Altın Orda ile eski İlhanlı İmparatorluğu arasındaki eski husumetin yeniden canlanması olarak algılamıştır⁴⁰⁴. Suçikara göre: “ *Timur istila hareketlerini meşrulaştırmak için Harizmden olan toprak talebini kendisinin Cengiz Han'ın oğlu Cağatay'ın mirasçısı olduğu üzerine kurgulamıştı* ”⁴⁰⁵. Buradan Timur'un ele geçirmek istediği toprakları Cengiz Han'a dayandırarak hakk iddia ettiği görülmektedir. Halbuki Timur'un değil Toktamış Han'ın soyu Cengiz Han'ın büyük oğlu Cuci Han'ın oğlu olan Tuka-Timur soyuna dayanıyordu.

A. Toktamış Han'ın Azerbaycan (Tebriz) Seferi (1385-1386) ve Timur İle İlişkilerin Bozulması

a. Jeopolitik Açıdan Çıkarların Çatışması

Timur ile Toktamış arasındaki hakimiyet mücadelesine sebep olan Azerbaycan ve Harizm bölgeleri, aslında tarih boyunca Deşt-i Kıpçak'ta hakimiyet kuran güçler ile İran ve Maveraünnehir'e hakim olan devletler arasında sürekli ihtilafli bölgelerdir⁴⁰⁶. Zira adı geçen iki bölge kuzey ülkeleri ile sıcak iklim kuşağı ile bağlantısı bulunan yerlerdir⁴⁰⁷. Alan, bu konuyu jeopolitik yönden şöyle açıklamaktadır: Asyanın ürünleri Harizm üzerinden satılmak için kuzey ülkelere gönderilirken Akdeniz ve İran bölgeleri ile Kuzey ülkeleri'nin bağlantısı kara yolundan Kafkaslardan deniz yoluyla Karadeniz limanları vasıtasıyla sağlanılmakta idi. Hazar Kağanlığının⁴⁰⁸ Kafkaslarda Müslümanlarla yaptıkları

⁴⁰² Kamalov, *aynı yer*.

⁴⁰³ Aka, *Timur ve Devlet'i*, s. 19.

⁴⁰⁴ Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, s. 321.

⁴⁰⁵ Suçikar, *Emir Timur Yıldırım Bayezid*, s. 86-87.

⁴⁰⁶ Alan, *Timurlular*, s. 48.

⁴⁰⁷ Alan, *age.*, *aynı yer*.

⁴⁰⁸ Hazar Kağanlığı, VII-XI. yüzyıllar arasında Karadeniz ile Kafkasyanın kuzeyi ve İdtl boyunda hüküm süren bir Türk Devletidir. Hazar Türkleri tarih sahnesine Sabar Türklerinin devamı olarak çıkmışlardır. Hazarların tarihi kaynaklarda ilk ismine 558 yılında Sasani-Sabar savaşları dolayısıyla rast gelinmektedir. Hazarlar Arapça kaynaklarda Hazar, İbranicede Kuzar, Latince de Chazari/Gazari, Grekçede Khazari,

mücadeleyi; Türkiye Selçuklu Sultanı I. Alaeddin Keykubadın⁴⁰⁹ emriye yapılan Suğdak Seferini; Altın Orda Hanlığı ile İlhanlılar ve Çağatay Hanlığı arasındaki mücadeleyi, bu jeopolitik durumun birer uzantısı olarak yorumlamak gerekir demektir. Dolayısıyla Timur ve Toktamış arasındaki mücadelede bu jeopolitik sebep ile yakından ilgilidir.

Toktamış'ın Timur'un ülkesine seferler düzenlemesi, ve kendisine yapılan yardım ve desteği unutmaması Toktamış Han'ın Timur'a ihaneti olarak değerlendirilmiştir. Alan, buna sebep olarak da Toktamış'ın çevresindeki beylerin yanlış politika izlemelerini gösterilmiştir⁴¹⁰. Ali Bek Kongirat, Örük Timur, Akbukai Behrin (Akbuka) gibi Cuci ulusunun devlet ümerasası Toktamış'a yakın olmaları ile biliniyorlardı ve bu emirlerin onun üzerinde etkileri vardı⁴¹¹. Bunlar Toktamış'a, Timur'a karşı çıkmaması konusunda nasihat etmekteydiler. Ancak bu emirlerden Akbuka ile Arung (Ürük) Timur'un vefatından sonra durum değişmiştir⁴¹². Ali Bek Kongirat, Kazancı ve Mangıt⁴¹³ kabilesinden Tulbe gibi önde gelen devleti ricali Toktamış'ın yakın emirleri idi⁴¹⁴. Toktamış'a yakın olan ferasetli beylerin vefatından sonra onun çevresini birtakım akılsız ve ferasesiz beyler sardı. Örneğin kendi babasını katleden Kazancı, Toktamış'ın beylerbeyi makamını elde etmişti⁴¹⁵. Yezdi`ye göre, Toktamış bu emirlerin etkisiyle doğru yoldan sapmış ve isyan bayrağını çekerek Timur'a düşman kesilmişti⁴¹⁶.

Ruşçada Kozar, Çincece Tu-Chüe- Ho-sa şeklinde geçmektedir. Hazar ülkesi ilk başlarda Hazar deniziyle Karadeniz arasındaki alanı içine alıyordu. Ahmet Taşağıl, "Hazarlar", mad., *DİA*, C. 17, İstanbul 1998, s. 116-118.

⁴⁰⁹ I. Alaeddin Keykubad Türkiye Selçuklu Sultanıdır (1220-1237). Alaeddin, tahminlere göre 1190'da dünyaya geldi. 1196'da babası I. Gıyaseddin Keyhusrev'in tahtını kaybederek gurbete gittiğinde ağabeyi Keykavusla birlikte ona eşlik etti. 1205'te babasının Türkiye Selçuklu tahtına geçmesi sonucunda Keykubad, Tokata melik tayin edildi. Babasının ölümü üzerine tahta büyük kardeşi I. İzzeddin Keykavus geçti (1211-1220). Fakat Alaeddin bunu kabullenemeyip kardeşine karşı çıkarak Kayseriyi kuşattı. Ancak başarı elde edemeyip Ankara kalesine çekilmek zorunda kaldı. 1212'de Alaeddin teslim olunca kardeşi onu öldürmek istese de Mecdüddin İshak buna engel oldu ve Alaeddin hapse atıldı. 1220'de kardeşinin ölümü üzerine tahta geçti. 1237'de tertiplenen bir ziyafette zehirlenen Sultan I. Alaeddin çok geçmeden vefat etti. Faruk Sümer, "Keykubad I", mad., *DİA*, C. 25, Ankara 2002, s. 358-359.

⁴¹⁰ Alan, *age.*, s. 48.

⁴¹¹ Yezdi, *Zafername*, s. 156.

⁴¹² Yezdi, *Zafername*, 156; Alan, *Timurlular*, aynı yer.

⁴¹³ Bir Moğol kabilesi olan Mangıtların soyu Moğolların efsanevi ataları olan Alan-koanın evlatları olan Nirunlara bağlanmaktadır. Hayrunnisa Akbiyık, "Mangıtlar", mad., *DİA*, C. 27, İstanbul 2003, s. 570-571; Mangıtlar (Nogaylar) hakkında detaylı bilgi için bk.; Derya Derin Paşaoğlu, "Nogayların Hanlık Veya Ulus Olma Sorunsalı", TAD, C.35/S.60, 2016, s. 277-289.

⁴¹⁴ Alan, *Timurlular*, aynı yer.

⁴¹⁵ Yezdi, *Zafername*, aynı yer.

⁴¹⁶ Alan, *Timurlular*, aynı yer.

Toktamış'ın çevresindekiler onun Cuci ulusunun hanı olduğunu, Timur'un ise devleti kılıç gücü ile elde ettiğini ona telkin ediyorlardı. Bu durumda dönemin hakimiyet anlayışına göre Toktamış, Cengiz Han soyundan geldiği için han olma hakkına sahipti ve bu yönü ile Timur'dan üstündü⁴¹⁷. Timur ise iktidarı bileğinin gücü sayesinde kazanmış, fiili bir hükümdardı. Toktamış'ı hanzade olması sebebiyle Timur'dan üstün olduğunu söyleyerek ona karşı savaşması için teşvik edenler olduğu gibi, Timur'u da Deşt-i Kıpçakı ele geçirmesi için kışkırtanların olduğu anlaşılıyor.

Bölgelerin jeopolitik durumuna, o dönemdeki politik anlayış da eklenirse Timur ile Toktamış'ın karşı karşıya gelmesi aslında kaçınılmaz bir durumdu. Alan, bu mücadelenin sebeplerini sadece Toktamış'ın ihaneti olarak görmenin tam olarak durumu açıklamak için yeterli olmadığını belirtmiştir. Görüldüğü üzere tarafları karşı karşıya getiren birçok sebep oluşmuştu⁴¹⁸.

b. Toktamış Han'ın Tebriz Seferine Kadar Güney Kafkasya ve İran'da Siyasi Durum

Azerbaycan'a karşı takip ettiği tutum, Toktamış Han'ın Altın Orda hakimiyeti siyasetinin en açık örneğidir. Toktamış Han'ın izlemiş olduğu bu politika Berke Han döneminde mevcut olan ve Altın Orda ile İlhanlı Devleti arasında uzun süre devam eden zengin Azerbaycan toprakları için yapılan siyasi mücadeleyi yeniden canlandırmıştır. Azerbaycan topraklarının Altın Orda Hanı Canıbek Han tarafından ele geçirilmiş ve İlhanlı

⁴¹⁷ Alan, *Timurlular*, s. 49.

⁴¹⁸ Alan, *Timurlular*, aynı yer; Bu çok tartışmalı konu olup uzun süredir güncelliğini korumaktadır. Toktamış Han 1376 yılında Urus Han'ın hışmından kaçarak Timur'a iltica ettiği zaman, Timur bir cihan hükümdarı olma vasfını daha elde etmemişti ve Çağatay Hanlığının dahilinde ortaya çıkan birtakım yerel beylikleri ortadan kaldırarak Semerkand merkezli Türkistan birliğini oluşturmaya çalışıyordu. Bazı araştırmacılar, Toktamış'ın, Altın Orda tahtını elde etmesi için kendisine her türlü yardımı gösteren Timur'a minnet borcu olduğunu ve ona karşı çıkmamasını gerektiğini beyan etmektedirler. Toktamış gibi dirayetli ve güçlü bir hükümdarın yönettiği Altın Orda Hanlığı'nın kendisinden çok daha zayıf bir Devlet olan Timur'un Devleti'ne vassal olması pek mümkün değildi. Bundan başka Timur, Cuci Ulusundaki taht çekişmelerinden ve iç kargaşadan faydalanarak Cuci Ulusunun bünyesinde yer alan Harizm topraklarını zapt etmişti. Daha sonra ise Altın Orda Devletinin etki alanında bulunan ve eskiden İlhanlıların hakimiyeti altında bulunan Azerbaycan topraklarını da işgal etmişti. Timur'un bu saldırgan politikası Toktamış'ın bizzat şahsına değil, Altın Orda Devleti'ne yönelikti. Dolayısıyla Toktamış Han'ın Timur'a karşı olan minnet duygusundan dolayı onun ülkesine yaptığı saldırgan tavırlarını karşılıksız ve teslimiyetle karşılaması düşünülemezdi. Toktamış Han ülkesinin gasp edilmiş topraklarını geri almak için mücadele vermiştir. Nevruz, *Umumi Kafkas Tarihi II*, s. 73.

Ulusunu bundan sonra yıkılmıştır (1356-1357)⁴¹⁹. Fakat Canıbek Han'ın Azerbaycanda tesis ettiği Altın Orda hakimiyeti uzun sürmemiş ve oğlu Berdibek Han (1357-1360) fethedilmiş Azerbaycan toprakları ile ilgilenmeyerek Azerbaycan'da tesis edilmiş Altın Orda hakimiyetinin sona ermesine neden olmuştur.

Halk Tebriz⁴²⁰ şehrinde Altın Orda hakimiyetinden kurtulmak için ayaklanmış ve Azerbaycan çevresindeki hakimiyet, Türk-Moğol göçebelerini bir araya getiren Celayiri hanedanına mensup olan Şeyh Üveysin (1354-1374) eline geçmiştir⁴²¹. Bu suretle, Kuzey İran Güney Kafkasya ve Irak bölgelerinde Celayiriler Devleti (1356-1411) kurulmuştur. Güney Azerbaycan bölgesi ve Kuzey Azerbaycan toprakları'nın büyük bir kısmı, Bağdad şehri de dahil olmak üzere Irak-ı Arap ve Batı İran toprakları da adıgeçen devlete tabi olmuştur⁴²².

Bu dönemde Celayiriler devletindeki feodal grupların kendi aralarındaki kavgaların bastırılmaması ve göçebe Türk-Moğol kabile reislerinin şehir ve köy ahalisine baskı yapması nedeniyle Celayiri Devletinin ömrü çok uzun olmadı. Celayirili yönetiminde en liyakatsiz hükümdar ise Sultan Ahmed'dir (1382-1410). Sultan Ahmed, halkın nazarında en gaddar ve dessay hükümdar olarak biliniyordu. Onun devrinde yalnız köylü tabakası ve şehir esnafı değil, tacirler ve devlet ricali de zarara uğramıştı.

Toktamış Han'ın seferine kadar, Timur zengin bölge olan Güney Azerbaycan ile yakından ilgileniyordu. Daha XIV.yüzyılın 80. yıllarının ilk yarısında İranın kuzeydoğu bölgelerini istila eden Timur, doğrudan Güney Azerbaycan topraklarını ele geçirmeyi planlıyordu⁴²³. Timur, Azerbaycan topraklarını ele geçirmekle zengin Kafkasya'ya giden yolların açılmasını sağlamaya çalışıyordu. Timur bölgeyi ele geçirmeden önce ele geçireceği şehirlerdeki devlet ileri gelenlerini kendi safına çekmek için propaganda faaliyetlerinden büyük ölçüde yararlandı. Bunun için her yerde olduğu gibi burada da

⁴¹⁹ Bu konuda detaylı bilgi için bk: Ötemiş Hacı, *Çengiz-Name*, s. 55-56; Rizeddin Fahreddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, s. 60-61; Kamalov, *Altın Orda ve Rusya*, s. 104-105; *Moğolların Kafkasya Politikası*, s. 98-102.

⁴²⁰ Şehrin ismi Arap ve Fars kaynaklarında Tibriz, Bizans kaynaklarında Thavreş/Tabrezion, Ermeni kaynaklarında ise Davrez şeklinde geçmektedir. Moğollar bu şehire Tevris, Azerbaycan Türkleri ile Osmanlı Türkleri, Tebriz, Pehleviler ise Tovriz olarak isimlendirmişlerdir. Evliya Çelebi, Tebriz kelimesinin sıtma-dökücü anlamı verdiğini ifade etmiştir. Minorsky, ise Sehend dağının volkanik özelliğinden yola çıkarak şehir isminin "hareret dökken, saçan", anlamı verdiğini görüşündedir. Ali Sinan Bilgili, "Tebriz", mad., *DİA*, C. 40, İstanbul 2011, s. 219.

⁴²¹ Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s. 153.

⁴²² Yakubovskiy, *aynı yer*.

⁴²³ Safargaliyev, *Raspad Zolotoy Ordi*, s. 146.

kendi ajanlarını devreye sokmuştu. Bu sayede Tebriz şehrinin devlet ricali ve zenginleri arasında onun çok sayıda taraftarları oluştu. 1385 yılında Timur, Celayiri Hükümdarı Sultan Ahmetle Sultaniyye şehri yakınlarında savaşa girmiş ve galip gelmiştir. Lakin önemli işlerinin olması nedeniyle Timur Tebriz'e gidememişti. Halbuki Tebriz ileri gelenleri Timur'u açıkça şehre davet ediyorlardı⁴²⁴.

Berke Han döneminden beri selefleri ve Toktamış Han da Azerbaycan toprakları üzerinde hak iddiasında idi⁴²⁵. Nitekim Toktamış Han, da Altın Orda Hanları'nın bu ananevi siyasetini devam ettirmişti. Toktamış Han Altın Orda hanlarının bu ananevi siyasetini devam ettirmişti. Timur'un bölgeye seferi ve Celayiriler Devletinin yenilerek zayıf düşmesi Toktamış Han'ın dikkatinden kaçmamıştı. Bölgede oluşan siyasi gelişmeler ve olaylar Toktamış Han'ın Tebriz üzerine sefer yapmasını tetiklemişti.

c. Tebriz Şehrinin Kuşatılması

Büyük bir orduya ve zengin maddi kaynaklara sahip olan Toktamış Han 1384-1385 yılında Tebriz şehri üzerine sefer yapmaya karar verdi. Hamdullah Kazvini'nin⁴²⁶ *Tarih-i Güzidesini*, devam ettiren oğlu Zeyneddin bu konuyu eserinde geniş bir şekilde ele almıştır. Onun verdiği bilgiye göre Toktamış Han, Derbentten ve Celayirilerin vassalı Şirvanşah I. İbrahim Halilullah'ın (1382-1417), hakimiyeti altında bulunan Şirvan⁴²⁷ topraklarından geçerek 1385-1386 kışında 90 bin kişilik bir ordu ile Tebriz'e ulaştı⁴²⁸. Rızaeddin Fahreddin ise, Toktamış Han'ın 100 bin kişilik ordu ile Tebriz seferini

⁴²⁴ Yakubovskiy, *age.*, s. 154.

⁴²⁵ Grousset, *Stepler İmparatorluğu*, s. 431; Azerbaycan için İlhanlı-Altın Orda mücadelesi ve Memlûklü-Altın Orda ittifakı için detaylı bilgi için bk. s. Genceli Kiragos, *Moğol İstilas 1220-1265*, s. 146-149; Müverrih Kiragos, *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*, çev. Gürsoy Solmaz, Ankara 2009, s. 84-87; Marco Polo *Seyahatname*, s. 358-362; V. Tiesenhausen, *Altın Ordu Devletine Ait Metinler*, s. 151-152; Rızaeddin Fahreddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, s. 41-45; Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, s. 200-202; Rene Grousset, *Stepler İmparatorluğu*, s. 367-368; 397-404; Kafalı, *Altın Orda Hanlığı*, s. 54-85; İlyas Kamalov, *Avrasya Fatihi Tatarlar*, İstanbul 2007, s. 80-100; İlyas Kamalov, *Moğolların Kafkasya Politikası*, s. 31-105.

⁴²⁶ Hamdullah, adı geçen eseri dönemin İlhanlı veziri Giyaseddin Muhammede sunmuştur. Eser Farça umumi bir tarihtir. Hamdullah, eserinde Taberi, İbnül-Esir, Ata-Melik Cüveyni ve Reşidüddin Fazlullah Hemedani gibi tarihçilerin eserlerinden faydalanmıştır. Kazvininin bir diğer önemli tarihi eseri de *Zafername'dir*. Kazvini, bu eserini Firdevsi'nin *Şahname*, adlı eserine nezire olarak kaleme almıştır. Eser Hz. Peygamber (s.a.v.) başlayarak 1334 yılına kadarki olayları içermektedir. Abdülkerim Özaydın, "Hamdullah el-Mütevfî", mad., *DİA*, C. 15, İstanbul 1997, s. 454.

⁴²⁷ Şirvan, Azerbaycan'ın tarihi bölgelerinden birinin ismidir. Şirvan adının Sasani Hükümdarı Enuşirevanın (531-579) isminden türediği de öne sürülmektedir. Yerel halk ise bölgeye şirlerin diyarı anlamında "Şirvan", demişlerdir. Aynı zamanda bölgede Şirvan isimli şehir de mevcut olmuştur. Mustafa Aydın, "Şirvan", *DİA*, C. 39, İstanbul 2010, s. 204.

⁴²⁸ Tiesenhausen, *Sbornik Materialov II*, s. 109; Yakubovskiy, *aynı. yer.*

gerçekleştirdiğini belirtmektedir⁴²⁹. Remzi, Toktamış Han'ın ilk önce Derbend şehrine keşif amacı ile Yaka Oğlan ve Yahşi Hoca'nın komutanlığında 50 bin kişilik bir orduyu altında gönderdiğini ifade etmiştir⁴³⁰. Ardından bu emirlere Derbend şehrinde siyasi gelişmeleri takip etmelerini emretmişti. Toktamış Han sonrasında Bek-Bulat, Dadbek, Alibek, Kazançibek ve İsabek gibi emirlerle beraber Derbend'de bulunan ordu ile birleşerek 100 bin kişilik bir ordu ile Tebriz üzerine yürümüştür⁴³¹. Şami Toktamış Han'ın Tebriz seferini daha ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır. Onun verdiği bilgiye göre Timur'un kuzey İran işleri ile meşgul olmasını fırsat bilen Toktamış Han bu durumu derhal değerlendirerek Tebriz üzerine yürümeye karar verdi. Şami'ye göre, Timur'un İrandan Semerkand'a çekilmesinin ardından Toktamış Han çoğunluğu kafirlerden⁴³² oluşan 9 tümen⁴³³ asker topladı⁴³⁴. Toktamış Han kış mevsiminde şehrin etrafını kolaylıkla ele geçirdi⁴³⁵. Şehrin hakimi Celayiri Emiri Santay bu saldırıyı karşılıksız bırakmadı⁴³⁶. Emir Santay, Celayiri hükümdarı Sultan Ahmed tarafından şehrin savunması için görevlendirilmişti⁴³⁷. Şehir ahalisini teşkilatlandıran bu emir kaleyi de tahkim etti. Toktamış Han'ın askerleri bir hafta şehiri kuşatmalarına rağmen Tebriz'i alamadılar⁴³⁸. Bunun üzerine Toktamış Han, Moskova önlerinde olduğu gibi hileye baş vurdu⁴³⁹. Kuşatmanın başlamasından yaklaşık bir hafta sonra 250 tümen karşılığında şehir halkı ile anlaşmaya vardı⁴⁴⁰. Fakat sonra Toktamış Han kendi sözünde durmayarak anlaşmayı

⁴²⁹ Rizaeddin Fahreddin, *age.*, s. 70.

⁴³⁰ Murad Remzi, *Talfik Al-Ahbar Va Talhik Al-Asar Fi Vakayı Kazan Va Bulgar Va Muluki At-Tatar*, çev. R. M. Dilmuhammedova-S. İ. Hamidullin, Tom I. Ufa, 2017, s. 408.

⁴³¹ Remzi, *Talfik Al-Ahbar*, aynı yer.

⁴³² Şaminin Toktamış Han'ın askerlerini kafir olarak nitelendirmesinin nedeni Altın Orda Devleti'nde Toktamış Han döneminde halen putperest kabile ve boyların var olduğunu gösteriyor. Fakat bunların ordunun çok az bir kısmını kapsadığı kanaatindeyiz. Yine biz bunu şöyle açıklayabiliriz: Altın Orda Devleti'nde İslamlaşma süreci için detaylı bilgi için bk.; Ötemiş Hacı, *Cengiz-Name*, s. 41-54; Ebul-Gazi Bahadır Han, *Türkün Soy Ağacı*, s. 182-184; Rizaeddin Fahreddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, s. 41-45; Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s. 99-101; Kafalı, *Altın Orda Hanlığı*, s. 54-60; İhsan Arslan, *Moğollar Arasında İslamiyet*, s. 222-250; 317-375.

⁴³³ Türk ve Moğol askeri sisteminde 10 binlik askeri birliğe verilen terim.. Osman Gazi Özgüdenli, "Tümen", mad., *DİA*, C. 41, İstanbul 2012, s. 461-462.

⁴³⁴ Şami, *Zafername*, s. 117.

⁴³⁵ Şami, *Zafername*, aynı yer.; Alan, *Timurlular*, s. 47.

⁴³⁶ Şami, *Zafername*, aynı yer.

⁴³⁷ Remzi, *Talfik Al-Ahbar*, aynı yer.

⁴³⁸ Şami, *Zafername*, aynı yer.

⁴³⁹ Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, s. 322.

⁴⁴⁰ Safargaliyev, *Raspad Zolotoy Ordu*, s. 146; Kafalı, *Altın Orda Hanlığı*, s. 107; Kamalov, *Altın Orda ve Rusya*, s. 106; Cengiz, *Timur*, s. 41. *Azerbaycan Tarihi XIII-XVIII. Asrlar Yedi Ciltte, III*, Haz. Oktay Efendiyev, Bakü Elm neş. 2007, s. 47.

bozdu ve kendi ordusuna şehri yağma ve tahrip ettirdi⁴⁴¹. Bundan başka Toktamış'ın ordusu Tebriz'in dışındaki diğer Azerbaycan şehirleri olan Meraga⁴⁴², Merend, Eher ve Nahçıvan⁴⁴³ gibi birtakım şehirleri de ele geçirip yağma ve tahrip ettiler.

d. Tebriz'in düşmesi ve Sonuçları

Şami, Toktamış Han'ın askerlerinin mescitleri ve medreseleri yaktıklarını, yine genc ve ihtiyar olmak üzere çok sayıda insanı esir ettiklerini ve yıllar önce toplanmış olan mal ve mülkü yağma ettiklerini belirtmektedir⁴⁴⁴. Şami, Timur'un "*Toktamış'ın bu hareketlerinden üzüntü duyduğunu söyleyerek*" ileride görüleceği gibi Timur bunların yaptıkları kötülüklerin cezasını vermiştir, bu zulüm ve şematiyle onların memleketi sarsılmış ve paidar olmamıştır" yorumunu yapmıştır⁴⁴⁵. Şami, Toktamış Han'ın çekilmesinden sonra Tebriz şehrinin bir süreliğine harabe halde kadığını ve ardından Timur'un emriyle yeniden onarıldığını belirtmiştir⁴⁴⁶. Timur Toktamış Han'ın bu yanlış hareketinden yararlanarak Tebriz'i imar ettiği ve halk'ın nazarında adaletli bir hükümdar imajı oluşturmuştur.

Ermeni müverrihleri de Toktamış Han'ın Tebriz seferi ile ilgili olaylara kısa da olsa temas etmektedirler. Anonim Ermeni Vekayinamesinin verdiği bilgiye göre 1386 yılında Toktamış Han ordusunu İran üzerine yollamıştır⁴⁴⁷. Toktamış Han'ın ordusu şehre girerek tahribatta bulunmuş ve 200 binden den fazla kişiyi de esir alarak beraberinde götürmüşlerdir⁴⁴⁸. Kanat-Alican ise, Toktamış Han'ın Tebriz seferinde şehirde tahribat ve yağma yaparak Müslümanlara eziyetler ettiğini ve insanları katlettikten sonra geri dönerken geldikleri aynı güzergahı takip ederek Şirvan bölgesini de yağma ettiklerini

⁴⁴¹ Şami, *Zafername*, aynı yer; Kafalı, aynı yer; Vernadsky, *age.*, s. 322; Kamalov, *Altın Orda ve Rusya*, aynı yer; Bademci, *Cengiz Yasası*, s. 178.

⁴⁴² Meraga, günümüzde İranın Azerbaycan eyaletine bağlı bir şehirdir. Şehir Urmie gölü yakınında Safi akarsuyunun yakınında bina edilmiştir. Yakut el-Hamevi, şehrin eski adını Efraserud şeklinde vermiştir. Şehir özellikle Abbasiler döneminde önem kazanmaya başlamıştır. Abbasilerden sonra Meraga sırasıyla Sacoğulları, Salariler ve Revvadilerin hakimiyeti altında kalmıştır. 1054-55 de şehir Selçukluların eline geçti. Selçuklular daha sonra bu şehri Ağsunkuriler denilen bir hanedana bıraktılar (1107-1228). Osman Gazi Özgüdenli, "Meraga", mad., *DİA*, C. 29, İstanbul 2004, s. 162.

⁴⁴³ Nahçıvan şehri, Aras nehrinin sol kolu olan Nahçıvançayın sağ kıyısında 910 m. yükseklikte inşa edilmiştir. Sasani sikkelerinde şehrin ismi Nahç şeklinde yazılmıştır. Arap müelliflerinden olan Belazuri, İbn Hurdazbih, İbn Rüste ve İstahri gibi coğrafiyacılar ise eserlerinde şehrin ismini Neşeva şeklinde vermektedirler. Hüsamettin M. Karamanlı, "Nahçıvan", mad., *DİA*, C. 32, İstanbul 2006, s. 294.

⁴⁴⁴ Şami, *Zafername*, aynı yer; Gumilev, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları II*, s. 316; İsmail Aka, *Timurlular*, Ankara 1995, s. 23.

⁴⁴⁵ Şami, *Zafername*, s. 118.

⁴⁴⁶ Şami, *Zafername*, s. 118.

⁴⁴⁷ A.G. Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, çev. İlyas Kemaloğlu, 2017, s. 147.

⁴⁴⁸ Galstyan, aynı yer; *Azerbaycan Tarihi*, III, s. 47; Safargaliyev, *Raspad Zolotoy Ordı*, s. 146.

belirtmektedirler⁴⁴⁹. XIV.-XV. yüzyıl siyasi olayları hakkında bilgi veren Ermeni müverrihi Toma Metsopski ise, Toktamış Han'ın Tebriz seferi ile ilgili bilgi verirken onun şehir üzerine kendi komutanlarından Canıbey adında birini gönderdiğini Toktamış Han'ın bu seferde bulunmadığını öne sürmektedir. Bu bilgiler hakikati yansıtmamaktadır⁴⁵⁰. Çünkü dönemin tarihi kaynaklarının tamamı Toktamış Han'ın bizzat sefere katıldığını beyan etmektedirler.

Ayrıca Metsopski, Toktamış Han'ın askerlerinin geri dönerlerken Şirvan halkı ile anlaşma gereğince bu bölgeye dokunmadıklarını dile getirmektedir⁴⁵¹. Fakat zikredilen bölgenin Toktamış Han'ın ordusu tarafından yağma edilmesi yukarıda zikredilen dönemin tarihi kaynakları tarafından doğrulanmaktadır. 1386 yılında Toktamış Han elde ettiği büyük ganimetlerle Azerbaycan'ı terk etmiş, çok geçmeden de Timur yeniden buraya gelmişti⁴⁵². Zaten tarafların çok zengin bir bölge olan ve Altın Orda ile İlhanlılar arasındaki eskiden çekişme bölgesi olan Azerbaycan'ı kolay kolay bir birine bırakmayacakları muhakkaktı⁴⁵³.

Tebriz'deki bu olaylar Timurla Toktamış arasında uzun sürecek savaşların başlanmasına neden olmuştur⁴⁵⁴. Toktamış Han'ın Azerbaycan ve Tebriz'de yapmış olduğu tahribat ve yağma faaliyetleri daha ziyade kendi zararına olmuştur. Yaptığı katliamlar bölgeyi kazanmak yerine, halkı kendi aleyhine çevirmekten başka bir işe yaramamıştı⁴⁵⁵. Toktamış Han eski efendisi olan Timur'un düşmanlığını da böylece kendi üzerine çekmiştir.

II. TOKTAMIŞ HAN'IN TİMUR'A KARŞI MISIR MEMLÜKLÜ DEVLETİ İLE İTTİFAK KURMASI

A. Melikü`z-Zahir Berkuk (Berkok) İle İlişkiler (1382-1399)

Altın Orda hanları zamanında olduğu gibi Toktamış Han da Mısır Sultanına bir elçilik heyeti göndermişti⁴⁵⁶. El-Makrizinin verdiği bilgiye göre, Toktamış Han'ın göndermiş olduğu elçileri 1385'de Mısır'a gelerek, burada büyük bir saygı ile kabul

⁴⁴⁹ Kanat-Alican, *Timur*, s. 90.

⁴⁵⁰ Toma Metsopski, *Timurlenk ve Haleflerinin Tarihi*, çev. Gürsoy Solmaz, Ankara 2009, s. 14.

⁴⁵¹ Metsopski, *Timurlenk*, aynı yer.

⁴⁵² Aka, *Timur ve Devleti*, s. 19; Cengiz, *Timur*, aynı yer.

⁴⁵³ Aka, *age.*, aynı yer.

⁴⁵⁴ Rizaeddin Fahreddin, *age.*, s. 70.

⁴⁵⁵ Kafalı, *Altın Orda Hanlığı*, s. 107.

⁴⁵⁶ Yakubovskiy, *age.*, s. 154.

edilmişlerdi⁴⁵⁷. Altın Orda elçilerini Mısır`da Sultan Berkukun⁴⁵⁸ üst düzey emirlerinden olan Emir Sudun ve Devatdar Yunus karşılamıştı. Zikredilen elçiler Kahire şehrinde bulunan saraya yerleştirildiler⁴⁵⁹. Fakat Makrizi, Mısır`a gönderilen Altın Orda elçilerinin ismini zikretmiyor⁴⁶⁰. Anlaşıldığı kadarıyla 1384-1385 yılları arasında Altın Orda Devleti ile Mısır Memlûklü Devleti arasında eski diplomatik ilişkileri yeniden tesis edilmiştir. Kafalı, Toktamış Hanın Altın Orda Hanlarının Mısır Memlûk Sultanları ile ortak düşmanları olan İlhanlılara karşı yapmış oldukları anlaşmanın bir benzerini Timur`a karşı yapmak için elçilerini Kahire`ye gönderdiğini belirtmektedir⁴⁶¹. Altın Orda elçileri, adet olduğu üzere güzel şahinler, köleler gibi birtakım değerli hediyelerle beraber gelmişlerdi.

Elçilerin Mısır`da ne konuştukları bilinmemektedir⁴⁶². Ancak Toktamış Han, muhtemelen Timur'un İran`da kuvvetlenmesinin önünü almak için Altın Orda ile Mısır Memlûkleri arasında bir ittifak anlaşmasının yapılması için uğraşmıştır. Nitekim sonraki tarihi olayların seyrinden de bu ittifak anlaşmasının gerçekleştiği anlaşılmaktadır.

Tarafların uyguladıkları taktik ve girişimler birbirinden farklılık arz ediyordu. Timur Toktamışla karşılaşmaktan kaçınıyor; İran, Azerbaycan ve Güney Kafkasya bölgelerinde yeterince kuvvetlendikten sonra Toktamış ile harbe girmek istiyordu. Buna karşılık Toktamış Han Timur ile karşılaşmak niyetinde idi. Bu dönemde Toktamış Hanın Timur`dan daha kuvvetli olduğu anlaşılıyor. Timur'un Toktamış Hanla harpten kaçınması da bunu göstermektedir.

III. TOKTAMIŞ-TİMUR ARASINDAKİ MÜCADELENİN DEVAM ETMESİ II. AZERBAJCAN SEFERİ (1387)

A. Şirvan ve Dağistan Bölgesinde Yapılan savaşlar

Toktamış Hanın Tebriz seferi ve Azerbaycan`da vuku bulan siyasi olaylar Timur'un "3 yıllık Sefer" adını verdiği sefere çıkmasına neden oldu (1386-1388)⁴⁶³. Timur, Toktamış Han'ın Azerbaycan seferini duyunca 1386-1387 yılında ordusuyla Azerbaycan`a girdi. Kolaylıkla Tebriz`i ele geçirdikten sonra Karabağ bölgesine yöneldi⁴⁶⁴. Timur, 1386 yılını

⁴⁵⁷ Yakubovskiy, *age.*, *aynı.yer*; Aka, *Timur ve Devleti*, s. 20

⁴⁵⁸ Berkuk, 1382-1389 ve 1390-1399 yılları arasında Mısır Memlûk Sultanı olmuştur. M. C. Şehabeddin Tekindağ, "Berkuk", mad., *DİA*, C. 5, İstanbul 1992, s. 511-512.

⁴⁵⁹ Salih Zakirov, *Diplomatiçeskiye Otnoşeniya Zolotoy Ordı s Yegiptom (XIII.-XIV.v.v.)*, Moskova 1966, s. 93.

⁴⁶⁰ Zakirov, *Diplomatiçeskiye Otnoşeniya*, *aynı.yer*.

⁴⁶¹ Kafalı, *Altın Orda Hanlığı*, s. 106; Kamalov, *Altın Orda ve Rusya*, s. 105.

⁴⁶² Aka, *Timur ve Devleti*, *aynı.yer*.

⁴⁶³ Remzi, *Talfik Al-Ahbar*, s. 410.

⁴⁶⁴ Kafalı, *Altın Orda Hanlığı*, s. 107.

Gürcistanda fetih hareketleriyle geçirdi⁴⁶⁵. Zira Kafkasların güneyinde hakimiyetini güçlendirmeden Toktamış Han ile karşı karşıya gelmek istemiyordu. Timur Kars, Tiflis gibi önemli kalelerden başka birtakım şehir ve kasabaları ele geçirdikten sonra kışlamak üzere aşağı Kür havzasına Muğan bölgesine çekildi⁴⁶⁶. Şami Timur'un kışı Karabağda geçirdiğini belirtiyor⁴⁶⁷. Timur bu seferleri ile Toktamış Hanın Altın Orda Devletinin sınırlarına kadar akınlarda bulundu⁴⁶⁸. Ayrıca bu sırada hükümettiği Şirvan Hakimi I. İbrahim'den (1382-1417) Azerbaycanın kuzey bölgelerini Toktamış'ın saldırılarından korumasını istedi.

1387 yılında Timur'a Toktamış Hanın ordusunu toplayarak Derbend tarafından Samur suyuna gönderdiği haber verildi⁴⁶⁹. Bunun üzerine Timur, kendi emirlerinden Şeyh Ali Bahadır, İyğü Timur, ve Osman Abbasın Toktamışa karşı hareket etmelerini emretti ve onlara: *“Bizim padişah Toktamış ile ahdu peymanımız vardır; biz o ahdu peymanı tutuyoruz; eğer bu onun ordusu ise muharebe etmeyiniz, geri dönünüz ”* dedi Arkasından da tedbir olarak bir miktar asker ile Emirzade Miranşah'ı gönderdi⁴⁷⁰. Alan, Timur'un Mirza Miranşah ile beraber Emir Hacı Seyfeddin'i de gönderdiğini belirtiyor⁴⁷¹.

B. Samur Irmağı Savaşı (1387)

Timurun askerleri orduyu uzaktan gördükleri vakit bunun kimin ordusu olduğunu sordular; Toktamışın askerleri Toktamışın ordusu olduklarını ve Timur'un ordusundan haber almak için geldiklerini söylediler⁴⁷². Ordu Timur'un fermanı gereğince muharebe etmeden geri döndüler. Düşmanlar bunların geri çekildiklerini görüp ordunun acizliği olarak yorumladılar. Toktamış'ın askerleri Timur'un askerlerini takip ederek onlara yetiştiler ve hemen saldırıya geçtiler. Emir ve askerler bunu görünce geri dönüp harbe başladılar. Vuku bulan çatışmada her iki taraftan 40 kişi hayatını kaybetti. Bu sırada Emirzade Miranşah yetişerek bir hücum ile düşmanı geri püskürttü. Yazdı ise, düşman üzerine önce gönderilen askeri birliğin yenilerek kaçmaya mecbur kaldığını fakat arkadan Miranşahın yetişmesi üzerine geri dönerek tekrar düşmana saldırdıklarını belirtiyor⁴⁷³. Bu görüşü Remzi desteklemektedir. Onun verdiği bilgiye göre, Toktamış Hanın askeri birliği

⁴⁶⁵ Kafalı, *aynı. yer.*

⁴⁶⁶ Kafalı, *aynı. yer.*

⁴⁶⁷ Şami, *Zafername*, s. 122.

⁴⁶⁸ Remzi, *Talfik Al-Ahbar*, *aynı. yer.*

⁴⁶⁹ Şami, *Zafername*, *aynı. yer.*

⁴⁷⁰ Şami, *Zafername*, s. 123; Kanat-Alican, *Timur*, s. 94-95.

⁴⁷¹ Alan, *Timurlular*, s. 49.

⁴⁷² Şami, *Zafername*, s. 123.

⁴⁷³ Yazdı, *Zafername*, s. 156.

Timur'un ordusunu bozguna uğratmıştı⁴⁷⁴. Eğer Emirzade Miranşah yardıma yetişmeseydi yenilgi kesindi⁴⁷⁵. Fakat Miranşah'ın takviye birliği ile yetişmesi durumu onların lehine değiştirmiştir. Vuku bulan çatışmada Miranşah ve askerleri düşmandan pek çoğunu öldürdüler⁴⁷⁶. Bunun üzerine düşman kaçmaya başladı. Timur'un askerleri düşmanı Derbend geçitine kadar takip ettiler ve bir kısmını da esir ederek Timur'un huzuruna getirdiler⁴⁷⁷. Şami ve Yezdi, Toktamış Han'ın bu savaşta yenildiğini ifade etseler de Safargaliyev, bunun doğru olmadığını söylemektedir⁴⁷⁸. Anlaşılan o ki, Timur'un askeri birlikleri Toktamış'ın az sayıdaki öncü birliğini yenmiş ve bir kısmını öldürmüş bir kısmını da esir almışlardı. Bununla bile Toktamış Han'ın Azerbaycan'ın kuzey bölgelerinde özellikle Şirvan'da siyasi etkisinin 1389 yılına kadar sürdüğü görülüyor⁴⁷⁹.

C. Savaşın Sonuçları

Timur merhamet gösterip esir alınan Toktamış askerlerinin hatalarını bağışladı. Hatta Timur bunlara soyurkal⁴⁸⁰ verilmesini emrederek padişah Toktamış hakkında bilgi aldı, kendilerine iltifat ve muhabbet göstererek: “ *Bizim aramızdaki hukuk baba ve oğul arasındaki hukuk gibidir, bir kaç cahil adamın yüzünden arada niçin bu kadar adam telef olsun, biz eski ahdu peymanımızın üzerinde kalmalıyız; uyumuş bir fitneyi uyandırmayalım; Çünkü Hz. Peygamber fitne uyumuş bir insana benzer, onu uyandırmadıkça o uyanmaz, onu uyandıran kimeseye Allahın laneti olsun, eğer bir kimse onun hilafına hareket etmeye yahut onun hilafını muvafık bir şekilde göstermeğe kalksa biz her ikimiz onu cezasını vermeliyiz, ta ki başkalarına ibret olsun*” dedi⁴⁸¹. Bunun üzerine esirlerin hepsine altın, elbise, hilat verdikten sonra onlara birer rehber tayin ederek ordudan ayırarak ülkelerine geri gönderdi⁴⁸². Timur verdiği bu mesajla Toktamış'a böyle hareketi yakıştırmamış ve onu müslümanları telef etmekle suçlayarak kendisine verdiği sözü tutmasını istemiştir. Vernadsky, 1386-1387 yılında Timur'un öncü birliklerinin

⁴⁷⁴ Remzi, *Talfik Al-Ahbar*, s. 410.

⁴⁷⁵ Remzi, *Talfik Al-Ahbar*, aynı yer.

⁴⁷⁶ Yezdi, *Zafername*, aynı yer.

⁴⁷⁷ Gumilev, *age.*, s. 316; Alan, *Timurlular*, s. 49.

⁴⁷⁸ Safargaliyev, *Raspad Zolotoy Ordı*, s. 147.

⁴⁷⁹ Toktamış Han adına Kuzey Azerbaycanın Şirvan bölgesinin birçok şehrinde bu dönemde para basıldığı görülmektedir. Nitekim Toktamış Han, Derbend, Şabran Şemahı ve Mahbudabad şehirlerinde (1387-1388), (1388), (1388-1389) yılları arasında onun ismine para darbedilmiştir.; Safargaliyev, *age.*, aynı yer.

⁴⁸⁰ Soyurkal hediye ve bağış, ödül anlamını vermektedir.

⁴⁸¹ Şami, *Zafername*, aynı yer.

⁴⁸² Remzi, *Talfik Al-Ahbar*, s. 410.

Dağıstanda⁴⁸³ Toktamış'ın ordusu ile savaştığını belirtiyor⁴⁸⁴. Muharebede bir netice elde edilmemekle beraber Toktamış Han geri çekilmeyi emretti⁴⁸⁵. Bazı araştırmacılar ise Toktamış'ın ordusunun Timur'un oğlu Miranşah Mirza'ya Samur ırmağı kıyısında vuku bulan savaşta yenildiğini öne sürüyorlar ki, bu bilgi ile Şami ve Yezdinin verdiği bilgiler ile uyuşmaktadır⁴⁸⁶. Toktamış Hanın ordusu ile Mirza Miranşahın ordusu arasındaki savaş Dağıstan bölgesinde Samur ırmağı kıyısında vuku bulmuştu. Çünkü Yakubovskiy de, Şaminin verdiği bilgiye dayanarak Toktamış Han'ın ordusunun Derbend geçitini aştığını ve Samur nehri kıyısında mevzilendiğini belirtmektedir⁴⁸⁷. Bu savaşta Toktamış Han'ın sonuna kadar savaşmadan geri çekildiği görülüyor. Anladığımız kadar bu savaşa Toktamış Hanın ordusunun tamamı katılmamış sadece öncü birliğinin yenilmesinin ardından Toktamış Han geri çekilmenin doğru olduğuna karar vermiştir.

Timur'un Toktamış Hanın askerlerine karşı iyi muamele etmesi bir çok araştırmacı tarafından hayretle karşılanmıştır. Bunun bir çok nedeni vardı. Öncelikle Timur Toktamışla muharebeye tam hazır durumda değildi. Bunun için de Timur savaşı göze alamıyor ve bu savaşı daha uygun bir zamana kadar ertelemenin kendi yararına olduğuna inanıyordu. Bundan başka Toktamış Hanın ülkesine yapacağı sefer için henüz gerekli şartlar daha oluşmamıştı. Timur bu süreçte Toktamış Hanın askeri kudretini, ülkesinin büyüklüğünü, hem askeri hem de ekonomik açıdan büyük kaynaklara sahip olduğunu anlamaya çalışmış olmalı. Aksi halde Timur'un Toktamış Han üzerine gitmekten ve onunla savaşa girmekten çekinmeyeceği açıktı.

IV. TOKTAMIŞ HANIN I. MAVERAÜNNEHİR SEFERİ (1387-1388) VE BÖLGEDE YAPILAN SAVAŞLAR

A. I. Sabran Kuşatması

Toktamış Han ikinci kez Kafkasya ve Azerbaycan topraklarına girmeyi başaramayınca doğuya yöneldi⁴⁸⁸. Kanat-Alican ise, Toktamış Han'ın Maveräünnehir üzerine ansızın saldırmasını dikkat çekici bir üslupla ifade etmektedirler: 1386 yılında

⁴⁸³ Dağıstan kuzeyden Kalmuk Özerk Cumhuriyeti, doğudan Hazar denizi, güneyden Azerbayca, güneybatı yönünden Gürcistan, batı ve kuzeybatı taraftan ise Kuzey Kafkasya çevrilidir. Dağıstan, İlk dönemlerde Hazar Hakanlığı, Arap Hilafeti, Altın Orda Hanlığı, Safevi, Osmanlı, Avşar ve Rusya Çarlığı, Sovyetler Birliği gibi, Devlet'letrin idaresinde kalmıştır. Ziya Bünyadov, "Dağıstan", mad., *DİA*, C. 8, İstanbul 1993, s. 404-405.

⁴⁸⁴ Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, s. 322.

⁴⁸⁵ Vernadsky, *aynı. yer*; Kamalov, *Moğolların Kafkasya Politikası*, s. 108; Aka, *Timur ve Devleti*, s. 21.

⁴⁸⁶ Kamalov, *Altın Orda ve Rusya*, s. 106; Kanat-Alican, *Timur*, s. 103.

⁴⁸⁷ Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s. 155.

⁴⁸⁸ Yakubovskiy, *age.*, s. 155.

Toktamış Han Samur ırmağı kıyısında Miranşah karşısında, başarısızlığa uğrayıp geri çekilmek zorunda kalmıştı. Ardından Timur'un İranda fetih faaliyetleri ile uğraştığını fırsat bilen Toktamış, yeni fikirlerini hayata geçirmek için fazla beklemeye lüzum görmedi⁴⁸⁹. Kısa ve hızlı bir hazırlık sürecinin arkasından Hazar Denizini⁴⁹⁰ kuzey kıyılarından harekete geçen Toktamış Han ordusu ile Karakum çölünü aşmış ve 1387 yılında Seyhun nehrinin doğu yakasına ulaştı. Ardından ulaştığı mevkide kamp kurarak Maveräünnehir`e girme hazırlıklarını başlatmıştı⁴⁹¹. Remzi Toktamış Hanın Maveräünnehir seferine çıkmadan önce Duğlat Emiri Kamerüddinin elçisini kabul ettiğini ve onunla Timur`a karşı bir ittifak oluşturduğunu beyan etmektedir⁴⁹². Nitekim Kamerüddin, bu esnada Kaşgar, İssikkul çevresinin ve Tokmakın Moğol hakimi bulunuyordu⁴⁹³. Toktamış Hanın Maveräünnehir seferini başlattığında Emir Kamerüddin kendi orudusuyla beraber ona katıldı.

Toktamış Maveräünnehir üzerine yürürken, bir taraftan Moğollar diğer yandan da Harizm`de bulunan Kongirat Süleyman Sofi Toktamış ile beraber hareket ettiler⁴⁹⁴. Mütefikler iki koldan Maveräünnehir`e saldırdılar. Birinci kola Toktamış Han ikinci kola ise Emir Kamerüddin komuta ediyordu. Alan, Timur`un İran`ın Şiraz⁴⁹⁵ ve Fars bölgelerini ele geçirmekle uğraştığı esnada Toktamış Han`ın Maveräünnehir üzerine ordu gönderdiğini belirtiyor⁴⁹⁶. Toktamış Han`ın saldırı için sınır kalesi olan Sabran şehrini hedef almıştır. Toktamış Han Timur`un İran`da olduğunu ve Maveräünnehir`de kuvvetli bir ordu bırakmadığını duyunca 1387-1388 yılında Sıgnak şehrinden geçerek Timur`un Orta Asyada`ki topraklarının sınır kalesi olan Sabran şehrine ulaştı⁴⁹⁷. Toktamış Han Sabran üzerine Barak Oğlan, Ilgamiş Oğlan, İsa Bek ve Satkın Bahadır adlı emirlerini göndermiştir⁴⁹⁸. Ancak Toktamış, kuşatma altına aldığı Sabran şehrini sağlam surlara sahip

⁴⁸⁹ Kanat-Alican, *Timur*, s. 103.

⁴⁹⁰ Müslüman müellifler, Hazar denizine Abeskun, Esterebad, Cürcan, Taberistan gibi birtakım isimler vermişlerdir (VI-XII). Denize verilen Hazar adı ise bu denizin batı ve kuzey kısmında ikamet eden Türk kabilelerine istinaden kullanılmıştır. Klasik Arap müellifleri bu kabilelere atıfla bu denizi Bahrül-Hazar olarak isimlendirmişlerdir. Haviyer de Planhol, "Hazar Denizi", mad., *DİA*, C. 17, İstanbul 1998, s. 109-113.

⁴⁹¹ Kanat-Alican, *age.*, *aynı yer*.

⁴⁹² Remzi, *Talfik Al-Ahbar*, s. 411; Gumilev, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları II*, s. 318.

⁴⁹³ Remzi, *Talfik Al-Ahbar*, *aynı yer*.

⁴⁹⁴ Aka, *Timur ve Devlet'i*, s. 22.

⁴⁹⁵ Şiraz İranın güneyinde yer alan tarihi bir şehirdir. Şehir Fars bölgesinin merkezinde yer almaktadır. Osman Gazi Özgüdenli, "Şiraz", mad., *DİA*, C. 39, İstanbul 2010, s. 182-183.

⁴⁹⁶ Alan, *Timurlular*, s. 50.

⁴⁹⁷ Yakubovskiy, *aynı yer*.

⁴⁹⁸ Alan, *Timurlular*, *aynı yer*.

olmasından dolayı ele geçiremedi⁴⁹⁹. Sabran ahalisi de şiddetli bir savunma göstermişti. Timur'un oğlu Ömer Şeyh, Andican'dan Toktamış'a karşı harekete geçmiş ve Otrar yakınlarında onunla savaşa girmişti. Fakat Ömer Şeyh bu muharebede bozguna uğramıştı⁵⁰⁰. Bozgundan sonra Ömer Şeyh Andican bölgesine çekilmek zorunda kalmıştı⁵⁰¹. Böylece bütün Maveräünnehir Toktamış karşısında açık bulunuyordu⁵⁰². Gumilev Toktamış Han'ın 1387 yılı sonbaharında Harizm'den Yedisu'ya kadar geniş bir cepheye yayılan büyük ordusu ile hiç bir direnişle karşılaşmadan Amuderya nehrine kadar uzanan toprakları geçerek Tirmiz'e⁵⁰³ kadar iredilediğini belirtmektedir⁵⁰⁴.

B. Buhara Kuşatması

Toktamış Han artık Maveräünnehir'e ve özellikle zengin olan Zerefşan vadisine hiç bir zorlukla karşılaşmadan girebilirdi⁵⁰⁵. Yolu üzerinde bulunan birçok şehir ve köyü yağma eden Toktamış, Buharay'ı da almak istemişse de, Sabran'da olduğu gibi, burada şehir ve kaleyi ele geçirmeyi başaramamıştı⁵⁰⁶. Remzi, Buhara kuşatmasına Emir Kamerüddinin de katıldığını belirtmektedir⁵⁰⁷. Toktamış Han Buhara surları altında şiddetli bir mukavemet ve kuvvetli bir savunma ile karşılaşmıştı. Ordusuna bağlı askeri birliklerden biri, Buharay'ı terk ederek etraftaki köyleri ve Amuderya kıyılarına kadar uzanan Maveräünnehir bölgesini yağmaya başlamıştı. Kuşatmanın uzanması Toktamış Hanın ordusunun işini zorlaştırdı⁵⁰⁸. Altın Orda ordusu kendi memleketlerinden çok uzak mesafede bulunduğundan gıda sıkıntısı baş göstermiş ve erzak stokları da tükenmeye başlamıştı. Etrafa dağılan Toktamış'ın askerleri bölgenin her yöresini yağma etmeye başladılar. Özellikle Kaşkaderya ırmağı havzasında Karşinin batı tarafında bulunan Zencirsaray çok fazla zarar görmüştü⁵⁰⁹. Sonuçta Toktamış Hanın ordusu Timur'un başkent şehri olan Semerkand çevresine kadar ulaştı. Toktamış Han'ın askerleri burada bulunan Timurun meşhur sarayı olan Zincirsarayı ateşe verdi ve ahalinin bir kısmını esir

⁴⁹⁹ Aka, *Timur ve Devlet'i*, s. 22.

⁵⁰⁰ Kafalı, *Altın Orda Hanlığı*, s. 108; Aka, *Mirza Şahrüh ve Zamanı*, s. 14; Alan, *Timurlular, aynı yer*; Cengiz, *Timur*, s. 42.

⁵⁰¹ Remzi, *Talfik Al-Ahbar*, s. 412.

⁵⁰² Cengiz, *Timur, aynı yer*.

⁵⁰³ Tirmiz, Özbekistanda tarihi bir şehirdir. Tirmiz şehri Özbekistan Cumhuriyetinin güneyinde bulunan Amuderya nehrinin sağ yakasında Afganistan sınırlarına çok yakın bir mevkide yerleşmektedir. Abdullah Muhammedcanov, "Tirmiz", mad., *DİA*, C. 41, İstanbul 2012, s. 200-201.

⁵⁰⁴ Gumilev, *age.*, s. 320.

⁵⁰⁵ Yakubovskiy, *age.*, s. 156.

⁵⁰⁶ Yakubovskiy, *aynı yer*.

⁵⁰⁷ Remzi, *Talfik Al-Ahbar, aynı yer*.

⁵⁰⁸ Remzi, *age.*, *aynı yer*.

⁵⁰⁹ Kafalı, *aynı yer*.

aldı⁵¹⁰. Aslına bakılırsa Toktamış Han yaptığı birinci Maverâünnehir seferinde Timur'un bölgede yokluğunu kendi avantajına dönüştürebilmiş ve büyük bir başarı göstermişti. Ancak, Buhara ve Semerkand gibi bölgenin büyük şehirlerini ele geçirmeyi başaramamıştı. Timur'un yıldırım hızı ile geri dönmesi ve üzerine gelmesi planlarının bozulmasına ve neden olmuş ve apar topar geri çekilmek zorunda kalmıştır. Togan, Toktamış Hanın Maverâünnehirde yaptığı tahribat yüzünden Harizm ve Siriderya boylarındaki halkın ona olan güven ve itibarını kaybetmesine neden olduğunu belirtmiştir⁵¹¹. Toktamış'ın bu hatası kendi zararına Timur'un ise yararına olduğu anlaşılmıştır.

C. Timur'un İran'dan Geri Dönüşü

Timur Şiraz önlerinde bulunduğu esnada gelen bir haberci Toktamış Hanın bütün Maverâünnehir'i ve Harizm'i istila ettiğini, Türkistan'da bulunan Moğol kabilelerinin çoğunluğunu kendisine bağladığını ve Buharay'ı kuşatma altına aldığını haber verdi⁵¹². Bütün eski Moğol İmparatorluğun'da sanki Cengiz Hanın geri geldiği ve evrensel imparatorluğu tekrar kurmak üzere olduğu algısı oluşmaya başladı⁵¹³. Toktamış Han hakimiyetini Doğu Avrupa'dan Asyanın ortalarına kadar genişletmeyi başarmış gibi görünüyordu. Timur hızla bir şekilde İran topraklarını aşarak Keş⁵¹⁴ şehrine ulaştı (1388). Durum sanıldığından daha vahimdi. Düşman Semerkand'ı güneyden çevirmişti. Timur için önemli konumda olan Karşi de düşman tehdidi altında idi. Timur'un oğlu Ömer Şeyh Fergana'ya⁵¹⁵ çekilmek zorunda kalmıştı. Ömer Şeyh komutan ve emirlerin tavsiyelerini yerine getirdi. Emirler kendi aralarında istişare yaptılar. Onlar için tek bir umut kalmıştı; şehirlere kapanarak baharı beklemek. Toktamış Hanın ordusunun yıpranmasını beklemek En ufak bir saldırı yapmak imkansızdı. Çünkü kış mevsimi saldırıya geçmeyi engelliyordu. Timur emirlerini dinledi, fakat önerdiklerinin tam aksini uyguladı. Timur tek şansının olumsuz hava koşullarına rağmen düşmana saldırmak olduğuna inanıyordu. Çok zayıf bir strateji gibi görünse de, Timur her zaman olduğu gibi riske girmeye karar verdi. Düşman

⁵¹⁰ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş (En Eski Devirlerden 16. Asıra Kadar) C. I*, İstanbul 1981, s. 358.

⁵¹¹ Togan, *age.*, *aynı yer*.

⁵¹² Roux, *Orta Asya*, s. 338.

⁵¹³ Roux, *aynı yer*.

⁵¹⁴ Keş, Özbekistanda yer alan tarihi bir şehirdir. Çağataylar döneminde şehir kışlık merkezi haline geldi. Timur'un Keş yakınlarında Hoca Ilgar köyünde dünyaya gelmesi ve bu bölgede yetişmesi XIV. yüzyılda şehrin yeniden önem kazanmasına neden oldu. Şehir 1387 yılında Altın Orda Hanı Toktamış tarafından yağmaya maruz kaldı ve ardından Timur tarafından imar edildi. Ahmet Taşağıl, "Keş", mad., *DİA*, C. 25, İstanbul 2002, s. 314.

⁵¹⁵ Fergana, Orta Asyada yer alan coğrafi bir bölge ismidir. Fergana bölgesi Tanrı dağları ile Altay dağları arasında toprakları kapsamaktadır. Tahsin Yazıcı, "Fergana", mad., *DİA*, C. 12, İstanbul 1995, s. 375-377.

hatlarının içine sokularak kuzeyde bir kamp kurdu⁵¹⁶. Toktamış Han ise paniğe kapıldı. Kuşatıldığını ve yedek kuvvetlerinden kopartıldığını zannederek geri çekilme emri verdi⁵¹⁷. Böylece Maverâünnehir, Toktamış'ın tehdidinden kurtulmuştu. Alan, Timur'un Şiraz'dan döndükten sonra Emir Osman Bahadır'ı Semerkand'a gönderdiğini belirtiyor⁵¹⁸. Timur'un Maverâünnehir'e geri dönmesi üzerine Toktamış'ın ordusunun bir kısmı Harizm'e tarafına diğer kısmı da Deşt-i Kıpçaka yöneldi⁵¹⁹. Timur Semerkand'a ulaştı ve ardından Hudadad Hüseyini, Şehy Ali Bahadır, Ömer Taban ve diğer emirleri, Toktamış'ın adamlarını takip için gönderdi. Öte yandan Toktamış'ın askerleri ile savaşta başarısız olanlarla ilgili soruşturma başlattı. Kafalı Timur'un Maverâünnehir'e geri gelmesi üzerine Toktamış Hanın Deşt-i Kıpçak'a geri çekildiğini belirtmektedir.

D. Timur'un V. Harizm Seferi (1388) ve Toktamış Hanın Harizm'i Kaybetmesi

Timur, Toktamış'a karşı sefer yapmadan önce Harizm meselesini halletme zarureti duydu⁵²⁰. İlk önce Harizm'i saf dışı bırakmak ve yaptığı ihanetin bedelini çok ağır bir şekilde ödetmek için, Timur'un ilk darbeyi Harizm'e indirmeye karar verdiği anlaşılıyor. Zira Timur'un meşguliyetinden faydalanan Kongirat Süleyman Sofi, Harizmde hakimiyetini tesis ettikten sonra açıkça Toktamış Hanın hakimiyetini kabul ederek ona bağlanmıştı⁵²¹. Bu münasebetle Toktamış Han Harizm'de üst-üste para bastırmıştı. 1388 yılında Timur Süleyman Sofiyi cezalandırmak için sonuncu Harizm seferine çıkmıştır. Hızlı bir şekilde çölü geçerek Harizm'in merkezi Ürgenç'e ulaştığı zaman, kendi öncü birlikleri ile savaşan Toktamış'ın emirlerinden olan İl-Yıgılmış Oğlanın yenilerek geriye çekildiğini ve Süleyman Sofi'nin de Toktamış'ın yanına kaçtığı haberini aldı⁵²². Bunun üzerine kolaylıkla Ürgenç'i ele geçiren Timur, şehri tahrip ettirerek halk'ının da Semerkand'a gönderilmesini emretti⁵²³. Böylece Toktamış'ın bu mütefikî Timur tarafından bertaraf edilmekle beraber, Harizm bölgesi de Altın Orda'nın elinden çıkmış oldu. Bölgenin hem zirai, hem ekonomik hem de ticari açıdan zengin bir bölge olduğu göz

⁵¹⁶ Roux, *Orta Asya*, s. 339.

⁵¹⁷ Roux, *aynı. yer.*

⁵¹⁸ Alan, *Timurlular*, s. 50.

⁵¹⁹ Alan, *age.*, *aynı. yer.*

⁵²⁰ Kafalı, *Altın Orda Hanlığı*, s. 108.

⁵²¹ Kafalı, *aynı. yer.*

⁵²² Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s. 156; Kafalı, *aynı. yer.*

⁵²³ Yezdi, *Zafername*, s. 168; Yakubovskiy, *aynı. yer.*; R. Y. Reva-A. O. Bragin, *İstoriya Priuralya v Konse XIV veka po Letopisnum i Numizmatičeskim Dannum (Çast 2. Sobitiya 781-793 godov Hidjri)* 2017, s. 93.

önünde bulundurulursa hem Toktamış Hanın hem de Altın Orda Devletinin büyük kayıplara uğradığı kesindir.

V. TOKTAMIŞ HANIN II. MAVERAÜNNEHİR SEFERİ (1388-1389)

Timur, Toktamış'ın hareketlerinden er ya da geç aralarında muharebenin vuku bulacağını tahmin ediyordu⁵²⁴. Bunu Toktamış da açıkça hissediyor ve güçlü bir şekilde hamisi ile savaşa hazırlanıyordu. Ancak henüz vakti olduğunu düşünerek acele etmiyor savaşı geciktiriyordu. Timur, Toktamış'ın bu esnada büyük servetlere sahip olduğundan haberdardı. XIV. yüzyılın 80. yıllarının ikinci yarısına kadar Toktamış Hanın Timur'dan daha güçlü olduğu kesindi⁵²⁵. Timur ancak Toktamış Hanın 1387'de Maveräünnehir'e yaptığı yağma seferinin tesiriyle onunla savaşmaya kesin olarak karar verdi.

Toktamış Hanın Maveräünnehir üzerine düzenleyeceği II. sefere çıkmadan önce Timur'a karşı mütefikler bulmaya çalışmıştır. Poçekayev, Toktamış Hanın Timur'a karşı 1388 yıl II. Maveräünnehir seferi arefesinde kuvvetli bir koalisyon ittifakı teşkil ettiğini belirtiyor⁵²⁶. Onun bu koalisyon ittifakına Celayiri hükümdarı Sultan Ahmed Celayir, Mısır Memlük Sultanı Berkuk, Moğulistan Hükümdarı Hızır Hoca, Kaşgar Emiri Kamerüddin ve Kırgız hükümdarı Enke-Tura dahil olmuştu⁵²⁷.

A. Toktamış Han'ın Maveräünnehir'e Saldırması ve Sabranın İkinci Kez Kuşatılması

1388 yılının kışında Toktamış, Rus, Çerkes, Bulgar, Başkırt, Mokşa, Kıpçak, Kefe, Kırım, Alan, Azak ve Tamandan topladığı çok sayıda askeri ile Timur'un üzerine yürüdü⁵²⁸. Toktamış ordusunun öncü birliğinin komutanı İlgamış Oğlan Ab-ı Hocend'den geçti. Toktamış, ordusunun bir kısmı ile Sabran şehrini kuşatma altın almış ve bir kısmını Arıs ırmağının Sirideryaya karıştığı yere yakın mesafede bulunan Zernuh kalesi tarafına göndermişti⁵²⁹. Bu esnada Timur, başşehiri olan Semerkandda bulunuyordu. Toktamış'ın yeni saldırısından haberdar olunca sefer için gereken ordunun toplanmasını emretti. Bunun için tavaçılarını Andicanda bulunan oğlu Ömer Şeyh'e ve Herat'ta bulunan diğer oğlu Miranşa'ha göndererek, tayin edilen vakitte belirtilen mevkiye gelmelerini emretti⁵³⁰.

⁵²⁴ Yakubovskiy, *age.*, s. 158.

⁵²⁵ Yakubovskiy, *aynı yer*.

⁵²⁶ Roman Yuryeviç Poçekayev, *Zolotaya Orda İstoriya v İmperskom Kontekste*, Sankt-Petersburg 2017, s. 119.

⁵²⁷ Poçekayev, *Zolotaya Orda*, *aynı yer*.

⁵²⁸ Alan, *Timurlular*, s. 51.

⁵²⁹ Yakubovskiy, *age.*, s. 158; Halikov, *Mongol Tatarı*, s. 70.

⁵³⁰ Yakubovskiy, *aynı yer*.

Timur, Semerkant ve Keş (Şehrisebz`den)`ten 20-30 bin asker toplayarak, öncü sıfatıyla Siriderya yönünde hareket etti.

Bu sırada ağır kış bastırmış, o kadar fazla kar yağmıştı ki atlar bile hareket edemez olmuştu. Siriderya ırmağında, Ömer Şeyh`in Andican`dan gelen askeri birlikleri Timur`la birleşmişti. Siriderya yakınında Timur Toktamış ordusunun öncü birlikleriyle karşılaşmış ve bunları bozguna uğratarak geri kalanlarının ırmağın karşı yakasına çekilmeye zorlamıştı. Bu savaşta Timur`un tarafında Cuci neslinden Könçe Oğlan ve Timur Kutlug Oğlan da bulunuyordu⁵³¹. Timur elde ettiği başarı ile Toktamış Han karşısında morel üstünlüğünü elde etmişti. Siriderya kıyısında yenilen Toktamışın bu birliğe İlgamış Oğlanın komuta etmişti.

Timur galibiyetinin verdiği güvenle Toktamış tarafından kuşatılan Sabran`a gitmeyerek Semerkand`a dönmüştü⁵³². Bu esnada Miranşah tarafından Horasan ve çevre eyaletlerden toplanan esas birlikler artık buraya gelmiş bulunuyordu. Bu birlikler Belh, Kunduz, Baklan, Bedaşan Huttalan ve Hisar gibi birtakım eyalet ve şehirlerden toplanmıştı⁵³³. Gereken hazırlıkları tamamlayan Timur, 1389 yılının ilkbaharında Toktamış`ın ordusuyla karşılaşmak için Doğu Deşt-i Kıpçak istikametine yöneldi. Ancak bu defa da Toktamış muharebeye girişmeyerek Sabran kuşatmasını kaldırmış ve bozkırın derinliklerine çekilmişti⁵³⁴. Yazdı, Timur`un emriyle Ab-ı Hocend nehri üzerine Mirza Ömer Şeyh`in, Emir Hacı Seyfedi`nin ve Eygü Timur`un köprü kurarak nehri geçtiklerini belirtiyor⁵³⁵. Fakat yukarıda belirttiğimiz gibi Toktamış Sabranı kuşatmıştı ancak burayı alamayınca, Yesiy`i de yağmalayarak geri çekilmişti⁵³⁶. Suçıkar, Toktamış Hanın Pir-i Türkistan denilen ve Timur`un çok değer verdiği Hoca Ahmed Yesevinin türbesinin de bulunduğu Yesi şehrini yağmaladığını belirterek: Toktamış Han`ın bu hareketi ile büyük hata yaptığını Yesiyi yağmalamakla halk arasında Timur`un Hoca Ahmed Yesevinin himmeti sayesinde yenilmez olduğu fikrine de bir darbe vurmaya çalıştığını ifade etmektedir⁵³⁷. Fakat bu düşünce tersine dönmüş ve Timur bunu da kendi lehine çevirerek Hoca Ahmed Yesevinin mezarı üzerine anıtsal bir külliye inşa ettirmiş ve böylece

⁵³¹ Alan, *Timurlular*, aynı. yer.

⁵³² Yakubovskiy, *age.*, s. 159.

⁵³³ Yazdı, *Zafername*, s. 173.

⁵³⁴ Yakubovskiy, *aynı. yer.*; Kamalov, *Moğolların Kafkasya Politikası*, s. 108.

⁵³⁵ Yazdı, *Zafername*, aynı. yer.; Alan, *Timurlular*, aynı. yer.

⁵³⁶ Yazdı, *Zafername*, s. 174; Alan, *Timurlular*, aynı. yer.

⁵³⁷ Suçıkar, *Emir Timur*, s. 235.

bölgedeki tarikatların desteğini eskisinden daha sıkı bir şekilde sağlamıştır⁵³⁸. Nevruz, Toktamışla Timur arasında vuku bulan Maveratünnehir`deki bu mücadele hakkında önemli yorumlar yapmıştır⁵³⁹. Bu suretle, muharebe yine ertelenmiş oluyordu. İki taraf da bunu yalnız bir geciktirme olduğunu biliyor ve savaşın kaçınılmaz olduğunu açıkça hissediyor ve yeni bir savaşa öncekinden daha şevkle hazırlanıyordu.

VI. TİMUR`UN DOĞU CAĞATAY HANLIĞINA (MOĞULİSTANA) SEFER DÜZENLEMESİ (1389-1390)

Timur Toktamış üzerine I Deşt-i Kpçak Seferine çıkmadan önce kendi arkasını emniyet altına almak için Moğollar üzerine sefer düzenledi. Daha önce de belirtildiği gibi Kaşgar`ın Moğol (Duğlat) Emiri Kamerüddin Toktamışla beraber Timur`a karşı ittifak yapmış ve onu arkasından vurmuştu. Bu yüzden Timur`un artık sefere çıkmadan önce bu meseleyi kökünden halletmeye karar verdiği anlaşılıyor.

1389 yılında Timur Moğulistan`a yeni bir sefer düzenledi. Bus eferler Emir Kamerüddine ve Moğulistan hükümdarı Hızır Hoca`ya karşı idi. Yazdı Timur`un Hızır Hoca ve Anka Türe üzerine sefer yaptığını belirtiyor. Timur`un bu seferine oğlu Ömer Şeyh de katılmıştı. Timur`un ordusu ilk önce Hızır Hocanın Kırgız komutanı Anka-Türenin Moğol süvarilerini kılıçtan geçirdi⁵⁴⁰. Arkasından Timur Moğulistanın güney kısımlarını tarumar etmek için devletinin doğu bölgelerinden takviye birliklerin gelmesini emretti⁵⁴¹. Yulduz adı verilen mevkide Timur ordusu ile Hızır Hocanın ordusu karşılaştılar

⁵³⁸ Suçıkar, *age.*, *ayn. yer.*

⁵³⁹ 1388 yılında Toktamış Hanın önçü birliklerini bozguna uğrattıktan sonra Timur Toktamış Han tarafından kuşatılan Sabran üzerine gitmeyerek Semerkan`da dönmüştür. Çünkü, bu esnada Toktamış Han`ın muazzam ordusunu yenecek güçte bir ordusu bulunmuyordu. Ciddi bir hazırlık yapması gerekiyordu. Nitekim öyle yaptı ve yeterli bir ordu vücuda getirdikten sonra 1389 yılı baharında Toktamışa karşı yöneldi. Bu defa Toktamış Han muharebeye girmeyerek ordusu ile steplerin derinliklerine geri çekildi. Ama Timur galip geleceğinden emin olmadığı için Toktamış`ı takip etmedi. Timur Toktamışın ordusunun kendi ordusuna kıyasla daha güçlü olduğunu idrak edince savaşa girmekten çekinmiş ve daha hazırlanmak için kışı da bahane ederek kendi merkezine dönmüştür. İyice hazırlık yaptıktan ve ordusunu güçlendirdikten sonra, ertesi yılın ilkbaharında Toktamış üzerine yürümüştür (1389). Toktamışın ordusu ise aylardan beri kendi merkezinden binlerce kilometre uzak mesafede bulunmakla beraber bir taraftan da yorgundu. Böyle bir ordu ile meydan savaşına girmek akıl karı değildi. Nitekim Toktamış da ordusunu riske atmamış ve İskit taktiğini kullanarak steplerin iç kısımlarına geri çekilmiştir. Buna karşılık, askeri bir deha olan Timur, galibiyetinden emin olmadığı için kendi ağırlık merkezinden uzaklaşarak ordusunun yıpratma hatasına düşmemiş ve düşmanını serbest bırakarak Semerkand`a dönmüştür. Buradan da anlaşılıyor ki Timur, kesin olarak kazanacağından emin olmadığı hiçbir savaşa girmemiştir. Nevruz, *Umumi Kafkasya Tarihi II*, s. 76-77.

⁵⁴⁰ Vasili Vladimiroviç Bartold, *Orta Asya Tarih ve Uygurluk*, İstanbul 2010, s. 123.

⁵⁴¹ Bartold, *Orta Asya*, *ayn. yer.*

ve iki gün süren kanlı çarpışmadan sonra taraflar anlaşmaya vardılar⁵⁴². Timur Hızır Hocayı takip ederek peşinden gitmiş, fakat sonra yoluna devam etmeyerek geri dönmüştür. Fakat Yezdi, Timur'un Hızır Hoca'nın peşinden gittiğini ve belirli bir mesafe katettikten sonra karargah kurduğunu belirtiyor⁵⁴³. Timur'un düşmanı takip etmesi onların paniğe kapılmasına ve kaçmalarına neden olmuştur. Geri kaçan düşman yolda Timur'un oğlu Ömer Şeyh'in ordusu ile karşılaşmışlardır. Vuku bulan çatışmada Ömer Şeyh düşmanı kılıçtan geçirerek pek çok ganimet elde etti. Marozzi, Timur'un ilk önce Horasan'da çıkan ayaklanmaları bastırıldığını ve ardından doğuda kendisine düşmanlık yapan Moğulistan Cetlerini geri püskürttüğünü beyan anlatmaktadır⁵⁴⁴. Marozzi, Hızır Hoca'nın önderliğinde Moğolların, Toktamış'ı Timur'a karşı desteklemek için ellerinden geleni yaptıklarını ifade etmektedir⁵⁴⁵.

1390 yılında Timur hem Moğulistan'ı yağmalamak hem de İrtiş boylarına kaçan Kamerüddin'i yakalamak için tekrar ordu gönderdi⁵⁴⁶. Bölgede epeyce mesafe aldıktan sonra Timur'un ordusunun geldiğini duyan Kamerüddin kuzey taraflarında bulunan Tules mevkiğine kaçtı⁵⁴⁷. Kamerüddin bu olaydan sonra bir daha Moğulistan'a dönmedi ve ormanlık alanlarda kaybolup gitti. Böylece Timur en azılı rakibinden kurtulmuş oldu. Timur'un Kamerüddin ve Hızır Hoca üzerine yaptığı bu safeler daha ziyade Toktamış Han'ın bu mütefiklerini safdışı bırakmaya yönelikti. Toktamış Han böylece Moğulistan ve Doğu Türkistan'daki Moğol destekçilerinden ve mütefiklerinden mahrum edilmiş oluyordu. Moğollara karşı düzenlenen ve Hızır Hoca'nın korkup dağlara kaçmasına kadar sürdürülen saldırı ile doğudaki tehlike ortadan tamamen kaldırıldı. Artık Toktamış'a üzerine giden yol açılmıştı.

VII. TİMUR'UN I. DEŞT-İ KIPÇAK SEFERİ VE KUNDUZÇA MUHAREBESİ (1391)

A. Tarafların Savaşa Hazırlanması

Altın Orda Hanının emelleri, Timur'un Orta Asya'daki egemenliğinin önünde duran en ciddi engeldi⁵⁴⁸. O devirde başka büyük hasımlar da yok değildi, ancak bunların hiçbiri Timuru Toktamış kadar tehdit etmiyordu. Marozzi, Timur ile Toktamış'ın kişisel

⁵⁴² Yezdi, *Zafername*, s. 180; Bartold, *aynı. yer.*

⁵⁴³ Yezdi, *Zafername*, *aynı. yer.*

⁵⁴⁴ Marozzi, *Timurlenk*, s. 188.

⁵⁴⁵ Marozzi, *aynı. yer.*

⁵⁴⁶ Bartold, *age.*, s. 124.

⁵⁴⁷ Bartold, *aynı. yer.*

⁵⁴⁸ Marozzi, *Timurlenk*, s. 190.

karakter ve komutanlık yönlerini kıyaslamakta ve Timur'un Toktamış üzerine yaptığı seferin siyasi ve stratejik boyutlarını açıkca ortaya koymaktadır⁵⁴⁹.

B. Seferin Başlatılması

Timur gereken hazırlıkları yaptıktan sonra Altın Orda Devleti üzerine sefer yapmaya karar verdi⁵⁵⁰. Timur Toktamışa karşı yaptığı seferine 1390/1391 kışında başlamıştı. Semerkandan hareket ederek, yaptırdığı bir köprü ile Siriderya nehrini geçmiş ve Taşkent⁵⁵¹ tarafına yöneldi⁵⁵². Timur, kışı ordusu ile beraber Pasin ile Çinas olarak adlandırılan bölgede geçirmişti. Yezdi'nin verdiği bilgiye göre, Taşkent'ten Hocend'e gitmiş ve o zamanın adetleri gereğince Şeyh Maslahatın kabrini ziyaret etmişti⁵⁵³. Ardından fakir ve muhtaçlara 10 bin kebek dinarı sadak olarak dağıttıktan sonra, Taşkent'e dönmüştür. Timur burada hastalanmış ve yaklaşık 40 gün sıtımadan yatmıştı. 1391 yılının Ocak ayının son yarısında iyileşerek, yapacağı yeni sefere yeniden hazırlanmağa başlamıştı. Şami'nin verdiği bilgiye göre, Timur, yakınlarına ve ordu komutanlarına büyük ödüller

⁵⁴⁹ Marozzi, Timur'un Toktamış üzerine yapacağı seferin nedenlerini şöyle açıklamaktadır: Yıldızlara ve Bahtına Hükmeden İmparator ordunun kuzeye yürümesini buyuruyordu. Toktamış bulunacak ve savaşa sokulacaktı. O ana dek, belli bir sonuca ulaşmayan bazı küçük çarpışmalar vuku bulmuştu. Artık Timur, bu davayı bir savaşla kökünden halletmeye kararlı idi. Timur'un Toktamışın ordusuyla nerede ve ne zaman karşılaşacağı dahi belli değildi. Tek bilinen şey onun ordusunun Timur'un ordusundan sayıca üstün olduğuydu. Fakat Timur durumu gözden geçirdiğinde, başka çare olmadığını hissediyordu. Toktamış, daha önce iki kez işgale cesaret etmiş, birinci seferinde batıdaki toprakları olan Güney Kafkasya'ya (Azerbaycana) ve daha yakın bir zamanda ise Maverâünnehir'deki başşehri olan Semerkend'a saldırı düzenlemişti. Böyle bir tavır sergilemekle niyetini de açıktan belli etmiş oluyordu. Ortadan kaldırılmadığı müddetçe hükümdarlık için tehdit olmaya devam edecekti. Timur daha önce Kafkaslarda daha öncede yaptığı gibi batıdan Altın Orda'ya saldırarak olursa, Toktamış'a doğudan saldırma ve üçüncü kez çok ağır sonuçlar verecek bir şekilde Maverâünnehir üzerine saldırma yolu açılacaktı. Topraklarını bir kere daha istilasına engel olamazsa, hem başşehrini hem de ordusunu rakibine kapturmak tehlikesiyle yüz yüze kalacaktı. Kendi topraklarında savunmayı öngören, Timur'un hiç hoşuna gitmeyen ve çok büyük bir tahribata neden olacak bir savaşa girmektense, ne kadar zor olursa olsun saldırıya geçmek ve üstünlük sağlamak daha avantajlı idi. Her zaman olduğu üzere servet ve ganimet kendi sınırlarının dışında ele edilecekti. Altın Orda hanı, Timuru en beklemedik bir zamanda umulmadık yerde gafil olarak yakalamıştı. Kış mevsiminde, ında Timur Toktamışın bu hareketinin bedelini ona ödecekti. Marozzi, *Timurlenk*, s. 201-202.

⁵⁵⁰ Timur'un Toktamış üzerine sefer yapmaya iten sebeplerde yalnızca onun ihaneti ve nankörlüğü olarak görmek ve kabul etmek yanlıştır. Timur da her hareketinde kendisini Cengiz Hana benzetiyor ve onun izinden gitmeye çalışıyordu. Aynen Cengiz Han gibi Timur da bir Türk-Moğol İmparatorluğu vücuda getirmeyi tasarladığı fetih hareketlerinin istikametinden de belli olmaktadır.

⁵⁵¹ Taşkent, Özbekistanın kuzeydoğusunda yer alan Sirideryan nehrinin sağ kolu olan Çirçik suyu'nun suladığı vahada inşa edilmiştir. Arap kaynakları şehir Şaş olarak adlandırmışlardır. Şehire verilen Taşkent ismi XI. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlanılmıştır. Şehirin ismini ilk kez Taşkent olarak Biruni kendi eserinde bahsetmiştir. Taşkent isminin XVI. yüzyılın sonlarında itibaren yaygınlık kazandığı ve eski isimlerinin artık terk edildiği görülüyor. Abdullah Muhammedcanov, "Taşkent", mad., *DİA*, C. 40, İstanbul 2011, s. 145-147.

⁵⁵² Yakubovskiy, *age.*, s. 169.

⁵⁵³ Yezdi, *Zafername*, s. 184.

vermiş, zevcelerini ve prenslerini Semerkand'a yollamıştı. Yalnız Çulpan Melik Ağa isimli eşini yanında kalmasına müsaade etmiştir. Sefer Timur'un emriyle Cuci prensleri olan Künçe Oğlan, Timur Kutluk ve Edigü Özbek (Edigey Mirza) kılavuz tayin edildiler⁵⁵⁴. Çünkü bu emirler Toktamış Hanın hasımları idiler ve ondan kaçarak Timur'a sığınan Altın Orda prensleri idiler. Bunlar bölgeyi de çok iyi tanıdıklarından Timur onları Toktamış'a karşı kullanmayı uygun buldu.

Bütün bunlar Timur'un yararına fakat Toktamış'ın zararına idi. Timur her zaman olduğu gibi savaşa girmeden savaşı kazanmak prensibini burada da devreye soktu. Timur bu seferi esnasında düşmanın gücünü parçalamak ve onu zayıf düşürmek taktiğini büyük ustalıkla kullandı. Timur'un rakibine karşı hangi savaş taktiklerini uygulayacağından Toktamış Han haberdar değildi. Aynı şey Timur için de geçerli olsa da Toktamış Han harp taktiklerini Timur'dan öğrendiğinden Timur'un bu taktikleri tahmin edebilirdi. Timur, Toktamış'ı meydan muharebesi yapmaya zorlamakla onu imha etmeyi tasarlıyordu. Timur'un sefer yapacağı bölge hakkında, hiç kuşkusuz kendisine sığınmış olan Cuci prenslerinin vermiş olduğu bilgilerden rakibinin zayıf yönlerini tahmin etmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

C. Diplomatik İlişkiler

Timur 1391 yılı Ocak ayının 22'sinde Taşkent'i terk ederek Otrar istikametine doğru yöneldi yönelmişti. Otrar çevresinde Karasman mevkiğine ulaştığı zaman Toktamış Han'ın elçileriyle karşılaştı⁵⁵⁵. Timur İran'da askeri seferlerde bulunduğu vakit, Toktamış ona zarar vermek için çok çaba sarf etmiş, hatta Maveraünnehir'e saldırarak, şehirlerini yağma etmekten çekinmemişti. Şimdi Timur büyük kuvvetlerle Toktamış'a karşı sefere çıkınca Toktamış korkmuş ve kesin bir muharebeyi daha uygun bir zamana kadar ertelemeye karar vermişti.

Timur düşman elçilerinin geldiğini haber alınca, kendilerine adet gereğince saygı gösterilmesini emretmişti. Kabul töreninde elçiler Timur'a hediyeler sunmuşlardı. Hediyeler içerisinde bir şahin ve 9 yörük at da vardı⁵⁵⁶. Adetleri ihmal etmek istemeyen Timur, şahini eline oturtmuş, ancak düşmanın hediyesine değer vermediğini göstermek için, ona göz atmaktan uzak durmuştu⁵⁵⁷. Timur önünde tazim eden elçiler, Timur'a Toktamış'ın mektubunu iletmişlerdi. Toktamış, mesajında Timur'un kendisine kendisine

⁵⁵⁴ Yezdi, *Zafername, aynı yer*; Alan, *Timurlular*, s. 52.

⁵⁵⁵ Yakubovskiy, *aynı yer*.

⁵⁵⁶ Şami, *Zafername*, s. 143; Yakubovskiy, *age.*, s. 168.

⁵⁵⁷ Yakubovskiy, *aynı yer*.

karşı gösterdiği lütuf ve iyilikleri hiç unutmadığını ve ona karşı yaptığı düşmanca tavırlarından dolayı pişmanlık duyduğunu yazıyordu. Mektubun sonunda Timur'un sadık vassalı olacağını ve bütün emirlerine uyacağını vadediyordu. Timur, bütün bu güzel sözlerin, bu esnada meçhul bir sebeple kesin savaşımaya girişmekten çekinen düşmanın bir diplomasi hilesinden ibaret olduğunu anlamıştı. Timur, bu mesaja verdiği cevapta Toktamış'ı çirkin hareketlerinden dolayı suçlamış, ona Doğu Deşt-i Kıpçak ve sonra da Altın Orda tahtına oturmasında ne gibi yardımlarda bulunduğunu hatırlatmış, kuvvetli bir hükümdar olunca, Toktamış'ın ihanet ettiğini kaydetmiş, özellikle onun Timur'un Fars ve Irak'ın fethiyle meşgul olduğu sırada kendisini arkadan vurduğunu hatırlatmıştır. Cevabının sonunda Timur, Toktamış'ın sözlerine hiç inanmadığını ve onun barış teklifini kabul etmesinin imkansız olduğunu ifade etmişti. Timur cevabını yazdıktan sonra, büyük bir ziyafet (toy) tertiplemiş, elçileri tekrar ödüllendirmiş, fakat onları salı vermeyerek, kılavuz olarak kullanmak üzere yanında alıkoymuştu⁵⁵⁸. Timur elçilere, hitaben eğer Toktamış'ın gerçekten istediği barış ise Ali Bek'i yanına göndermesini ve kendilerinin de bunun karşılığında gerekeni yapacağını söyledi⁵⁵⁹. Timur'un istediği Ali Bek Kongirat Altın Ordanın en güçlü emirlerinden i ve Toktamış'ın da baş emiriydi⁵⁶⁰. Timur Toktamış'ın uluğbeyi olan Ali Bek Kongirat'ı istemekle aslında imkansız olanı istiyor ve savaşın kaçınılmaz olduğunu her iki taraf da biliyordu.

D. Sefere Devam Edilmesi

Bundan sonra Timur ordu emirlerinin, prenslerin ve yakın adamlarının iştirakiyle bir kurultay tertipleledi⁵⁶¹. Kurultay sonucunda ilerilemek kararı alındı. 1391 yılı Şubat ayının sonunda büyük bir ordu, Yesi Karaçuk ve Sabran şehirlerinden geçerek, bugünkü Kazakistanın merkezindeki bozkıra çıkmıştı. 6 Nisan 1391'de yürüyüşlerden yorulan askerler, Sarıgözen mevkiğine ulaşmıştı⁵⁶². Burada bol su bulunuyordu. Burada suyu geçerken, Edigü Bek'in iki adamı kaçıp Toktamış Han tarafına sığındılar. Timur bunların arkasından iki adamını gönderdi ve kaçakları takip ederek yolları öğrenmeleri tenbihledi.

Timur ordusu bir kaç gün dinlendikten sonra ırmağı geçti ve Nisan sonunda, çiçekli Kıçıkdağ mevkiinden geçip Uludağa ulaştılar⁵⁶³. Nizameddin Şami'nin nakline göre, Timur dağın tepesine çıkıp etrafına göz attığında sonsuz bir bozkır görünce, burada

⁵⁵⁸ Yezdi, *Zafername*, s. 186; Yakubovskiy, *aynı. yer.*

⁵⁵⁹ Alan, *Timurlular*, s. 53.

⁵⁶⁰ Alan, *Timurlular*, *aynı. yer.*

⁵⁶¹ Şami, *Zafername*, s. 143.

⁵⁶² Şami, *Zafername*, *aynı. yer.*; Yezdi, *Zafername*, *aynı.yer.*; Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s 170.

⁵⁶³ Şami, *Zafername*, s.144; Yakubovskiy, *aynı. yer.*

seferine ait bir hatıra bırakma kararını vermişti. Bu amaçla askerlerine, tayin edilen yere büyük taşlar yığmalarını, taşçılara da büyük bir taşın üzerine bir kitabe yazıp onun adını ve buradan geçen orduyu ebedileştirmelerini emretmiştir⁵⁶⁴.

Takriben 1930 veya 1932 yılında Orta Kazakistanda, Altın Çuku dağında, Karsakpay maden ocağı yanında, üzerinde bir kitabe yazılmış bir taş bulunmuştu⁵⁶⁵. Bu kitabe iki lisanda yazılmıştır. Taşın üst kısmında Arap yazısıyla yazılmış üç satır bulunmaktadır. Çok bozuk bir halde bulunan bu kitabenin şimdilik yalnız iki satırı okunabilmiştir: “*Bismillahir-Rahmanir-Rahim...*” Sekiz satırdan ibaret olan alt kısımdaki kitabe Uygur yazısıyla Çağatay dilinde yazılmıştır. Kitabenin okunması, Timur’un diktiği anıt üzerine Nizameddin Şami`nin yukarıda zikredilen sözlerini doğrulamıştır.

Zikredilen kitabe Petersburg`da Ermitaj Müzesi`nde sergilenmektedir. Arap harfli tam olarak okunamamış olan kitabenin Uygur harfleri ile yazılmış olan bölümünde şu ifadeler yazı yer almaktadır: “*Yedi yüz doksan üç (1391) Koyun yılında orta yaz ayında Turan sultanı Timur Beg iki yüz bin kişilik bir ordu ile Toktamış Hana karşı sefere çıktı. Bu yere vardığı zaman hatıra olarak bu abideyi dikti..Ahali bizi dua ile ansın*”⁵⁶⁶.

Bu anıtı diktikten sonra, Timur yola devam edilmesini emretti. Timur İlançuk Irmağını geçtikten sonra, 8 günde Kuzey Kazakistan`da Anakarkuyun mevkiine ulaştı⁵⁶⁷. Timur’un hareketinin başlangıcından 4 ay geçince orduda erzak sıkıntısı başladı. Geçtikleri bölgelerde yerleşim yerleri yoktu. Orduda karışıklık ve sıkıntı başladı. O kadar ki, bir koyun yüz dinar kebeki ve bir men buğday yüz dinar kebekiye ulaşmıştı. Timur orduda ekmek, kumaç, bugra, tumaç, erişte, omaç ve bunun benzeri yiyeceklerin yapılmaması ve pişirilmiş olarak sadece bulmaç ile yetinilmesini emretti⁵⁶⁸. Bu emir bütün tümen, hezarcata, sadat ve dehcata (on bin, bin, yüz ve onbaşlılara) ulaştırıldı ve bu emre uyacaklarına dair bir nevi senet: olan möçelka düzenledi. Bu sürede asker başına günde bir kase bulmak dağıtılıyordu ve askerler bununla yetinmek durumundaydı. Kısacası Timur’un ordusunda ciddi bir iaşse problemi vardı. Bu sıkıntıyı etrafta yerleşim yeri olmadığından yağma veya satın alma yollarıyla da giderme imkanı yoktu. Bu sıkıntıdan süre avı sayesinde kurtulup yola devam edebildiler⁵⁶⁹. Vernadsky, Timur’un süre avı yapmasını hem yiyecek

⁵⁶⁴ Şami, *Zafername*, aynı. yer.

⁵⁶⁵ Yakubovskiy, *age.*, aynı. yer.

⁵⁶⁶ Yakubovskiy, *age.*, s. 170-171; Aka, *Timur ve Devlet`i*, s. 24; Cengiz, *Timur*, s. 44.

⁵⁶⁷ Şami, *Zafername*, aynı. yer.

⁵⁶⁸ Yezdi, *Zafername*, s. 187.

⁵⁶⁹ Yezdi, *Zafername*, aynı. yer.

stoklarını yenilemek hem de nihai bir talim yaptırmak için tertiplendiğini belirtiyor⁵⁷⁰. Grousset, Timur'un Toktamış'ı bulmak için Sibiryaya içlerine ilerlemesi ve Toktamış'ın da düzenli bir şekilde geri çekilmesini şöyle açıklamaktadır: Hakikatte bu mecranın fenaya dönme ihtimali vardı. Eğer Toktamış hakikaten daima, daha kuzeye çekilmiş olsaydı, Timur ordusunu nihayet kuvvetten düşürerek soğuk ve açlıktan yarı ölü bir halde ezebilecekti⁵⁷¹. Rakibinin hakikaten kendi önünden kaçtığını zanneden Timur Sibiryaya doğru ilerlemekte idi⁵⁷². Suçkar, Toktamış'ın geri çekilme taktiğiyle ilgili şöyle demektedir: Timur önünde geri çekilen Toktamış'ı yakalamak, Toktamış ise Timur'u peşinden koşturarak yormak ve sıkıntıya düşürmek istiyordu⁵⁷³. Nihayet Timur, ordusuyla Tobol nehrini geçti⁵⁷⁴. Burada altı yerde ateş gördüler, ancak etrafta Toktamış ordusundan kimseyi görmediler. Nehri geçince gördükleri ateş sayısı arttı, ancak yine hiç asker görmediler. Timur bundan sonra Yayık (Ural⁵⁷⁵) nehrine ulaştı ve burada Toktamış Han ile ilgili haber alabilmek için etrafa adamlar gönderdi⁵⁷⁶. Karavullar (istihbaratçı) iki kişiyi yakaladılar ve Toktamış hakkında bilgi aldılar. Edige'nin adamlarından olup bir süre önce Timur'un ordusundan kaçan iki adam Toktamış'a ulaşmış ve Timur'un çok büyük bir ordu ile onun üzerine geldiği haberini vermişlerdi. Toktamış da bunu öğrenince sağ kol ve sol kolu toplamış ve Kırk Göle ulaşarak etraftan buraya asker toplamaya başlamıştı⁵⁷⁷. Timur Yayık nehrini geçerken, Toktamış'ın muhtemel bir saldırısından endişe ettiği için bilinen üç geçit yerini de kullanmadı ve nehri daha üst tarafından geçti⁵⁷⁸. Yayık'ı geçtikten sonra Timur'un muhbirleri Toktamış'ın askerleriyle karşılaşmaya başladılar.

Timur Toktamış Hanın çekilmesini durdurmak için oğlu Mirza Ömer Şeyh'i 20 bin kişilik bir kuvvetle ileriye göndermişti⁵⁷⁹. Mirza Ömer Şeyh Toktamış'ın önçüleri ile

⁵⁷⁰ Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, s. 325.

⁵⁷¹ Grousset, *Stepler İmparatorluğu*, s. 433.

⁵⁷² Grousset, *age, aynı. yer.*

⁵⁷³ Suçkar, *Emir Timur*, s. 236.

⁵⁷⁴ Şami, *Zafername*, s. 145; Yezdi, *Zafername*, s. 189.

⁵⁷⁵ Ural nehri Kazakistan Cumhuriyeti ile Rusya Federasyonu sınırında yer almaktadır. Sibiryadan başlayan bu nehir Hazar Denizinin kuzey kıyılarına dökülerek bu denizle birleşiyor.

⁵⁷⁶ Şami, *Zafername*, s. 147; Yezdi, *Zafername*, aynı. yer

⁵⁷⁷ Yezdi, *Zafername*, s. 191; Gumilev, bu konuyu şöyle yorumlamaktadır: Yezdi'nin esir alınan askerlerin verdiği bilgidен Toktamışın Timur'un istilasına karşı hiç bir hazırlık yapmadığını anlaşıldığını beyan etmektedir. Tatar Hanı Toktamış, yerleşik şehir sakinlerinden toplanılan ordunun, yolda açlıktan ölmeden bozkırı aşabileceğini tahmin edemezdi. Bu nedenle meşşakatlı yolculuk sırasında Timur'un ordusunun iâşe aramak için dağılacağı düşüncesiyle, içi rahattı. Ama onun bu hatası, Timura ordusunu toparlama imkanı sağladığını belirtmektedir. Gumilev, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları II*, s. 324.

⁵⁷⁸ Şami, *Zafername*, aynı. yer.

⁵⁷⁹ Yezdi, *Zafername*, s. 192.

muharebeye girişmişti⁵⁸⁰. Timur'un Ömer Şeyh'i Toktamış'ın ordusunu bulmaya göndermekte asıl amacı Toktamış'ı meydan savaşı yapmaya mecbur bırakmaktı. Bu nedenle Ömer Şeyh Toktamış'ın artçı birliklerine yetişerek derhal taaruza geçmiş, bu beklenmedik saldırı karşısında şaşkınlığa kapılan Altın Orda ordusu da geri dönerek çatışmaya katılmak zorunda kalmıştı⁵⁸¹. Timur'un istediği de tam buydu. Sonunda Toktamış'ı savaşa çeke bilmişti.

E. Kunduzca (Kondurça) Muharebesi (20 Haziran 1391)

Samar⁵⁸² ırmağını geçtikten sonra Kunduzca⁵⁸³ ırmağı boyunca iki ordu nihayet karşılaştı. Çok yağmur yağdığı için orduların hareket kabiliyeti kısıtlı idi. Altı gün sonra hava açtı. 20 Haziran 1391'de ordular karşılaştılar. Timur ordusunu alışılmış üçlü sistemden farklı olarak yedi kol düzenine göre tanzim etti⁵⁸⁴. Vernadsky, Timur'un ordusundan bir çok yenilikler getirdiğini belirterek ordunun yedi kolorduya taksim edildiğini ve bunlardan ikisininin başkumandanı ile beraber muharebenin gidişatına göre ya merkezi ya da kanatlardan birini desteklemek için her yöne sevkedilebileceğini anlatmaktadır⁵⁸⁵. Merkez, eski Moğol ordularında, hatta Timur'un kendi eski ordularında olduğundan daha güçlü kıldı⁵⁸⁶. Timur'un ordusunda Sultan Mahmud Han, Şehzade Muhammed Sultan, Emirzade Miranşah, Emirzade Ömer Şeyh, Emir Hacı Seyfeddin, Berdi-Bek, Sarı Buka, Hüdadad Hüseyini gibi şahsiyetler komuta kademesindeydiler⁵⁸⁷. Toktamış'ın ordusunda ise Taş Timur Oğlan, Bek-Yaruk Oğlan, İl Yıgılmış Oğlan, Bek Bulat Oğlan, Ali Oğlan, Cantay Oğlan gibi Cuci neslinden gelen şahıslar ile Ali Yasavuri, Süleyman Sofi Kongirat, Nevruz Kongirat, Aktav, Akbuka, Uruscuk Kıyat, İsa Bek (Edigünün kardeşi), Hasan Bek, Saray Bek, Kök Buga, Yığın Pay Barın, Kongur Pay gibi, emirler ve noyonlar komuta kademesindeydiler⁵⁸⁸. Yezdi'nin *Zafernamesinde* geçen bilgide Kunduzca Muharebesi başlamadan önce Timur'a manevi hocası Şeyhi Seyyid Berekenin yardım ettiği şöyle nakledilmektedir: “Hz. Peygamber (s.a.v.), soyundan gelen

⁵⁸⁰ Aka, *Timurlular*, s. 27.

⁵⁸¹ Kanat-Alican, *Timur*, s. 114.

⁵⁸² Samar nehri Volga nehrinin bir koludur günümüzde Rusya Federasyonu toprakları içerisinde yer almaktadır.

⁵⁸³ Kondurça nehrinin Volga Nehrinin bir kolu olan Sok nehrinin bir koludur. Günümüzde Rusya Federasyonu sınırları içerisinde yer almaktadır; Kunduzca savaşı hakkında detaylı bilgi için bk; İ. M. Mirgaleyev, “Bitvi Toktamış-Hana s Aksak Timurom”, yy. ts. s. 170-175.

⁵⁸⁴ Yezdi, *Zafername*, s. 193; Kafalı, *Altın Orda Hanlığı*, s. 110; Kamalov, *Avrasya*, s. 111.

⁵⁸⁵ Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, s. 325.

⁵⁸⁶ Vernadsky, *aynı yer*.

⁵⁸⁷ Alan, *Timurlular*, s. 55.

⁵⁸⁸ Yezdi, *Zafername*, s. 193.

ve her zaman Timurla birlikte bulunan Seyyid Bereke, savaş esnasında ellerini kaldırarak Yüce Allaha dua ederek Timur için zafer ve yardım diledi⁵⁸⁹. Sonra Timur`a dönüp “İstedğin tarafa git zafer senin” dedi⁵⁹⁰.

Savaş başlamadan önce Timur her zaman yaptığı gibi bu defa da psikolojik savaş taktiğini devreye soktu. İki ordu karşılıklı dururken, Timur her tarafa işitilen bir sesle görkemli otağ ve çadırlarının açılıp dikilmesini ve halıların döşenmesini emretti. Böylece hem Altın Orda`ya karşı duyduğu küçümsemeyi açıkca ilan ediyor, hem de büyük bir hayal gücü ve usatlıkla uyguladığı psikolojik savaşı başlatmış oluyordu. Toktamış`ın ordusu Timur`un ordusunun sayısından fazla olmakla beraber, yapılan bu gösteri Toktamış Hanın ordusunun moralini bozmuştu⁵⁹¹.

Savaş Timur`un Miranşah komutasındaki sağ kanadın Toktamış`ın sol kanadına bindirmesiyle başladı. Çarpışma çok şiddetli oldu; fakat taraflar düşman saflarını yaramadıkları için bir sonuç elde edilemedi⁵⁹². İlk hücumu takip eden kıran kırana çarpışmada Timur, Toktamış`ın sağ kanadına ve merkezdeki kuvvetlerine karşı üstünlüğü ele geçirdi⁵⁹³. Buna karşılık Toktamış, sağ kanadını Timurun Ömer Şeyh komutasındaki sol kanadına bindirdi ve sayısal üstünlüğü sayesinde onu ana kuvvetlerden koparıp neredeyse bütünüyle imha etme tehlikesiyle karşı karşıya getirdi⁵⁹⁴. Kafalı, zikredilen bilgiyi teyit ederek şöyle demektedir: Savaşın ilk başında taaruzu başlatan taraf Toktamış olmuştu. Muharebenin başlangıcında Sulduz tümeninin bozulmasıyla Toktamış askeri muvaffakiyet elde etmişti⁵⁹⁵. Fakat tam o sırada, savaş kıyasıya sürdü ve Altın Ordan tarafı galip gelecek gibi görünürken, ordu saflarına ani bir kargaşa hakim oldu; çünkü Toktamış`ın boynuzlu sancağı muharebe meydanında kaybolmuştu⁵⁹⁶. Çünkü Savaş tuğunun indirilmesi hanlarının öldüğüne delalet eden en kesin işaretti. Oysa Toktamış hayattaydı; ancak Timur`un at kuyruklu sancağı üstüne doğru dalgalanmaya başlayınca,

⁵⁸⁹ Yezdi, *Zafername*, s. 194.

⁵⁹⁰ Şami, *Zafername*, s. 151.

⁵⁹¹ Şami, *Zafername*, s. 151; Marozzi, *Timurlenk*, s. 202.

⁵⁹² Marozzi, *Timurlenk*, s. 213.

⁵⁹³ Marozzi, *Timurlenk*, s. 214.

⁵⁹⁴ Yezdi, *Zafername*, s. 194; Şami, *Kunduzca Muharebesindeki bu gelişme ile ilgili: Timur düşman askerlerini hezimete uğrattığı esnada ona bir çapar geldi ve o düşmanlar bizim ricat hattımızı kesti diye haber getirdi ve yine Ömer Şeyh Bahadır`dan bir haberçi gelerek: “Padişah Toktamış askerini tanzim etmiş arkamızdan geliyor, kalp ve cenahı da muntazamdır” diye bildirdi. Bundan sonra Timur Tanrıya tevekkül ederek geri döndü ve düşman askerleri onun geldiğini ve azamet ve satvetini gördükleri vakit mukavemet edemediler ve çöl yolunu tutarak kaçmaya başladılar demektedir. Şami, *Zafername*, s. 152.*

⁵⁹⁵ Kafalı, *Altın Orda Hanlığı*, s. 110.

⁵⁹⁶ Marozzi, *Timurlenk*, aynı yer.

“dehşete ve ümitsizliğe” kapılarak adamlarını savaş meydanında yüzüstü bırakıp kaçmıştı. Bu bilgi sadece “Timur’un Tüzükatın`da” zikredilmektedir: Timur *Tüzükat`ta* bu olayla ilgili şöyle demektedir: Toktamış Han’ın tuğbeyi ondan yüz çevirip benimle anlaştı⁵⁹⁷. Ben ona şu tavsiyede bulundum: “*Ne zaman ki savaş kızışmaya başlar, birden bire tuğu tersine çevir*”⁵⁹⁸. Sonra Timur’un çocuklarına ve emirlerine de düşman`ın tuğbeyinin kendisiyle anlaştığı haberini vermesi onların azim ve sebatla savaşmaya özen göstermelerine büyük etki yapmıştır. Neagoe, *Üç Bozkırlı*, adlı eserinde Kunduzca Savaşının üç gün sürdüğünü öne sürmektedir. Neagoe, Toktamış’ın Timur’un ordusuna arkadan saldırarak bir sırt darbesi indirmeye çalıştığı esnada Timur’un satın aldığı düşman bayraktarının savaş tuğunu indirdiği ve bu sayede Altın Orda ordusunda aniden karagaşa yaşandığını ve bu olay sonucunda paniğe kapılan Toktamış ve ordusunun bozguna uğradığını belirtmektedir⁵⁹⁹. Çok çetin geçen muharebenin sonunda Toktamış’ın ordusu dağılmış, yenilen Toktamış kaçmayı başarmıştı⁶⁰⁰. Böylece Toktamış Hanın, Timur’un Deşt-i Kıpçak`ın derinliklerinde ordusuyla beraber imha etme taktiği başarısızlığa uğramıştı⁶⁰¹. Timur çok büyük bir mesafe katetmiş, bu arada ordusunda çıkan ciddi boyutlu açlık ve susuzluk gibi problemleri aşmış, nihayet Toktamış’ın ordusu ile karşılaşmayı başarmış ve savaş meydanında galip gelmişti. Ancak Toktamış`ı yakalayamamıştı.

Daha sonra Timur her on askerden yedisini düşmanı takip etmek için gönderdi. Timur’un askerleri düşmanın peşinden giderek onlara yetiştiler. Düşman, İtil⁶⁰² nehri ile keskin kılıçlar arasında kalmıştı⁶⁰³. Toktamış’ın askerlerinin kaçacak ve sığınacak bir yerleri yoktu. Önlerindeki İtil Nehri son derece derin ve geniş bir nehir olduğundan suya dalmaları mümkün değildi, ama arkalarında da Timur’un askerleri vardı. Toktamış’ın askerlerinin çoğu nehirde boğularak öldü. Çok az kişi kurtulmayı başardı. Aileleri, çocukları, karıları ve kızları ele geçirildi. Gumilev, Toktamış’ın kaçmasıyla ilgili şöyle demektedir: “*Toktamış`ın kendisi kaçmayı başardıysa da ordusu kılıçtan geçirildi*⁶⁰⁴. *Karısı, çocukları ve hazinesi de galiplerin eline geçti*⁶⁰⁵. *Toktamış`ın bütün malları ganimet olarak ele geçirildi*”. Şami`nin verdiği bilgiye göre, askerlerin ellerine o kadar çok ganimet

⁵⁹⁷ Timur’un *Günlüğü*, *Tüzükat-ı Timur*, haz. Kutlukhan Şakirov-Adnan Aslan, İstanbul 2016, s. 57.

⁵⁹⁸ *Tüzükat-ı Timur*, aynı. yer.

⁵⁹⁹ Manole, Neagoe, *Üç Bozkırlı, Atıla-Cengiz Han-Timur*, çev. Müstecip Ülküsal, İstanbul 2010, s. 224.

⁶⁰⁰ Yezdi, *Zafername*, s. 195.

⁶⁰¹ Alan, *Timurlular*, s. 55.

⁶⁰² İtil nehrinin günümüzdeki ismi Volga nehridir. Avrupanın en uzun nehridir.

⁶⁰³ Yezdi, *Zafername*, aynı. yer.

⁶⁰⁴ Gumilev, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları, II*. s. 324.

⁶⁰⁵ Gumilev, *age..aynı. yer*.

geçmişti ki piyadelerin her birine on veya iyirmi süvarilerin payına ise yüz at düşmüştü⁶⁰⁶. Yazdı, ele geçirilen ganimetin çokluğu ile ilgili şunları söylemektedir: “*Bu fetihde o kadar ganimet ele geçti ki, sayısını Allaktan başkası bilemezdi*⁶⁰⁷. *At, deve ve koyun o kadar fazlaydı ki, dönüş sırasında bazıları bunları bıraktı*⁶⁰⁸. *Yine o kadar Moğol kızı esir alınmıştı ki, Timur’un hissesine düşenlerin sayısı bile 5 binden den fazlaydı*” . Bütün İtil boyu gibi Saray ve Hacitarhan şehirleri de bu yağmadan nasibini aldı⁶⁰⁹. Bundan sonra Timur Cuci ulusunun başşehirinde tahta oturup eğlenceler tertiplede. Timur bölgede 26 gün kalıp, eğlenmekle vakit geçirdi⁶¹⁰. Gumilev, Timur’un Kunduzca`da kazandığı zaferin Yazdı`nin anlattığının`ın tam aksine ona pahalıya mal olduğunu belirtmektedir. Bunu Timur’un zaferini pekiştirmek için Volganın sağ sahiline geçmeyip, kaçışan Tatarların mallarını yağmalamakla yetinmesinden anlamak mümkündür⁶¹¹ . Buradan Timur’un Kunduzca Savaşında büyük kayıp verdiği ve bu nedenle onu takip etmediği anlaşılıyor. Yada Timur Toktamış`ı takip etme gereği duymamıştır denilebilir.

Timur Altın Orda`da işlerini tamamladıktan sonra 1391`de Sabran`ı geride bırakarak Otrar şehrine ardından Seyhun nehrine ulaştı ve nerhi geçerek Semerkand`a geldi⁶¹². Geride kalan emirler ve Emir Hacı Seyfeddin Aralık 1391`de ağırlıkları ile Taşkent`e ulaştı. Böylece sefer sona ermiş oldu. Timur II. Deşt-i Kıpçak Seferini tam olarak on bir ayda tamamlamıştı⁶¹³.

F. Toktamış Hanın Kunduzca Muharebesin`de Yenilme Sebepleri

Kunduzca savaşında Toktamış`ın yenilgiye uğrmasının bir çok nedeni vardır. Toktamış`ın Timur`a elçi göndermesi ve bu elçilerin Timur tarafından alıkonularak kendi yararı için kılavuzluk yapmaya mecbur bırakılması. Timur’un yararına Toktamış`ın ise zararına olmuştur. Toktamış, göndermiş olduğu elçilerinin Timur tarafından tutuklanması sebebiyle Timur’un kendi üzerine gelmesinden zamanında haberdar olamamış ve bu sayede savaşa istediği gibi hazırlanamamıştı. Toktamış Timur tarafından gafil yakalanmıştır.

⁶⁰⁶ Şami, *Zafername*, s. 153.

⁶⁰⁷ Yazdı, *Zafername*, s. 196.

⁶⁰⁸ Yazdı, *Zafername*, aynı. yer.

⁶⁰⁹ Kafalı, *Altın Orda Hanlığı*, s.110; Alan, *Timurlular*, s. 55.

⁶¹⁰ Yazdı, *Zafername*, aynı. yer.

⁶¹¹ Gumilev, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları,II*. s. 325.

⁶¹² Yazdı, *Zafername*, s. 196.

⁶¹³ Yazdı, *Zafername*, s. 197.

Taktik: Toktamış'ın İskit taktiğini sonuna kadar başarıyla sürdürememesi ve bu nedenle meydan savaşı yapmaya mecbur kalması. Timur'un asıl istediği zaten Toktamış'ı meydan savaşı yapmaya zorlayarak ona ağır bir darbe indirmek ve bu sayede onu ortadan kaldırmaktı. Toktamış buna fırsat vermeyerek daha kuzeye çekilmeyi başarabilseydi hiç kuşkusuz Timur'un ordusu zayıf düşebilir ve bu sayede Toktamış yıpranmış vaziyette bulunan Timur ordusunu kolaylıkla yenebilirdi.

Ordu düzeni: Ordu ve düzen bakımından Timur, Toktamış'tan daha üstün bir durumda idi. Timur ordusunda yedi kol nizamı denilen bir sistem değişikliği yapmıştı. Toktamış'ın ordusu sayı bakımından Timur'un ordusundan daha üstün durumda olmasına rağmen, düzen ve disiplin bakımından Timur ordusundan geri kalmakta idi.

İstihbarat: Timur daha Toktamışla karşılaşmadan onun kendisi ve ordusu hakkında muntazam istihbarat bilgileri ediniyor ve rakibini asla hafife almayarak sürekli tedbirli davranıyordu. Timur aynı zamanda duruma göre de taktik değiştiriyor ve geliştireyordu. Timur'a kıyasla Toktamış'ın istihbaratının daha zayıf çalıştığı ve Timur'un Toktamış'ın istihbaratçılarını bertaraf ettiği anlaşılıyor. Toktamış, Timur'un gücünü 1388-1389 yılında Maverâünnehir'de elde ettiği birtakım başarılarının da tesiri ile ihmal etmiş ve kendi gücüne fazla güvenerek tedbir ve ihtiyatı elden bırakmıştır.

Gerilla Savaşı taktiği: Kunduzca Muharebesi'nde Toktamış Timur'a karşı başka farklı strateji ve taktikler de uygulayabilirdi. Örneğin gerilla savaş taktiğini uygulayabilirdi. Ordusunu küçük birliklere bölerek, Timur'a karşı gerilla savaşı yaparak onun ordusuna büyük kayıplar verdirip son anda topyekün saldırı gerçekleştirebilir ve bu sayede onu bozguna uğratabilirdi. Ayrıca Timur'un ordusu yıprandıktan sonra meydan savaşına girmesi daha akıllıca olurdu.

Psikolojik Savaş: Timur'un sık sık uyguladığı savaş taktiklerinden birisidir. Timur bu taktiğini rakiplerinin çoğunluğuna karşı uygulamıştır. Timur, Toktamış'tan kaçarak kendisine sığınan Timur Kutlug, Künçe Oğlan, Edigü ve Kayrıçak gibi Cuci prenslerini kendi safında göstermekle hem Toktamış'ın hem de askerlerinin moralini bozmuş ve psikolojik olarak daha savaş başlamadan düşmanını etkileyebilmiştir.

Kunduzca Savaşı esnasında Timur'un ordusu aç ve yorgundu. Çünkü 2500 kilometreden fazla mesafe katetmişlerdi. Toktamış'ın ordusu ise Timur ordusuna kıyasla tok ve dinlenmiş durumdaydı. Bu nedenle Toktamış'ın askerleri Timur'un askerlerine kıyasla gevşek davranıyordu. Timur ve ordusu açlık ve yorgunluk sebebiyle zayıf düşse de

zaferi kazanmak onlar için hayati önem taşıyordu. Savaşın kazanılması Timur ve askerlerine zengin ganimet ve bol yiyecek elde etmelerini de sağlayacaktı. Bu sebeple Timur ve askerlerinin savaşa sıkı bir şekilde kenetlenerek, büyük azim ve sebatla savaşmaları onların galip gelmesinde önemli etken olmuştu. Toktamış'ın askerleri ise savaşın kazanılması için daha az istekli ve moralsiz idiler. Bu nedenle onlar daha az şevkle savaşıyorlardı.

Tuğbeyinin (Bayraktarın) İhaneti: Timur her zaman yaptığı gibi karşı tarafta kendisine mütefik aramak ve ya rakibini gücünü zayıflatarak kendi safına çekmek için taktikler kullanmış ve bunda da başarılı olmuştur. Hiç kuşkusuz Toktamış kendi bayraktarının hainlik edeceğini bilemezdi. Timur bu muharebede bayraktarı satın almış ve savaşın en kritik anında onun ihaneti yüzünden Toktamış Han büyük yenilgiye uğramıştır.

Toktamış yaklaşık üç seneden fazla Timur'un yanında kalmıştı. Bu süreçte Timur savaş taktik ve hilelerini ona öğretmiş ve onu yakından tanıma fırsatı elde etmişti. Bu yakınlık Timur'un Toktamış üzerine sefer yapması ve aralarında vuku bulan savaşlarda ona karşı uygulayacağı taktikleri belirlemesinde kolaylık sağladı. Çünkü eski dostu şimdi düşmanı olmuştu.

G. Savaşın Sonuçları ve Toktamış'a Karşı Rakip Hanların Ortaya Çıkması

Kunduzca yenilgisinin ardından Toktamış'ın eski düşmanları olan Künçe Oğlan, Timur Kutluğ ve İdigü, Timur'a gelip iltica ettiler⁶¹⁴. Timur bunlara iltifat gösterip taltif edilmelerini emretti. Timur'un emriyle bunlara cevher, altın ve külâh kemer ve soylu atlar verildi⁶¹⁵. Bundan sonra bu prensler, Timur'un huzuruna gelerek *“Eğer ferman buyurursanız biz evlerimize gidelim, kendi illerimizi toplayıp sizin yanınıza getirelim”* diye rica ettiler⁶¹⁶. Timur bunların tekliflerini kabul ederek bunlardan hiç kimsenin evlerine ve mallarına ve maiyetlerine tecavüz edilmemesi hakkında emir verdi⁶¹⁷. Bunlar verdikleri sözü yerine getireceklerine dair Timur'a ahdederek kendi illerine döndüler. Fakat illerine ulaştıktan sonra sözlerinde durmayıp vefasızlık ettiler.

Halkını aramak için giden Timur-Kutluğ Oğlan, halkını bulup düzeni sağladıktan sonra han olmak sevdasına düşerek Timur'a verdiği sözü tutmadı ve halkını toplayıp

⁶¹⁴ Şami, *Zafername*, s. 152.

⁶¹⁵ Şami, *Zafername*, aynı yer; Yezdi, *Zafername*, s. 195.

⁶¹⁶ Şami, *Zafername*, s. 153.

⁶¹⁷ Şami, *Zafername*, aynı yer.

bozkıra çekildi⁶¹⁸. Kõnçe Oğlan da bir ara Timur'un yanına geldi ise de Altın Ordadaki gelişmeler üzerine tekrar yurduna döndü.

Ebülğazi Bahadır Hana göre; Toktamış Han'dan kaçarak Timur'un yanına gelmiş olan Timur-Kutluk, Timur'a "Toktamış Han benim mevrus halkımı almıştı. Onlar dağınık durumdadır, onları toplayıp sizin hizmetinize alıp getireyim" dedi⁶¹⁹. Timur da onun gitmesine müsaade etti. Timur Kutluk, ilini İtil nehri boyunda toplayıp Timur'a taraf yönelmişti. Ancak Emir Edige, Timur Kutluk Hanı uyararak, Timur'un onları alıp Semerkand'a götürüp her birini bir tarafa taksim edeceğini ve önde gelenlerin Timur'a nöker olacağını söyledi⁶²⁰. Timur Kutluk Edige Mangıt'ın bu sözlerine uydu ve aksakallarla istişare yaparak Timur'un yanına gitmeyip başka bir bölgeye çekildi⁶²¹.

Alan, Timur'un bunların gidişine izin vermesini, Altın Orda içinde bir karışıklık çıkmasını, bir taht mücadelesi olmasını istemesinin bir sonucu olarak yorumlamaktadır⁶²². Toktamış Han, Timur karşısındaki Kunduzca Muharebesi'ndeki (1391) yenilgisi ile Altın Orda Devletinin doğu bölgesini yani Doğu Deşt-i Kıpçak topraklarını kaybetti. Cengiz Han ananesinin aksine Timur, artık tehlikeli olmadığını zannederek Toktamış'ı Volganın ötesinde takip etmedi⁶²³. Timur'un Toktamış Hanın kişiliğini ve kaynaklarını yeterince değerlendirmedeği kısa zamanda anlaşıldı. Toktamış Han Cuci Ulusunun bütün doğu kısmını (Yayık nehrini doğusunu) kaybetmesine rağmen devletin batı kısmı yani Batı Deşt-i Kıpçak'ı hala kontrol ediyordu. Altın Orda'daki prenslerin ve devlet ricalinin büyük çoğunluğu hanlarına sadık kalmışlardı. Timur'un Altın Orda Devleti üzerine olan birinci seferi (1391) Rus Knezlerinin iştahını iyice kabarttı. Toktamış Hanın güc kaybetmesi ve Altın Orda Devleti'nde ortaya çıkan zaaftan yararlanmaya çalışan Rus Knezleri kendilerine sınır teşkil eden ve yakın mevkide yerleşen İtil Bulgarları üzerine sefer yapmaya karar verdiler. Bu bağlamda Nijegorod Knezi, 1391 yılında İtil Bulgarları üzerine sefer yaptı⁶²⁴. Buna karşılık Altın Ordalılar da aynı yılda Vyatka bölgesine sefer yapmakla karşılık verdiler⁶²⁵.

⁶¹⁸ Şami, *Zafername*, aynı.yer.; Yezdi, *Zafername*, aynı.yer.

⁶¹⁹ Ebül-Gazi Bahadır Han, *Türkün Soy Ağacı*, s. 170; Alan, *Timurlular*, s. 55.

⁶²⁰ Ebül-Gazi Bahadır Han, *age.*, aynı.yer.; Alan, *Timurlular*, aynı.yer.

⁶²¹ Ebül-Gazi Bahadır Han, *aynı.yer.*

⁶²² Alan, *Timurlular*, s. 56.

⁶²³ Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, s. 326.

⁶²⁴ Y.V. Selezniyev, *Rusko-Ordınskiye Konfilıktı XIII-XV. Vekov*, Moskova 2017, s. 111.

⁶²⁵ Selezniyev, *age.*, aynı.yer.

Timur Altın Orda Devleti üzerine yapmış olduğu I. Deşt-i Kıpçak seferi ile bu devletin birlik ve düzenine büyük darbe vurduğu ve devleti iki parçaya ayırmak için büyük gayret gösterdiği anlaşılıyor. Timur Toktamış`ı hem insan kaynakları hem de ekonomik kaynakları bakımından zayıflatmak için Altın Orda Devletinin gücünü zayıflatmış ve devlette yeni iç mücadeleyi`in fitilini ateşlemiştir. Artık Toktamış Hanın tekrar kendini toparlaması ve Altın Orda Devleti`nde kendi hakimiyetini yeniden kurması epeyce zaman alacaktı. Timur Toktamış`a vurduğu bu darbe ile onun bir daha kendisine karşı çıkmayacağı ve Altın Orda Devletinin büyük oranda güç kaybedeceğini zannetmişti. Fakat kısa süre sonra yanıldığını geç de olsa anlayacaktı. Timur`un yardım ve desteğiyle Doğu Deşt-i Kıpçakta Toktamışa düşman olan Urus Han`ın torunu olan Timur-Melik`in oğlu Timur Kutluk Han, Urus Hanın oğlu Künçe Oğlan, Kayrıçak Oğlan ve Emir Edige Mangıt gibi şahıslar bölgede etkili olmaya başladılar. Bununla beraber adı geçen Prenslere Toktamışa karşı açık muhalefetten çekiniyorlardı. Çünkü Toktamış Hanın Altın Orda Devleti`ndeki etki ve nüfuzu hala kuvvetli idi.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TOKTAMIŞ HANIN KUNDUZCA YENİLGİSİNDEN (1391) SONRA RAKİP HANLAR VE EMİR EDİGE İLE MÜCADELESİ (1391-1406)

I. BEK-BULAT (1391-1392) İLE MÜCADELE

Bek-Bulat hakkında kaynaklarda detaylı bilgi zikredilmemektedir. Toktamış Hanın Tebriz seferinde (1385-1386) ve yine Kunduzca Muharebesi`nde Bek-Bulat tümen komutanı olarak görev yapmıştır. Onun, komuta kademesinde yer alması Altın Orda Hanının önemli komutanlarından biri olduğunu göstermektedir. Bundan başka Altın Orda ordusunda özellikle emirler arasında büyük etki ve nüfuzunun olduğu da anlaşılıyor. Toktamış`ın yenilgiye uğraması bir çok hanedan üyesinin özellikle de generallerinden olan Bek-Bulatın kendisine karşı çıkmasını tetiklemiştir⁶²⁶. Nitekim Toktamış Han Litvanya Knezi Yagayloy`a gönderdiği yarıltıkta kendisine karşı çıkanlardan “hainler” olarak bahsetmişti⁶²⁷.

Safargaliyev, Bek-Bulatın ortaya çıkışını 1391 yılında olduğunu Kunduza Savaşı`nda Toktamış Han`ı terkederek aşağı Don havzasına gittiğini ve orada kendisini Han ilan ettiğini belirtiyor⁶²⁸. Ardından 1391 yılında kendi adına para bastırmıştır. Saray şehrinde onun adına basılmış sikke mevcuttur. Para üzerine “*Adaletli Sultan*”, şeklinde ünvan yer almaktadır. Fren, ise Bek-Bulatın “*Adaletli Sultan Bek-Bulat*”, ismiyle para basırdığını belirtmektedir⁶²⁹. Anlaşılan o ki, Bek-Bulat Saray`da uzun süre kalamamış ve Saray`ı terk ettikten sonra Kırım`a gitmiştir.

İbn Haldun, bu olay üzerinde detaylı olarak durmakta ve bu düzensizliğin sorumlusu olarak Bek-Bulat veya Pulad-Oğlanı ve Toktamış`ın diğer akrabalarını göstermektedir. İbn Haldun`a göre, Bek-Bulat diğer emirlerle beraber Timur nezdinde Toktamış`a karşı haince bir girişimde bulunmuş, Toktamışla Timur`un arası açıldıktan sonra Saray`a giderek orayı ele geçirmiş, Toktamış`ın harem ve mallarına tecavüz etmiştir. Fakat Toktamış`ın tekrar kuvvetlenip Saray`ı ele geçirmesi üzerine Kırım`a yönelmiş; Toktamış onu takip ederek Kırım`ı kuşatma altına almış, ancak Urus Hanın torununun Saray`a saldırması üzerine geri çekilmeye mecbur kalmıştır. Ancak ordusu kuşatmayı sürdürerek Kırım`ı zapt etmiş ve sonutta Bek-Bulat katledilmişti. Bu esnada Timur`un

⁶²⁶ Vasili Dimitriyeviç Smirnov, *Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı*, çev. Ahsen Batur, İstanbul 2016, s. 106.

⁶²⁷ Smirnov, *age.*, *aynı. yer.*

⁶²⁸ Safargaliyev, *Raspad Zolotoy Ordı*, s. 158.

⁶²⁹ H. M. Fren, *Moneti Hanov Djuçiyeva Ulusa İli Zolotoy Ordı (Raznuh İnih Muhammedinskih Dinastii)*, Sankt-Petersburg, 1832, s. 30-31.

irtibat kurduğu beyler çeşitli bölgelere dağılmış ve İbn Haldun'un belirttiğine göre sınır bölgelerine giderek bu bölgeleri ele geçirmişlerdi⁶³⁰.

Toktamış Hanın Kunduzca yenilgisinden sonra büyük oranda güc kaybetmesi birtakım emir ve hanedan üyelerinin payitaht Saray da dahil olmak üzere devletin bir çok ücra köşelerini ele geçirme isteklerini ve bağımsız hareket etme istahlarını kabartmıştı. Bu bölgelerden biri de Kırım idi. Bek-Bulatın etkin olduğu bölgenin Kırım toprakları olduğu anlaşılıyor. Nitekim bu dönemde Kırım, Altın Orda Devletinin uzak ücra bölgelerinden biri idi.

Bu dönemde Kırım bölgesinde hem Altın Orda Hanları hem Cenevizliler hem de Kırım'da hüküm süren Altın Orda hanlarının tayin ettiğı genel valiler kendi adlarına para bastırmışlardır. Nitekim Toktamış Han'dan ayrılarak 1391-1392 yıllarında Kırım'da bağımsız olarak iktidarda bulunan Bek-Bulatın adına kestirmiştir. Bek-Bulatın Kırım'da kurduğu iktidarının çok uzun sürmediğı anlaşılıyor. Çünkü çok geçmeden Saray'a geri dönen Toktamış Han iktidarı yeniden eline aldı. Dolayısıyla 1392 yılında Toktamış Han Bek-Bulat'ı ortadan kaldırmış ve Kırım'ı yeniden kendi hakimiyeti altına almıştı. Bu durumu 1392 yılından sonra Kırım'da Bek-Bulatın isminin sikkelerde yer almaması da kanıtlamaktadır. Bek-Bulatın ortadan kaldırılması ile Toktamış'ın Batı Deşt-i Kıpçak'taki en kuvvetli rakibi de bertaraf edilmiştir.

II. TOKTAMIŞ HANIN LİTVANYA VE RUS KNEZLİKLERİ İLE İLİŞKİLERİ (1393)

Kunduzca yenilgisinden sonra Toktamış Deşt-i Kıpçakta hakimiyetini korumuş ve yeni bir mücadele için hazırlanmaya başlamıştı⁶³¹. Bu dönemde Toktamış Han, hem Litvanya hem de Moskova Knezliği ile olan ilişkilerini yeniden gözden geçirmek zorunda kaldı. Toktamış Han Moskovay'ı kendi tarafında tutmak için Rusya politikasını temelden değiştirdi⁶³². Toktamış Han, Dört Rus Knezliği arasında denge sağlamak yerine Doğu Rusya üzerindeki hakimiyetini sürdürmek için tek şansının en güçlü Knezliğe, yani Moskova'ya, taviz vermekte olduğuna karar verdi. Moskova Knezi I. Vasili (1389-1425) derhal yeni durumdan faydalanarak Handan Nijniy-Novgorod Knezliğinin tamamını Moskova'ya verilmesini istedi. Bunun için Vasili, şahsen Toktamış Hanın karargahına gitti

⁶³⁰ Smirnov, *aynı. yer.*

⁶³¹ Kafalı, *Altın Orda Hanlığı*, s. 111.

⁶³² Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, s. 326.

ve hem hana hem de büyük asilzadelere hediyeler sundu⁶³³. Vasili handan Nijniy-Novgorod Knezliğinin beratını alarak Moskova'ya geri döndü. Sonra Vasili tekrar Toktamış Hanın ordugahına davet edildi ve burada büyük bir saygı gördü. Nijniy-Novgorod'a ilaveten Han ona Gorodets-Mişerskiy ve Tarusa prensliklerini de hediye etti⁶³⁴. Buna karşılık Moskova Knezi Toktamış'ı metbusu olarak sürdürmeyi kabul etti. Bütün bunlar Moskova Knezliğinin güçlenmesini sağlamıştı. Doğu Rusya'nın birliği için de önemli bir adım atılmış oluyordu⁶³⁵.

A. Toktamış Hanın Knez Yagaylo (1377-1392/1393) İle İlişkileri

Daha önce de Toktamış Hanın Litvanya Knezi Yagaylo'ya elçiler gönderdiğini belirtmiştik. Bu çok mühim bir olaydır⁶³⁶. Elçiler ona Toktamış Han'dan emir ve haber mahiyetini taşıyan özel bir yarlık getirmişlerdi. Fakat bu yarlık günümüze ulaşmamıştır. Bu yarlığın varlığını, Toktamış Han'ın Yagaylo'ya Litvanya Knezi ve Lehistan (Polonya) kralı bulunduğu sırada yolladığını başka bir yarlıktan öğreniyoruz. Bu yarlık, 20 Mayıs 1393'te Tana (Azak) şehrinde yazılmıştır⁶³⁷. Burada "*Ben Toktamıştan Jagielloya. Tahta çıktığımızı haber vermek için, biz daha önce Kutlu Buğa ve Hasanın rehberliği altında elçiler göndermiştik. Sen de o zaman bize kendi elçilerini yollamıştın*".

Yukarıdaki yarlık, Mamay Mirzanın ordusunun Toktamış Han tarafından mağlup edilmesinden 13 sene sonra yazılmıştı. Toktamış Hanın Altın Orda tahtına oturduğunu, Mamay Mirzay'a karşı Kalka nehrinde elde ettiği zaferden hemen sonra haber verdiği, yarlığın ilk satırlarından anlaşılmaktadır. Zikredilen aynı yarlık, Yagaylonun, kendisini Toktamış Hanın en güçlü ve en imtiyazlı vasallarından biri kabul etmesine rağmen, onun hakimiyetini tanımadığını da belirtiyor.

Daha Mamay Mirza döneminde tahta geçen Büyük Litvanya Knezi Yagaylo Gediminoviç (1377-1393), Altın Orda Devletinin müteffikiydi. Yagaylo, Büyük Moskova Knezliğine özellikle Dimitri İvanoviç'e (1359-1389) karşı Batı Deşt-i Kıpçakı elinde tutan Mamay Mirza (1360-1381) ile ittifak yapmıştı. Fakat Mamay Mirzanın Kulikovo Muharebesi'nde (1380) yenilgiye uğraması ve ardından Toktamış Han karşısında 1380 yılında Kalka ırmağı savaşında ağır bozguna uğraması üzerine Litvanya Knezi Yagaylonun Rus Knezliklerinin işlerine müdahale etmek kararına geldiği anlaşılıyor. Fakat Altın Orda

⁶³³ Vernadsky, *age., aynı yer.*

⁶³⁴ Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, s. 327.

⁶³⁵ Vernadsky, *age., aynı yer.*

⁶³⁶ Yakubovski, *age.*, s. 150.

⁶³⁷ Yakubovski, *aynı yer.*

tahtına geçerek devleti yeniden birleştiren Toktamış Han Mamay Mirza`ya kıyasla daha kuvvetli bir hükümdardı. Toktamış Han Litvanya Knezini de kendisine tabi kılabacak kadar kuvvetli bir Hükümdardı.

Toktamış Hanın Rus Knezliklerini kendisine tabi kıldıktan ve Moskovay`ı yerle bir ettikten sonra (1382) Litvanya işlerine müdahale etmeye karar verdiği anlaşılmaktadır. Moskovanın ateşe verilmesinin ardından Toktamış Han, Poltava yakınlarında Litvanyalıları ağır hezimete uğrattı⁶³⁸. Böylece Litvanya Knezliği Altın Orda Devletine bağımlı hale geldi ve ona vergi vermeye başladı. Litvanya Knezliğinin Toktamış Hana olan metbuluğu onun Timur karşısında ikinci en büyük yenilgisi olan Terek Muharebesinden (1395), yaklaşık bir yıl sonraya kadar devam etmiştir. Çünkü 1395 yılından Terek Muharebesindeki yenilgi ile Toktamış Han Altın Orda tahtını kaybedecek ve Litvanya Knezliği de artık bağımsız bir politika izlemeye başlayacak ve vergi vermeyi de kesecektir.

Bu sırada Moskova Knezliği ile Litvanya Knezi Vitovt (Vitold) arasında ortaya çıkan hudut sorunundan faydalanan Toktamış Han 8. Receb 795 (20 mayıs 1393) tarihli meşhur yarlığını Vitovt`un amcası Yagaylo`ya göndermişti⁶³⁹. Toktamış bu yarlığın`da sorun teşkil eden toprakların idaresini kendisine verdiğini, yalnız kendi hakimiyetini tanınmasını ve vergi verilmesini talep etmekteydi⁶⁴⁰. Bundan başka Toktamış Han Yagaylo`dan Kiev, Podolya ve diğer Batı Rusya toprakları için haraç ödemesini de istemiştir. Vitovt, bu sırada Litvanya Büyük Knezi olduğu için Toktamış`ın elçileri onunla da konuşmak zorundaydılar. Tafsilatı bilinmemekle beraber Toktamış Han`ı tatmin eden bir anlaşmaya varıldığı anlaşılıyor. Bu durum Toktamış`ın Slav Knezliklerinin üzerindeki üstün hakimiyetinin henüz ortadan kalkmadığını göstermek bakımından önemlidir⁶⁴¹.

III. TOKTAMIŞ HANIN TİMUR`A KARŞI MISIR MEMLÜKLERİ VE BÜYÜK LİTVANYA KNEZLİĞİ İLE İTTFAK YAPMASI (1393-1394)

Toktamış Han 1391 yılında Kunduzca Savaş`ında Timur karşısında yenilgiye uğradıktan sonra Timurla yalnız başına baş edemeyeceğini anlamıştı. Bu yüzden hem Mısır ile ilişkileri yeniden kurmak ve pekiştirmek kararına varmıştır. Timur`un Altın Orda üzerine yaptığı sefer Altın Orda Mısır ilişkilerini olumsuz yönde etkilemişti⁶⁴². İlişkilerin kısa süreliğine de olsa kensintiye uğradığı ve zayıfladığı anlaşılıyor. Bu dönemde Timur,

⁶³⁸ Grousset, *Stepler İmparatorluğu*, s. 406.

⁶³⁹ Kafalı, *Altın Orda Hanlığı*, s. 111.

⁶⁴⁰ Kafalı, *aynı. yer*; Vernadsky, *age.*, *aynı. yer*.

⁶⁴¹ Kafalı, *aynı. yer*.

⁶⁴² Zakirov, *Otnoşeniya Zolotoy Ordı s Yegiptom*, s. 96.

Altın Orda ile yaptığı ittifak ilişkileri nedeniyle Mısır Memlüklerini tehdit etmeye başlamıştı⁶⁴³. Toktamış Han, Timur`a karşı yeni mütefikler aramaya başladı. Anlaşılan o ki Toktamış Mısır`ın uzak mesafede bulunması nedeniyle kendi devletine daha yakın mevkideki kuvvetli bir devletle ittifak kurmayı tasarlıyordu. Çünkü Kunduzca yenilgisi ve Toktamış Hanın devletin içerisindeki emirlerle mücadelesi devletin güc kaybetmesine neden olmuştur. Bu dönemde Toktamış`a en uygun müttefik Litvanya Knezliğinden başkası olamazdı. Bu sebebledir ki, Toktamış Han Litvanya ile ilişkilere çok önem vermeye başlamıştı. Ardından Toktamış Han Polonya-Litvanya Kralı Yagaylo`ya Timur`a karşı ittifak yapmayı teklif etti⁶⁴⁴. Çok geçmeden Toktamış Han, Mısır Sultanı Berkuk ile de ilişkileri yeniden canlandırarak 1394`te Timur`a karşı ittifak akdetti⁶⁴⁵. Bu dönemde Toktamış Han hem Mısır hem de Polonya-Litvanya Krallığı ile sıkı ilişkiler tesis etti. Toktamış Hanın Timurla yeni bir savaşa girmeyi göze alması ve bu devletlerin yardım ve desteğinden kaynaklanmış olmalıdır. Aksi halde Toktamış Han Timur`a karşı savaş konusunda bu kadar istekli olamazdı.

IV. ALTIN ORDA-MEMLÜKLÜ-OSMANLI VE ERETNA HÜKÜMDARININ TİMUR`A KARŞI KOALİSYON İTTİFAKI KURMALARI

A. Berkuk Dönemine Kadar Memlüklü-Altın Orda İlişkilerine Genel Bakış

XIII. yüzyılın ortalarında Avrasya coğrafyasında birtakım siyasi değişimler ortaya çıktı. Bu değişimlerin başında Avrasya coğrafyasına neredeyse üç asır egemen olan Altın Orda Devletinin kurulması ve Mısır`da Türk kökenli Memlük Kıpçaklarının iktidara gelmeleri gelmektedir⁶⁴⁶. Uluslararası arenadaki siyasi gelişmeler zikredilen devletlerin yaklaşmasını neden oldu. Aynı etnik köken aynı din ve benzeri çıkarlar, Altın Orda ile Memlüklerin ittifak yapmalarındaki en önemli etkenleridir⁶⁴⁷. Nitekim Memlüklü Sultanının “*Biz ve Tatarlar, aynı soydanız, bir birimizden vazgeçmeyeceğiz*” tarzındaki sözleri tarafların ortak amaçlarını doğrulamaktadır.

Altın Orda Devletinin ile Mısır Memlükleri ile yaklaşması, Batu Han`dan sonra tahta geçen Berke Han (1257-1266) ve Mısırda ise Sultan Baybars`ın (1260-1277) iktidara gelmeleri sonucunda gerçekleşti. Altın Orda ile Mısır Memlüklerini ittifaka iten en önemli sebebi Batu Han dönemine (1227-1255) kadar uzanmaktadır. Altın Orda ile İlhanlıları

⁶⁴³ Zakirov, *age.*, *aynı. yer.*

⁶⁴⁴ Safargaliyev, *Raspad Zolotoy Ordı*, s. 160.

⁶⁴⁵ Safargaliyev, *age.*, *aynı. yer.*

⁶⁴⁶ İlnur Mirgaliyev, “Altın Orda, Osmanlı ve Memlüklerin Aksak Timur`a Karşı Birlik Kurma Meselesine Dair”, *Karadeniz Araştırmaları*, 2010, s. 52.

⁶⁴⁷ Mairgaliyev, *agm.*, *aynı. yer.*

karşı karşıya getiren en önemli sebep ise yeni fethedilen topraklarda bütün Moğol prens ve şehzadelerin iştirakından kaynaklanmaktaydı⁶⁴⁸. Böyle bir uygulama uygulandığından Altın Orda Devleti üzerinde İlhanlı Devletinin İlhanlı toprakları üzerinde de Altın Ordanın hakkı vardı⁶⁴⁹. Bütün bu gerekçeler her iki devleti kuruluşlarından hemen sonra karşı karşıya gelmeleri için en önemli sebep teşkil etmişti. Bundan başka Hülagü Hanın batı seferine Batu Hana bağlı olan birliklerin de katılmış olması onların bu topraklar üzerinde hakk iddia etmesini kolaylaştırmıştır. Bu bağlamda Hülagü Hanın Ön Asya`da ele geçirdiği topraklar üzerinde Batu Hanın da hakkı bulunuyordu⁶⁵⁰.

Nitekim Batu Hanın ölümüne kadar Altın Orda`ya mahsus olan pay kesintisiz olarak gönderilmiştir. Altın Ordanın İlhanlı Devleti üzerinde hakk iddia etmesinin diğer bir sebebi de İbn Vasıl`ın belirttiği vergi meselesinden kaynaklanıyordu. İbn Vasıl`ın nakline göre:” Cengiz Kağan, batıda ele geçirilecek ülkeler konusunda ; her kim eğer batıda herhangi bir ülkeyi ele geçirirse, elde ettiği toprakların , üçde bir kısmını büyük han, üçte bir kısmını ise Batu han ailesine, verecek geriye kalan kısımda kendisine kalacaktır”⁶⁵¹. Yuvalı, bu konuda Batu Hanın İran ve Azerbaycan üzerindeki tasarruf hakkının Mengü Kağan tarafından onaylandığını ve hayatının sonuna kadar Moğolların batıdaki İlhanı olarak görüldüğünü ifade etmiştir. Uluslar arası alandaki siyasi gelişmeler ile Altın Orda`nın sosyo-ekonomik yapısı, baştan beri Mısır Memlûkleriyle ittifak yapmaya sevk etmiştir. Mısır Sultanının Kıpçak menşeli olmaları ve Altın Ordanın bünyesinde yer alan Kırımın köle pazarlarından satın alınmış olması da bu ittifakı hızlandırmıştır⁶⁵².

B. İttifakın Kurulmasına Kadar Altın Orda Devleti İle Osmanlı Devleti Arasındaki İlişkiler

XIV. yüzyılın ortalarında İlhanlılar tarih sahnesinden çekilmiş, Osmanlı Devleti ise Anadolu`da iktidarı ele almıştı. Buna rağmen, Altın Orda Devleti ile Osmanlılar, rekabetten ziyade işbirliği içerisinde olmuşlardır⁶⁵³. Zira bu dönemde tarih sahnesine başka bir aktör daha çıkmış; Timur, gerek Altın Orda gerekse Osmanlı Devleti için bir tehlike arz

⁶⁴⁸ Abdülkadir Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, İstanbul 2017, s. 396.

⁶⁴⁹ Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, aynı. yer.

⁶⁵⁰ Yuvalı, aynı. yer.

⁶⁵¹ Tiesenhause, *Altın Ordu Devlet'ine Ait Metinler*, s. 151.

⁶⁵² Mairgaliyev, aynı. yer.

⁶⁵³ Mairgaliyev, *agm.*, s. 53.

etmeye başlamıştı. Dönemin yazılı kaynaklar, Altın Orda ile Osmanlının ortak düşmanları olan Timur`a karşı ortak hareket etmeye karar verdiklerini yazmaktadırlar⁶⁵⁴.

Toktamış Hanın Cuci Ulusunun uluslararası arenadaki konumunu yeniden kuvvetlendirmeye yönelik politikası, Timur`un müdahalesi ile karşılaştı. Güçlü ve istikrara kavuşturulan Altın Ordanın er yada geç Timur`un istila politikası önünde bir engel teşkil edeceği ortada idi⁶⁵⁵. Timur`un yayılcılık politikası, sadece Altın Orda Devletinin değil, diğer ülkelerin çıkarlarını da tehdit etmeye başladı. Ancak Toktamış Hanın Altın Orda`da iktidara geldikten sonra Timur ile amansız bir mücadeleye girişmesi, Timur`a karşı çeşitli ittifaklar kurmaya yönelik planlar yapmaya mecbur bırakmıştır⁶⁵⁶. Toktamış, Osmanlı Devleti ile iyi kmoşuluk ilişkileri tesis etmiş, Yıldırım Bayezid`e⁶⁵⁷I. (1389-1402) elçiler yollayarak ve ticaret kervanları göndermiştir⁶⁵⁸. Toktamış Han ile Yıldırım Bayezid arasındaki ilişkilerin iyi olması ve yine Timur`un her ikisi için rakip olması onları Timur karşıtı bir ittifaka girmelerine sebep teşkil ettiği söylenebilir.

C. İttifakın Kurulması İçin Tarafların Girişimde Bulunmaları (1394-1395)

Timur`un Anadolu ve Suriye istikametinde yayılma isteği, Anadolu ve Ortadoğu ülkelerini büyük tehditle karşı karşıya getirmişti. Timur`un Irakı-Arabı ele geçirmesi tehlikenin yaklaştığından göstermekteydi. Yine Timur`un 1393-1394 yılları arasında zikredilen bölgedeki siyasi faaliyetlerinin artması, bölgede Timur`a karşı olan devletlerin yakınlaşmasını tetiklemiş ve ona karşı kurulacak ittifak son şeklini almıştır⁶⁵⁹. Bu nedenle Altın Orda Hanı Toktamış ve Sivas hakimi Kadı Burhaneddin Ahmed⁶⁶⁰, Timur tehlikesine

⁶⁵⁴ Mirgaliyev, *aynı. yer.*

⁶⁵⁵ Mirgaliyev, *agm.*, s. 54.

⁶⁵⁶ İlyas Kamalov-İlnur Mirgaliyev, “Altın Orda-Osmanlı Münasebetleri”, II/3 (2008), s. 189.

⁶⁵⁷ Yıldırım lakabıyla tanınan I. Bayezid (1389-1403) Osmanlı Padişahlarının dördüncüsüdür. I. Bayezid 1354 yılında dünyaya geldi. Babası Osmanlı Sultanı I. Murad (1359-1389) annesi de Gülçiçek Hatundur Bayezidle Emir Timur`un arası Karakoyunlu Kara Yusuf, Sulatn Ahmed Celayir ve Mutaharten sebebinden bozuldu. Nihayet Timur ile Bayezidin orduları Anakara yakınlarındaki Çubuk Ovasında karşı karşıya geldiler. Vuku bulan Ankara Savaşını (28 Temmuz-1402) Timur kazandı ve Bayezid esir alındı. Esaret altında kalan Bayezid, Akşehirde vefat etti (1403).. Halil İncılık, “Bayezi I “, mad., *DİA*, C. 5, İstanbul 1992, s. 231-233.

⁶⁵⁸ Akdes, Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 1972, s. 139.

⁶⁵⁹ Halil Çetin, *Timur`un Anadolu Seferi ve Ankara Savaşı*, İstanbul, 2012, s. 77.

⁶⁶⁰ Kadı Burhaneddin, 1345 yılında doğdu. Asıl ismi Ahmeddir. Babası Kayseri kadısı Şemseddin Muhammeddir. Soyu Harizmden XIII. yüzyılda Kayseriye göç ederek buraya yerleşen Oğuzların Salur boyuna dayanıyor. Anne soyu Türkiye Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin Keyhusreve dayanmaktadır. Gençliğinde iyi bir tahsil gördü. Dımaşk ve Kahirede ilim tahsil etti. 1375 de Karamanoğlu Alaeddin Beyin Kayseriyi ele geçirmesi üzerine Kadı Burhaneddin, birtakım Devlet ricalinin yardımı ile Kayseriyi Karamanoğlunun elinden geri aldı. Bu başarısı üzerine Eretna hükümdarı Alaeddin Ali Bey onu kendisine

karşı bölgenin iki güçlü liderleri olan Yıldırım Bayezid'i ve Sultan Berkuk'u uyarmışlardı⁶⁶¹. Nihayet uzun süren çaba ve diplomatik temaslardan sonra bölgedeki hükümdarlar çekişme ve rekabeti bir kenara bırakarak Timur'a karşı bir ittifak oluşturmayı başardılar. Bu arada Timur'un kendisine tabi olma isteğini geri çeviren Kadı Burhaneddin, Timur'un kendisine gönderdiği mektubun bir nüshasını Osmanlı Sultanı Yıldırım Bayezid'e diğer nüshasını Mısır Memlük Sultanı Berkuk'a göndermiştir⁶⁶². Bunun arkasından Kadı Burhaneddin kendisine gelen Timur'un elçisini katlettirmiş ve bu olaydan hem Bayezid'i hem de Berkuk'u haberdar etmişti. Ayrıca Kadı Burhaneddin, Müslümanlara yaptığı zulümlerden dolayı Timur'un öldürülmesinin vacip olduğunu belirterek tehlikeye dikkat çekmiş ve ortak düşmanına karşı ittifak yapmayı önermiştir⁶⁶³.

Belirli bir süre sonra Timur'un bölgede görünmesi üzerine başlayan Berkuk Timur'a karşı Kadı Burhaneddin, Yıldırım Bayezid ve Altın Orda Hanı Toktamış kendi aralarında istişare yaparak Timur'a karşı bir koalisyon ittifakı kurmuşlardır. Bu ilişkiler sonucunda taraflar arasında karşılıklı olarak nelerin yapılacağı ve görülecek işler hakkında fikir alış verişinde bulunulmuştur. Mısır Sultanı Berkuk'un bütün samimi niyetlerine rağmen bir türlü Kadı Burhaneddine güvenmediği ortaya çıktı. Mısır Sultanı onun diğer Anadolu emirleri gibi Timura bağlı olabileceğinden endişe duyuyordu. Oysa ki, bu sırada Timur tarafından Kadı Burhaneddin'e gönderilen elçisi Kutluşah Sivas'ta alıkonulmuştu. Kadı Burhaneddinin bu tavrı açıkça onun Timur'a karşı olduğunu ispata yeterliydi.

Nihayet Kadı Burhaneddin derhal bir elçilik heyeti oluşturarak Mısır'a gönderdi. Berkuk'a kendisinin hiçbir zaman Timurla dostluk ve mütefiklik yapmayı arzu etmediğini ve bunun bilinmesini istediğini, ayrıca Timur'a karşı hareket etmenin gerekliliğini bir kez daha ona bildirmiştir⁶⁶⁴. Bir müddet sonra Mısır elçisi Sivas'a gelerek Timur'a karşı ittifak ve birlikte hareket etme teklifini içeren Berkuk'un mektubunu Kadı Burhaneddin'e iletmiştir. Berkuk, mektubunda ayrıca güvence olarak Timur'un elçisi Kutluşahın Kahire'ye gönderilmesini de istemekteydi. Kadı Burhaneddin, Kutluşah'ı kendi elçisi eşliğinde Kahire'ye göndererek aradaki dostluk ilişkilerini daha da güçlendirmiştir.

vezir tayin etti (1378). Alaeddin Ali Beyin ölümünden sonra 1381 de Kadı Burhaneddin Sivas tahtına oturdu ve böylece ismiyle anılan Devlet'i de kurmuş oldu. İktidarı döneminde Karamanoğulları, Memlükler, Osmanlılar ve diğer Anadolu beylikleri ile mücadele etti. 1398 de Akkoyunlu Hükümdarı Karayülük Osmanla yaptığı savaşta yenilerek ona esir düştü ve ardından Karayülükün emri ile katledildi. Abdülkerim Özeydin, "Kadı Burhaneddin", mad., *DİA*, C. 24, İstanbul 2001, s. 74.

⁶⁶¹ Yaşar Yücel, *Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları*, Ankara 1989, s. 26.

⁶⁶² Yücel, *Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri*, aynı. yer.

⁶⁶³ Yücel, *age.*, aynı. yer.

⁶⁶⁴ Yücel, *age.*, s. 28.

Mısır Sultanının Timur'a karşı bir ittifak oluşturma gayretleri olumlu yönde gelişme gösterdi. İlk önce Berkuk kendi ordusunun bir kısmını Suriye'ye gönderdi⁶⁶⁵. Ardından büyük bir ordu ile Dimaşka (Şam'a) hareket eden Berkuk, Gazze yoluyla Şam'a ulaştı⁶⁶⁶. Bu esnada kendisine Timur'a karşı birleşme öneren Toktamış Hanın ve Yıldırım Bayezid'in elçilerini kabul etti. İttifakın kurulmasının hemen ardından Timur 1394 yılı Ağustos'unda Kadı Burhaneddin'e mektup göndererek Kutluşahın geri gönderilmesini ve ittifaktan ayrılmasını talep etmekteydi⁶⁶⁷. Fakat Kadı Burhaneddin Timur'un bu isteklerini geri çevirerek Berkukla sıkı işbirliği içerisinde olduğunu ve Sivas'a saldırması halinde karşı koyacağını belirtti⁶⁶⁸.

D. Timur'un Anadolu'daki İttifak Üyeleri Üzerine Yürümesi

Yukarıda verilen bu cevap üzerine Timur, Sivas üzerine hareket etme kararı almış olmalıdır. Çünkü bir süre sonra Timur'un Doğu Anadolu'nun müstahkem kalelerinden olan Erciş ve Mecinkerd kalelerini hücumla ele geçirerek Sivas istikametinde yürüyüşe geçtiği haberi yayıldı⁶⁶⁹. Bunun üzerine Kadı Burhaneddin derhal savaş hazırlıklarını yapılmasını emretti. Fakat Erzurum'a kadar gelen Timur, yukarıda zikredilen dörtlü koalisyon ittifakı önünde geri çekildi. Bu sırada Kadı Burhaneddin'e birlik üyelerini tek tek safdışı bırakmak istediğinden Timur'un Toktamış Han'a karşı savaşa yöneldiği hakkında haber geldi. Irak ve güneydoğu Anadolu'yu ele geçirdikten sonra Anadolu ve Suriye içlerine hareket etme kararı veren ve ilk hamlede Erzurum'a kadar ulaşan Timur, kendisine karşı kurulan koalisyon ittifakı önünde Anadolu ve Suriye üzerine yapmayı tasarladığı askeri hareketinden vazgeçmek zorunda kalmıştı. Çünkü, ittifak üyelerinden biri olan Toktamış Han Timur'un arkasında askeri hazırlıklara girişmişti⁶⁷⁰.

Avnikten hareketi esnasında kısa müddet sonra Semerkand'dan gelen Vezir Emir Hacı Seyfeddin, Timur'a Maverünnehir hakkında etraflı malumat vermişti. Herhalde daha sonra dörtlü koalisyon ittifakına üye olan Toktamış Hanın bu bağlamdaki girişimleri bu görüşmede müzakere edilmiştir. Nitekim kısa süre sonra Toktamış Hanın kendi bölgesinde askeri hareketi başlattığını görülmektedir.

⁶⁶⁵ Zakirov, *Otnoşeniya Zolotoy Ordı s Yegiptom*, s. 96.

⁶⁶⁶ Zakirov, *age.*, *aynı yer*.

⁶⁶⁷ Yaşar Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398)*, Ankara 1970, s. 126; Yücel, *age.*, s. 29.

⁶⁶⁸ Yücel, *aynı yer*.

⁶⁶⁹ Aziz b. Erdeşir-i Esterebadi, *Bezm u Rezm Eğlence ve Savaş*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2014, s. 442; Yücel, *aynı yer*.

⁶⁷⁰ Yücel, *age.*, s. 30.

İttifak üyelerinin arasındaki anlaşmanın bir gereği olarak Timur'un Anadolu ve Suriye'den geri çekilmesini sağlamak muhtemelen askeri planın bir parçasıydı. 1391 yılındaki büyük mağlubiyetinden sonra kendisini kısa sürede toparlayan Toktamış Han, koalisyon ittifakına dahil olarak Şirvan bölgesine saldırıya geçmişti. Gelen haberlerin akabinde Timur, Toktamış'a ağır bir darbe indirmeye karar vermiştir. Timur Anadolu ve Suriye hareketini durdurarak II. Deşt-i Kıpçak seferi için hazırlıklara girişmiştir. Bir bölgeyi tamamen kendi kontrolü altına geçirmeden diğer bölgeye geçmeme alışkanlığı olan Timur'un bu kararı hayretle karşılanmamalıdır. Ayrıca Toktamış'ın Timur karşıtı ittifaka dahil olması bile Timur'un ona hakk ettiği cezayı vermesi için yeterli sebep teşkil ediyordu⁶⁷¹.

E. Dörtlü Koalisyon İttifakının Sonuçları

Timur'un zikredilen devletlerle yaptığı savaşlara baktıldığında, koalisyon ittifakının ancak kağıt üzerinde kaldığı, ortak askeri hareketlerin gerçekleştirilmediği anlaşılıyor⁶⁷². Bunun da bir çok sebepleri vardır. İlk başta üç devlet arasında ancak 1394 yılında görüşmeler yapılmıştır. Zikredilen tarihte Timur kendi devletinin sınırlarını bu devletlerin sınırlarına kadar ulaştırmayı başarmıştı. İkinci önemli husus Timur'un diplomasi becerisini kullanarak bu devletlerle diplomatik temaslar kurması ve diplomasi alanındaki üstün başarısı sayesinde bu üç devleti ayrı ayrı yenmeyi başarmasıdır. Üçüncü önemli husus ise Altın Orda, Osmanlılar ve Memlükler arasındaki sıkı görüşmelerinin yapıldığı esnada, Timur'un Altın Orda ordusunu yenilgiye uğramasıdır. Timur'un zikredilen bu darbesi sonucunda Altın Orda Devletinin dönemin devletleri arasında olan nüfuz ve etkisi zayıflamıştır. Böylece Timur'a karşı kurulan dörtlü koalisyon ittifakı faaliyete başlamadan dağılmıştır.

İttifak üyelerinin her üçü Altın Orda, Osmanlılar ve Memlükler Timur'u yalnız başlarına yenebilecekleri hatasına düşerek onunla yalnız mücadele etmişler ve bozguna uğramışlardır. Bundan başka ittifak üyeleri tam anlamıyla birbirine güvenmiyorlardı. Mütefikler Timur'un saldıracağı herhangi bir ittifak üyesine askeri yardımda bulunmadılar ve sıranın kendisine gelinceye kadar beklemeyi uygun buldular. Bütün bunlar Timur'un yararına oldu. Timur da ittifak üyelerinin kesin olarak birbirine yardıma gelemeyeceğini anladığından her bir üye üzerine ayrı ayrılıkta giderek rakiplerini böylece bertaraf etmeyi başardı.

⁶⁷¹ Yücel, *age.*, *ayn. yer.*

⁶⁷² Mirgaliyev, *agm.*, s. 55.

V. TEREK MUHAREBESİ (1395) ÖNCESİNDE TOKTAMIŞ VE TİMUR ARASINDA GÜRCİSTAN VE AZERBAYCAN'DA NÜFUZ MÜCADELESİ

A. Toktamış Hanın Yeniden Azerbaycan'a Saldırması (1394-1395)

1394 yılında Timur Gürcistan seferine çıktı. Timur'un askerleri gürcüleri öldürüp mallarını yağma ettiler⁶⁷³. Yenilgiye uğrayan Gürcüler kalelere ve hisarlara çekilmek zorunda kaldılar. Timur'un ordusu bundan sonra Gürcülerin merkez şehri olan Tiflis üzerine yürüdü. Tiflis, Timur tarafından yağma edildi. Bundan sonra avla vakit geçiren Timur'un ordusu buradan ayrılarak Azerbaycanın kuzeydoğu bölgesi olan Şeki⁶⁷⁴ civarına gelip burada karargah kurdu⁶⁷⁵. Daha sonra Timur emirlerinden Emir Hacı Seyfeddini ve Cihanşahi Bestaz adlı kaleye gönderdi. Timur'un emirleri bu kaleyi de ele geçirip yağma ettiler. Gürcistan seferi sona erdikten sonra Timur Şeyh Nureddin Sarı Bugay'ı kalabalık bir ordu ile İran'ın Kuhistan vilayetine gönderdi.

Bu sırada Toktamış Hanın ordusunun Derbend'i geçip Şirvan'a bağlı yerleri yağmaladığı haberi Timur'a ulaştı⁶⁷⁶. Toktamış'ın ordusunda önde gelen emirlerinden Ali Oğlan, İlyas Oğlan, İsa-Bek, Yağlıbay ve diğerleri bulunuyordu. Timur bunun üzerine ordusuyla beraber onların üzerine gitti. Ardından şehzadeler ve beyler de ona iltihak ettiler. Timur'un üzerilerine geldiğini duyan Toktamış Han'ın askerleri kaçtılar. Yezdi, *Zafername*'de sık sık Toktamış Hanın askerlerinin kaçtığından bahsetse de bu durum geri çekilmek şeklinde kabul edilebilir.

Timur onların kaçtığını duyunca Kür nehri boyunca ilerlemeyi sürdürerek askerlerinden bir kısmını (yurtçıyanları) kışlayacak uygun bir yer bulmaları için önden gönderdi⁶⁷⁷. Bu iş için görevlendirilenler Mahmudabad merasını kışlak için uygun buldular. Bunun üzerine görevliler Timur'a gelip buldukları yer hakkında bilgi verdiler⁶⁷⁸. Timur, Fahrabad köyü civarında Kalın Künbed'e ulaştı. Sağ ve Sol kol askeri de tümen tümen bu mevkide toplandı. Kışlamak için burası tercih edilince, Timur Sultaniyye şehrinde bulunan ağırlıklar ve hanımlarının da buraya gelmelerini buyurdu. Saray Mülk, Tuman Ağa, Çolpan

⁶⁷³ Yezdi, *Zafername*, s. 247.

⁶⁷⁴ Şeki şehri Güney Kafkasaya'nın doğu kısmına yer almaktadır. Şehir, Kafkasya dağlarının bir bölümünü meydana getiren Salavat dağının güney kısmında bina edilmiştir. Şehrin ismi Güney Kafkasya'nın Arapların fethi esnasında burada oturan "şeyh" e izafetle ortaya çıktığı ve zamanla Şeki şeklini aldığı düşünülmektedir. Mustafa Aydın, "Şeki", mad., *DİA*, C. 38, İstanbul 2010, s. 489-481.

⁶⁷⁵ Yezdi, *Zafername*, aynı yer.

⁶⁷⁶ Şami, *Zafername*, 192; Yezdi, *Zafername*, aynı yer.

⁶⁷⁷ Yezdi, *Zafername*, s. 248.

Melik Ağa ve diğer hatunlar ve çocukları maiyetleriyle beraber Mahmudabad`a ulaştılar ve kışı bu mevkide geçirdiler⁶⁷⁹.

Kış mevsiminin sonlarında Timur, Toktamış Hanın üzerine yürüyüp bir kez daha gözdağı vermeyi ve böylece diğer düşmanlarının (Timur karşıtı ittifak üyeleri: olan Yıldırım Bayezid, Meliküz-Zahir Berkuk ve Kadı Burhaneddin kastediliyor) heveslerini söndürmeyi planladı. Anlaşılan o ki, Timur ilk darbeni kendisine karşı ittifak yapan üyelere en kuvvetlisi ve tehlikelisi aynı zamanda bu ittifakın başını çeken Toktamış`a ve onun tahtında oturduğu Altın Orda Devletine indirmeye karar vermişti.

B. Muharebe Öncesi Diplomatik Temaslar

Timur, 28 Şubat, 1395`te Deşt-i Kıpçak`a Toktamış Han üzerine gitmek için yola koyuldu⁶⁸⁰. Sefere çıkmadan önce ordusundaki askerlere Altın Orda şehirlerini ele geçirmeleri ve halkı itaat altına alamaları hakkında emir verdi. Sağ ve Sol kol birlikleri de sefer için bir araya getirildi. Timur kışlakta bulunduğu vakit Toktamış Han`a mektup yazdırmış ve Şemseddin Almalıkî`yi zikredilen mektupla elçi olarak göndermişti. Aslında Timur`un savaşa karar verdiği ancak yine de tedbiren rakibi Toktamış Han hakkında bilgi elde etmek için elçi gönderdiği anlaşılıyor. Yakubovskiy ise, Timur`un bu hareketleriyle bir şüphe uyandırmamak için, Toktamış`a elçi gönderdiğini belirtiyor⁶⁸¹.

Şemseddin mektubu aldıktan sonra Derbend`i geçerek Deşt-i Kıpçak`a ulaşarak Toktamış Han`ın huzuruna vardı. Timur`un adı geçen elçisi mektubu Toktamış`a takdim etti ve söylediği tatlı sözlerle Toktamış`ı etkiledi. Elçinin sözlerinden etkilenen Toktamış Han barış yapmaya bile razı oldu. Özür dileyerek itaat arz etmeyi, aradaki düşmanlığa son vererek dost olmayı aklından geçirdi. Fakat beyleri cahil ve bilgisizliklerinden dolayı onu Timur`la dostluk tesis etmekten caydırdılar ve tam aksine onu düşmanlığa teşvik ettiler. Toktamış Han da beylerinin sözlerine kanıp doğru yoldan ayrılarak yanlış yola saptı ve Timur`un mektubuna “hayır” cevabı verdi. Fakat Şami Timur`un Toktamış`a elçi gönderdiğini ancak Toktamış`ın sözünde durmadığını ve onu sözlerini önemsemediğini belirtmektedir⁶⁸². Toktamış Han elçiye hilat hediye ederek geri gönderdi. Şemseddin, hızlı bir şekilde yol katederek Samur nehri civarında bulunan Timur`a yetişti ve Hanın verdiği cevabı ona ilettiler. Toktamış Hanın Timur`a olumsuz cevap vermesi onun aşırı şekilde öfkelenmesine neden oldu. Ardından Timur ordusunu teftiş etti. Onun bu emri, ordunun

⁶⁷⁹ Yezdi, *Zafername, aynı yer*; Alan, *Timurlular*, s. 57.

⁶⁸⁰ Yezdi, *Zafername*, s. 249.

⁶⁸¹ Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s. 175.

⁶⁸² Şami, *Zafername*, s. 192.

savaşa hazır duruma getirilmesi anlamına geliyordu. Yazdı, Timur'un ordusunun büyüklüğünü ifade ederken şöyle demektedir: “*Timur'un, ordusunun bir ucu Elburuz dağı eteklerinde diğer ucu da Hazar denizi kıyısında idi*”⁶⁸³. Ayrıca Cengiz Han'dan beri kimsenin böyle kalabalık ve mükemmel donanımlı bir ordunun Acem hükümdarlarına bile nasip olmadığını ifade etmektedir.

Timur ordusundaki son teftişleri de bitirdikten sonra ordusuyla beraber Derbend geçidini geçti. İlk önce Elburuz dağı eteklerinde Kaytak isimli kavimle karşılaştılar. Bu kavim Toktamış Han'a yakın olmaları ile biliniyordu. Bu yüzden Timur ilk olarak bunların ortadan kaldırılmalarını emretti. Timur'un askerleri Kaytak kavmini yağma edip evlerini ateşe verdiler. Toktamış Ortak adlı elçisini Timura gönderdi⁶⁸⁴. Bu elçi yolda Timur'un büyük ve azametli ordusu ile karşılaştı ve acele geri dönerek Toktamış'a bununla ilgili haber verdi. Elçi Toktamış'a Timur ve ordusu hakkında şöyle dedi: “*Timur-bek öyle kalabalık orduyla Derbendi geçerek gelmektedir ki, eşi benzeri yok*”⁶⁸⁵.

Bunun üzerine Toktamış şaşırıp ve Kazançı Bahadır'ı çoksayılı öncü birlikle Timur üzerine gönderdi. Bu esnada Timur ordusuyla gelerek Tarki adı verilen yerde karargah kurdu. Toktamış'ın ordusundan kalabalık bir öncü birliğini Kazançı önderliğinde Koysu nehri kıyısında karargah kurmakta olduğu haberi Timur'a ulaşınca, kendi ordusundan seçme bir birliği özel bir görev için ayırdı. Timur'un amacı düşmana ani bir baskın yapmaktı. Böylece, Timur'un emriyle zikredilen bu birlik Toktamış'ın öncü birliklerine aniden baskın yaparak pek çoğunu öldürdü⁶⁸⁶.

Bundan sonra Timur, Sunja (Sunca) nehrinin yakasına gelerek burada kendi karargahını kurdu. Bu sırada Toktamış Han, Terek nehri kıyısında karargah kurarak etrafına hendek kazdırmış ve çevresini de büyük kalkanlarla güçlendirerek savaşa ve savunmaya hazırlanmıştı⁶⁸⁷. Timur da ilerleyerek kendi karargahını Toktamış Hanın karargahına yakın bir yerde kurdu.

⁶⁸³ Yazdı, *Zafername*, s. 250.

⁶⁸⁴ Şami, *Zafername*, s. 193.

⁶⁸⁵ Yazdı, *Zafername*, aynı yer.

⁶⁸⁶ Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s. 175.

⁶⁸⁷ İki ordu 1395 yılının Nisan ayında Terek nehri kıyısında karşı karşıya geldiler. Toktamış, daha elverişli bir konumdaydı. Çünkü nehrin tek geçit yeri olan mevkidenden geçerek kuzey kıyısında mevzilenmişti. Timur'un onu bir an önce bastırmak istediğini biliyordu. Timur'un yaklaşmasını önlemek için bu geçidi kolluyordu. Bunun üstesinden gelmek için Timur yeni bir hileye başvurdu. Timur ilk önce Toktamış'a elçi göndererek niçin böyle yaptığını sordu. Kendisinin gerçekten dostu olduğuna ve savaşmak niyetinde olmadığına onu ikna etmeye çalıştı ve kendisine karşı hiç bir saldırı amaçının olmadığına dair Allahı şahit gösterdi. Fakat Toktamış da Timur'un nasıl kurnaz biri olduğunu bildiğinden onun bu sözlerine itibar

Timur muharebeye başlayarak askerlerine Toktamış Hanın ordusuna saldırı emrini verdi. Toktamış Han beklemeyi uygun görmeyip ağırlıkları ve birtakım eşyaları bırakıp geri çekildi⁶⁸⁸. Timur Toktamış'ı takip ederek Terek nehrini geçti. Toktamış Han Kure nehrine gelerek burada durdu ve askerlerini yeniden topladı. Timur da Terek nehrine gelerek Culat adlı şehirde durdu ve askerlerine yiyecek dağıtarak yeni tertip nizamı aldı⁶⁸⁹. Bu esnada Toktamış Hanın tekrar askerlerini tanzim ederek Terek suyu kıyısından gelmekte olduğuna, bu kez kesin olarak savaşmaya kararlı olduğuna dair haber Timura ulaştı.

Timur ordusunun tekrar sol ve sağ cenahlarını tanzim ederek geri döndü 14 Nisan 1395 tarihinde iki ordu birbirine yaklaştı. Bu savaş yalnız Toktamış Hanın değil aynı zamanda Altın Orda Devletinin de geleceğini belirleyeceği için o güne kadar Toktamış'a karşı çıkararak Timur'a iltica etmiş olan Cuci Prenslere yalnız Urus Hanın oğlu Timur'un yanında kalmış, diğerleri Timur'u bırakıp gitmişlerdi⁶⁹⁰. Zikredilen şehzadelerden biri olan Künçe Oğlan, Toktamış Hanın ordusunun sağ-kolunun başbuğu tayin edilmişti⁶⁹¹. Timur tavaçılar vasıtasıyla askerlerine hendek ve siper kazmalarını emretti⁶⁹². Kısa sürede kazdıkları hendeğin çevresine bir sur çektiler⁶⁹³. Timur askerlerine kampta gürültü yapmalarını ve gece ateş yakmalarını kati surette yasakladı⁶⁹⁴. Bundan sonra Timur'un emriyle askerler baskın yapılabilecek yerlerde mevzilendiler. Böyle

etmedi. Bunun üzerine Timur ordusuna nehrin güney kıyısı boyunca hareket emri verdi. Toktamış Han da aynı şekilde karşılık verdi. Böylece iki ordu nehrin her iki yakasında birbirine karşılıklı olarak ilerlediler. Bu takip üç gün boyunca sürdü. Üçüncü günün sabahında Timur ordusuna eşlik eden kadın, köle ve nöbetçilere kadın kılığı giyerek ordugahta kalmalarını emretti. Kendisi ise asıl ordu ile beraber nehirdeki tek geçit yerine doğru hareket etti. Böylece Timur hiç kimsenin aklına gelmediği bir taktikle baş vurarak Toktamış'ı kandırılmış oldu. Timur Toktamış'a boş bir ordugah bırakmış ve ona bu ordugahın asıl askeri kamp olduğuna inandırmıştı. Ardından Timur üç gün boyunca yol katettikten ve geriye doğru yol aldıktan sonra tek geçit yerindeki köprüden geçerek Toktamış'ın askerlerine yetişerek hepsini imha etmiş, onun ordugahında bulunan her şeyi yağmalamıştı. Fakat Toktamış Han kaçmayı başarmıştı. Ruy Gonzales de Clavijo, *Timur Devrinde Kadisten Semerkanda Seyahat*, çev. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul 2016, s. 218-219; Marozzi, *Timurlenk*, s. 218-219; Suçıkar ise, Timur'un zikredilen hileye başvurduktan sonra üç gün müddetinde geriye yol aldığını Terek nehrindeki geçit yerinde bulunan köprüden nehri geçerek Toktamış'a yetişerek onu arkadan bastığını belirtmektedir. Suçıkar, *Emir Timur*, s. 240-241.

⁶⁸⁸ Kafalı, *Zafername*, s. 193.

⁶⁸⁹ Yezdi, *Zafername*, s. 251.

⁶⁹⁰ Kafalı, *Altın Orda Hanlığı*, s. 112.

⁶⁹¹ Kafalı, *aynı. yer.*

⁶⁹² Yezdi, *Zafername*, s. 251; Yakubovskiy, *age.*, s. 176.

⁶⁹³ Yezdi, *Zafername*, *aynı. yer.*; Yakubovskiy, *aynı. yer.*

⁶⁹⁴ Yezdi, *Zafername*, *aynı. yer.*

yapmakla Timur'un asıl amacı Toktamış'ın kendi ordusu hakkında bilgi edinmesini engellemektir⁶⁹⁵.

C.Terek Savaşı (15 Nisan 1395)

Gecenin bir saatinde Toktamış Han bir baskın hareketi gerçekleştirdi⁶⁹⁶. Timur'un ordusu yerinden kıpırdamayıp savunmaya hazır surette bekledi. Yakına gelen Toktamış'ın askerleri Timur'un askelerini hazır durumda görünce saldırmadan geri döndüler. Ertesi gün 15 Nisan 1395'te iki ordu atlanarak savaş düzeni aldılar. Ardından birbirilerinin üzerine yürüdüler. Timur savaştan önce ordusunu 1391 muharebesinde tatbik edilen savaş düzenine göre yedi kola tanzim etti ve ön safa en seçme askeri birlikleri yerleştirdi⁶⁹⁷. Timur merkez kuvvetlerinin başına Şehzade Mehmet Sultan'ı geçirdi.

Bu sırada Timur'a Toktamış Hanın önemli emirlerinden olan Kunça Oğlan, Bek Yaruk Oğlan, Davud Sufi, Aktav ve Ödürgü'nün Timur'un ordusunun sol koluna saldıracakları hakkında haber geldi⁶⁹⁸. Bunun üzerine Timur tedbir olarak ordusunun bir kısmını düşmanın saldıracağı tarafa yöneltti. Böylece Timur, düşmanın planını boşa çıkarmış oldu. Bunda başka Timur'un elinde 27 kolordu olan seçme yedek askeri de bulunuyordu⁶⁹⁹. Timur zor durumda olan sol cenaha bu yedek kuvvetlerini göndermişti.

Savaşın ilk başında Timur'un ordusu saldırıyı yaparak düşmanı geriye püskürttü⁷⁰⁰. Bununla merkezden bir hayli uzak düşmüşler. Dağılan Toktamış askerleri yeniden toparlandılar ve saldırıya geçtiler. Her iki taraf da kıyasıya savaşıyordu. Özellikle Toktamış'ın askerleri Timur'un bulunduğu mevkiyi yoğun bir saldırıya maruz bıraktılar.

⁶⁹⁵ Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s. 176.

⁶⁹⁶ Yezdi, *Zafername*, aynı yer.

⁶⁹⁷ Yezdi, *Zafername*, s. 252; Yakubovskiy, aynı yer.

⁶⁹⁸ Şami, *Zafername*, s. 194; Yezdi, *Zafername*, aynı yer; İbn Arabşah, iki ordunun karşı karşıya gelerek savaşın başladığı sırada "Toktamış ordusundan çıkan anlaşmazlıklar hakkında şöyle demektedir: Toktamış'ın ordusunda buluna sağ kanat komutanı orduda bulunan emirlerden birine kızgındı. Toktamış Hanın huzuruna gelen bu komutan zikredilen emirin kendisine verilmesini talep etti. Toktamış Han da ona için rahat olsun senin bu talebini yerine getireceğim fakat askerlerinin ne durumda olduğunu görmüyormusun dedi. Ancak şimdi bize zaman tanı. Biz amacımıza ulaşalım sonra senin istediğin kişiyi kendi ellerimle sana teslim edeceğim ve sende intikamını ondan alırsın. Fakat o Toktamış dinlemedi ve zikredilen şahsın kendisine verilmesini aksi halde Toktamış Hanın kendisine itaat etmeyeceğini belirtti. Toktamış Han yine ona sabırlı olmayı tavsiye ederek düşmanla savaşmasını önerdi ve sana emredilen şekilde düşmanla çarpış ve geri çekilme ve düşmanını parça parça et dedi. Bu konuşmadan sonra sağ kanada komutanı askeri birliği ile ordudan ayrılıp gitti. Onun arkasından bütün Akbak ve onun kabilesinin bütünü terk etti. Bu komutanlardan Aktav ve Taştımur Oğlan ve yanındakilerle beraber Rum diyarına doğru gitti ve Edirne civarına gelip bu yöreye yerleşti". İbn Arabşah, *Acaibul Makdur*, s. 139-140.

⁶⁹⁹ Yakubovskiy, *age.*, aynı yer.

⁷⁰⁰ Marozzi, *Timurlenk*, s. 220.

Timur ve askerleri de mevzilerini korumak için kıyasıya mücadele veriyorlardı⁷⁰¹. Bu sırada Timur'un saldırısından geriye çekilen Toktamış askerleri geriye dönerek Timur'un ordusuna tekrar saldırdılar ve bu saldırıyı onun bulunduğu noktaya kadar sürdürdüler. Timur'un askerlerinden pek çoğunu attan düşürüp öldürdüler ve böylece onun ordusu dört bir yana dağıldı. Timur'un askerlerinin dağılması düşmanı daha da cesaretlendirdi. Toktamış'ın askerleri Timur'un yakın çevresine kadar geldiler. Timur'un emirleri toparlanarak onun etrafına toplanmaya başladılar ve yeniden üstünlük Timur tarafına geçmeye başladı. Timur'un emirlerinden Şeyh Nureddin, Muhammed Azad, Tokal Bavurçî, Hüseyin Melik Kavçın, Emir Ziyrek Caku, Hüdada Hüseyini ve Emir Allahdad onun çevresinde çember oluşturarak canları pahasına Toktamış'a geçit vermediler⁷⁰². Muharebenin kritik anında Timur'un torunu Şehzade Muhammet Sultan hassa birlikleriyle Timura yardıma yetişerek onun sol cenahında yerleşti ve düşmanla çarpışmaya başladı. Düşmanın sağ cenahını geri püskürttü⁷⁰³. Esas kolda bu birlikler süvari saldırısı yapınca düşman bozguna uğramış ve geri kaçmıştı. Muharebe sürerken, Toktamış Han'ın sol kanadı Timur'un sağ kanadını bozmuştu⁷⁰⁴. Timur'un en seçkin emirlerinden olan Emir Hacı Seyfeddin'in komutanlığındaki birlikler, Toktamış'ın askerleri tarafından arkadan çevirmiş ve onlara bir sırt darbesi indirmişlerdi. Düşman saldırılarının gücünü zayıflatmak için Timur'un askerleri düşmanı sürekli ok yağmuruna tutmuşlardı⁷⁰⁵. Bunun arkasınca Mirza Rüstem ve Ömer Şeyh'in tümeni de Timur'a yardıma geldi. Timur ordusunun şiddetli saldırılarına dayanamayan Toktamış'ın askerleri dağılmışlardı. Toktamış'ın bütün sol kanadı tamamen paraçalandı. Böylece galibiyet her yönde tamamen Timur tarafına geçmeğe başlamış ve muharebe Toktamış'ın ricat etmesiyle son bulmuştu.

Neagoe, Terek Muharebesi hakkında bilgi verirken Toktamış'ın bir ara zaferi kazanmaya daha yakın olduğunu belirterek şöyle bilgi vermektedir; "*Toktamış, Timur'un ordu merkezini bozarak Timur'un bulunduğu mevkiye kadar sokulmayı başarıyor ve onunla göğüs, göğüse savaşıyor*"⁷⁰⁶. *Kopmuş mızrağı ve kopuk kılıcı elinde kalan Timur, öldürülmek üzereken özel muhafızı onu kesin bir ölümden kurtarmayı başarıyor*"⁷⁰⁷. Vasilev, Toktamış Han'ın Terek Savaşı'ndaki yenilgisi ile ilgili çok önemli görüşler öne

⁷⁰¹ Marozzi, *Timurlenk*, aynı. yer.

⁷⁰² Yezdi, *Zafername*, s. 253.

⁷⁰³ Yezdi, *Zafername*, aynı. yer.

⁷⁰⁴ Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s. 177.

⁷⁰⁵ Yakubovskiy, aynı. yer.

⁷⁰⁶ Neagoe, *Üç Bozkırlı*, s. 225.

⁷⁰⁷ Neagoe, aynı.yer.

sürmektedir: Timur'un 1395/1396 yılları arasında Toktamış üzerine sefer çıktığını ve Toktamış'ı kesin olarak yenilgiye uğrattığını belirttikten sonra Vasilev, Toktamış Hanın Terek Savaşındaki yenilgisini nedeni olarak kendisine yakın olan emirlerinin daha önceki savaşta olduğu gibi ihanet etmelerini göstermektedir⁷⁰⁸.

Yenilgi üzerine Cuci soyundan gelen prensler de savaş alanını terkedip kaçtılar⁷⁰⁹. Toktamış Han ordunun bir kısmı ile Bulgar tarafına diğer emir ve komutanlar, özellikle Bekyarık Oğlan ve Aktav önderliğinde Kırım istikametine kaçmışlardı⁷¹⁰. Toktamış Han Terek Savaşında mağlup oldu. Zaferi ise Timur kazanmıştı.

VI. TİMUR'UN TOKTAMIŞI VE ONUN EMİRLERİNİ TAKİP ETMESİ

Toktamış'ın kaçması Timur'u çok üzmüştü. Çünkü geniş topraklara ve büyük kaynaklara sahip olan Toktamış'ın bir müddet sonra yeni kuvvetler toplayarak yeni bir savaşa girebileceğini düşünüyordu⁷¹¹. Timur, Terek Savaşında zafer çaldıktan sonra Koray adlı mevkiye geldi ve Şehzade Miranşah, Yadigar Barlas ve Hacı Seyfeddini orduyla beraber ağırlıkların yanında bıraktı⁷¹². Toktamış'ı ve onun ordusunu takip karar veren Timur ordusundan askerler seçerek Toktamış'ı takip için hazırlandı. Timur Toktamış'ın peşinden giderek İtil nehrindeki Turatur geçidine ulaştı⁷¹³. Timur yanında bulunan Urus Hanın oğlu ve Özbek askerleriyle beraber hizmetine giren Kayriçak Oğlan'a hilat ve altın kemer hediye ederek Cuci Ulusunu ona verdi⁷¹⁴. Onu han yapan Timur İtil nehrini geçirdi ve kendi ulusuna gönderdi. Cuci Hanın neslinden gelen bu şehzade emre uyarak perişan hale düşen ulusunu toparlamaya çalıştı. İtil güzergahından geçen Timur Ükek şehrine ulaştı ve burada düşmana yetti⁷¹⁵. Düşmandan bir çoğu yolda öldürüldü ve ahali nehir kıyısına sıkıştırıldı. Düşman, Timur'un ordusuyla İtil nehri arasında sıkışıp kaldı ve çoğunluğu öldürüldü. Toktamış Han, hatunlarını, çocuklarını ve hazinelerini bırakıp kuzeyde bulunan Bulgar ormanlarına kaçarak kayboldu⁷¹⁶. Vernadsky Timur

⁷⁰⁸ Dimitry V. Vasilev, "Altın Orda: Tarih, Ekonomi ve Kültür", "Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri" (5-6 Kasım 2007), çev. M. Bilal Çelik, No:52. s. 162.

⁷⁰⁹ Şami, *Zafername*, s. 195; Yezdi, *Zafername*, s. 254.

⁷¹⁰ Kafalı, *Altın Orda Hanlığı*, s. 112.

⁷¹¹ Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s. 178.

⁷¹² Şami, *Zafername*, aynı yer; Yezdi, *Zafername*, aynı yer.

⁷¹³ Yezdi, *Zafername*, s. 254.

⁷¹⁴ Yezdi, *Zafername*, aynı yer; Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, s. 328.

⁷¹⁵ Şami, *Zafername*, aynı yer; Kafalı, aynı yer.

⁷¹⁶ Yezdi, *Zafername*, aynı yer.

askerlerinin eline Toktamış'ın terkedilmiş ordugahında 1391 yılında olduğu gibi zengin ganimet geçtiğini belirtiyor⁷¹⁷.

Bundan sonra Timur'un ordusu Batı Deşt-i Kıpçak'ta meskun olan kabileleri yağma etti. Geriye ağırlıkların yanına bıraktığı Şehzade Miranşah ve emirler Yulukluk ve Azukluk adlı mevkide Timur'a iltihak ettiler⁷¹⁸. Sefer sırasında Şehzadelerinin çoğunluğu Timurla beraberdi. Timur Şehzade Pir Mihammed Ömerşeyh'e 6 bin kişiyle Şiraz'a gitmesini emretti. Ayrıca Emir Şemseddin Abbası 3 bin kişiyle Semerkand'a gönderdi⁷¹⁹. Timur'un bunu yapmakta asıl amacı kendisi İranda bulunmadığı vakit bölgenin emniyetini temin etmek ve herhangi bir saldırı vukubulursa bunu önlemektir.

A. Timur'un Özü Nehri Civarına ve Rusya Üzerine Sefer Yapması

Timur hangi işi başlatırsa başlatsın bu işi yarım bırakmazdı. Bu yüzden Toktamış kaçtıktan sonra Timur bölgeye yönelerek Altın Orda şehirlerini ve halklarını itaat altına almaya karar verdi. Böylece Doğu Deşt-i Kıpçak topraklarına yöneldi. Timur önden Osmanbek'i gönderdi. Ardından Özü⁷²⁰ nehri civarında düşman ordusunun sağ kolunu ele geçirmek için ordusuyla beraber bu istikamete yöneldi⁷²¹. Yezdi Timur'un Özü nehrinden dönerek Rusya tarafına yöneldiğini ifade etmektedir⁷²². Özü nehri kıyısındaki Minkerman mevkiine gelen Timur, Bekyarık'ın vilayetini yağma ve tahrip etti. Toktamış'ın komutanları olan Taştımur Oğlan ve Aktav düşman tarafına gittiler. Zikredilen komutanların aslında Timurdan kurtulmak için Balkan yarımadasına gittikleri biliniyor.

Özü nehrine ulaşan Timur burada tekrar Bekyarıkın ordusuna yetişti ve onu Ten nehrine kadar sürdürdü. Bu durum karşısında Bekyarık oğlunu yanına alarak ailesini ormanlar içine bırakmaya mecbur kaldı. Timur'un ordusu Urusun Karasu şehrini yağma etti. Timur'un oğlu Şehzade Miranşah ve Cihanşah Bahadır düşmanın sağ kolunu ele geçirmek için harekete geçtiler Timur'un birçok emiri bunlara iltihak etti. Onların vilayeti sağ kolda idi. Büyüklüğü Hacı Bek idi. Kafalı, Timur'un emirlerinin Kırım'da bulunan Şirin Yahşi-Hacı-Beki, Barın Saray-Beki ve Kıyat Urusçuk Bekin yurtlarını yağma ettiklerini

⁷¹⁷ Vernadsky, *age, aynı yer*.

⁷¹⁸ Şami, *Zafername*, s. 196; Yezdi, *Zafername*, 255.

⁷¹⁹ Yezdi, *Zafername*, aynı yer.

⁷²⁰ Özü kelimesi Osmanlı Sultanı Kanuni Sultan Süleyman tarafından XVI. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlanılmıştır. Özü kelimesi Ukrayna'nın güneyinde bulunan Oçakov kalesine verilen Türkçe isimdir. Hem nehir hem de kale ismidir. Temel Öztürk, "Özü", mad., *DİA*, C. 34, İstanbul 2007, s. 133-134.

⁷²¹ Şami, *Zafername*, aynı yer.

⁷²² Yezdi, *Zafername*, s. 256.

belirtmektedir⁷²³. Timur'un ordusu Saray, Urus ve Urusçuk'u bütünüyle ele geçirip yağma etti ve çok sayıda mal, kadın ve kızları esir aldılar⁷²⁴. Böylece zikredilen isimlerin Kırım'daki meskun Moğol kabileleri olduğu ve onların Timur ordusu tarafından yağma edildiği anlaşılıyor.

B. Timur'un Yukarı İtil Boyuna Sefer Düzenlemesi

Timur Urusun şehri Muşku⁷²⁵ (bu şehrin İtilin batısında yer alan Mokşa veya Mohi şehri olması kuvvetle muhtemeldir) tarafına giderek bölgeyi tamamen yağma ederek çok sayıda ganimet elde etti⁷²⁶. Şami ve Yezdi'nin, Timur'un Moskova çevresine saldırdığı bilgisi tartışmalıdır. Yakubovskiy, her iki müellifin Rusya coğrafyası üzerine sağlam bir bilgiye sahip olduğunu bu yüzden Ryazan Knezliğini topraklarını Moskova Knezliğinin sınır bölgeleri ile karıştırdığını belirtmektedir⁷²⁷. Nikonovskaya Letopis, Timur'un Rus topraklarına saldırması hakkında bilgi vermektedir. Letopis'in verdiği bilgiye göre Timur büyük bir ordu ile Ryazan topraklarına girmiş ve Yelets şehrini ele geçirerek "Yelets Prensini yakalamış, ahalinin bir kısmını esir etmiş, bir kısmını da katleettirmişti"⁷²⁸. Bunu haber alan Moskova Knezi I. Vasili, ordu toplayarak Kolomna şehrine yönelmiş ve Oka nehrine kadar gelmişti⁷²⁹. Ryazan topraklarını çiğneyen ve yağma eden Timur güney

⁷²³ Kafalı, *Altın Orda Hanlığı*, s. 112.

⁷²⁴ Şami, *Zafername*, aynı. yer.

⁷²⁵ Timur'un Şami ve Yezdi'nin öne sürdüğü gibi Moskova'ya girdiği bilgisi doğru bilgi değildir. Görünen o ki, Timur ve Timurlu dönemi tarihçilerinin böyle bilgi vermekteki amacı Timur'u yüceltmek gayretlerinden kaynaklanmıştır. Zikredilen dönemde Altın Orda şehirleri arasında Muşku değil de Mokşa veya Mohi isimli bir şehir mevcut idi ve Timur da zaten Toktamış'ı takip ettiği esnada bu şehre ulaşmış ve şehri yağma ve tahrip etmişti. Şami ve Yezdi bu şehrin ismi ile Moskova şehrinin ismini karıştırmış olmalıdır. Nitekim Mokşa şehrinin Toktamış'ın kaçtığı yol güzergahında yerleşmesi de söylediklerimizi doğrulamaktadır. Çünkü Mokşa şehri İdil Bulgaryası topraklarına çok yakın mevkide yerleşiyordu. Toktamış Han İdil Bulgaryasının merkezi olan Bulgar şehrine kaçmıştı. Bu şehir de Bulgar'a giden yol üzerinde bulunuyordu. Ayrıca Mokşa şehri hem Timur'un tahrip ettiği Yelets şehrine de uzak mesafede değildi yine Mokşa şehri Moskova'ya da pek uzak da sayılmazdı. Bu bağlamda Timur'un Moskova'yı değil Mokşa şehrini ele geçirdiği anlaşılıyor; Grousset, Timur'un *Zafername'deki* iddianın tam aksine Moskova üzerine gitmeyerek Yelets şehrine ulaştıktan sonra geri döndüğünü belirtmesi bizim söylediklerimizi doğrulamaktadır. Grousset, *Stepler İmparatorluğu*, s. 435.

⁷²⁶ Şami, *Zafername*, aynı. yer; Yezdi, *Zafername*, s. 257.

⁷²⁷ Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s. 179.

⁷²⁸ Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, s. 328.

⁷²⁹ Yakubovskiy, aynı. yer; Moskova Knezi I Vasili (1389-1425) Timur'un muhtemel saldırisından Moskova'yı savunmak için Oka nehri hattını savunmaya karar vermişti. Kendi askerlerinin maneviyatını yükseltmek ve Moskovalıları sakinleştirmek için Knez Vasili, metropolit Kiprian'dan XII. yüzyılın ortalarından bu yana Vladimir katedralinde muhafaza edilen ve mucizeler göstereceğine inanılan "Meryem Ana" ikonasının Moskova'ya getirilmesini emretti. Kiprian Vasilinin planını kabul ederek ikonayı Moskova'ya getirmeleri için adamlarını Valdimir şehrine gönderdi. Zikredilen ikona Hz. Meryemin vefat günü olan ve Hristiyanlar tarafından kutsal kabul edilen 15 Ağustos gününde katedralden teslim alındı. Bir kısmı din bir kısmı ise din mesnupları olmayanların eşliğinde bir kortejde başşehre

istikametinde geriye dönmüştü⁷³⁰. Suçıkar, Timur'un Moskova üzerine gitmemesini şu gerekçelerle açıklamaktadır: “*Timur Moskova`ya saldırı yapmayı düşündü fakat şehrin fakirliği sebebiyle bu fikrinden vazgeçti. Aynı zamanda bu sırada kış yaklaşmıştı ve Timur için bu kadar uzun mesafeyi katetmeye degecek servet birikimi mevcut değildi. Suçıkar, eğer olsaydı muhakkak Timur tarafından adigeçen şehire bir sefer tertip edilmesi ihtimal dahilinde olurdu demektedir.* Konak da Timur'un Altın Orda Devleti üzerine yaptığı II. seferi üzerine önemli değerlendirmelerde bulunmuştur. Buna göre; Timur'un Moskova üzerine saldıracağından endişe eden Moskova Knezi I. Vasili tedirdgin olmaya başlamış ve olası bir saldırı için hazırlanmıştı. Fakat Timur tarafından herhangi bir saldırı gerçekleştirilmedi⁷³¹. Çünkü Timur ordusu ile Karadeniz ve Kırım bölgelerini yağma etmek amacıyla güneydoğu istikametine yönelmişti. Timur'un düşüncesine göre Rusya'nın kuzey bölgeleri yeteri kadar zengin ve müreffeh değildi. Bundan başka kuvvetli bir Moskova Knezliğinin bölgedeki varlığı Altın Orda Devletinin zayıflaması için Timur'un işine geliyordu⁷³². Nitekim bundan sonraki aşamada Moskova Knezliği mühim bir engeli daha aşmayı başarmış ve Altın Orda`ya verdiği vergiyi kesmişti. Böylece Timur'un takip ettiği dış politika Moskova Knezliğinin kuvvetlenmesine olanak sağlamıştı.

Timur'un ordusu Emirzade Muhammed Sultan, Kör Buka, Barlan ve Yörkün gibi birtakım Altın Orda kabilelerinin mallarını yağma ederek onların çocuk ve kadınlarını esir ettiler⁷³³. Bunun arkasınca Timur bir miktar asker ile Belcamen isimli Altın Orda şehrine gitti ve Emirzade Miranşahın düşmanlara saldırması üzerine Azak (Tana) şehrine döndü. Timur Azak hisarına ulaşarak bütün vilayeti zabt etti. Şehrin evlerini yaktı, şehrin

doğru yola koyuldular. Kortej 26 Ağustos 1395 tarihinde, şehrin Toktamış Hanın ordusu tarafından ele geçirilişinin 13 yıl dönümünde Moskova önlerine ulaştı. Başlarında Prens Vladimir, metropolit Kiprian ve ileri gelen din adamları boyarlar ve Moskova halkı onu karşılmaya çıktı. Bütün bunların Moskovalılar üzerinde olumlu tesiri olmuş ve moralleri yerine gelmiştir. Bu olay psikolojik açıdan da Ruslarda direniş isteğini ve casaret hissini kuvvetlendirmiştir. Vladimir Meryem Ana ikonasının Moskova`ya ulaştığı gün Timur kendi seferini son bulduğunu ilan ederek geri çekimeyi emretti. Timur'un o gün uykuda iken korkunç bir rüya gördüğü hikayesi Ruslar arasında yayıldı. Gökyüzünde Moskova yolunu savunmak üzere çok sayıda meleğe komuta eden bir hanım görmüştü. Uykudan kalktığında titriyordu ve uzun müddet yanındakilere başına ne geldiğini anlatmadı. Rus tarihçilerinin eserlerinde bu tür hikayelere rastlanmaktadır. Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, s. 329.

⁷³⁰ Yakubovskiy, *aynı. yer.*

⁷³¹ İsmet Konak, “Moskova Knezliğinin Bağımsızlığa Geçişinde Türk-Moğol Dünyasının Rolü”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 22/ (2012), s. 113.

⁷³² Konak, , *aynı. yer.*

⁷³³ Şami, *Zafername*, *aynı. yer.*; Yezdi, *Zafername*, s. 257.

müslüman ahalisini ayırarak serbest bıraktı. Geriye kalan gayrimüslimleri katlettirdikten sonra bölgeyi terk etti⁷³⁴.

C. Timur'un Altın Orda'ya Seferinin İkinci Safhası (1395-1396)

Timur bundan sonra seferine devam ederek Don nehri civarından Kuban nehri çevresine yöneldi⁷³⁵. Timur Kuzey Kafkasya'da Çerkesler başta olmak üzere birçok Kafkas kavimlerini yağma ederek bir çok yerleşim birimlerini tahrip etti⁷³⁶. Bölgedeki bulunan bir çok müstahkem kaleleri de ele geçirip yıktı. Timur bu hareketi esnasında özellikle Toktamış'ın ordusunda yer alan prens ve emirleri amansızca takip ettirmişti⁷³⁷. Nitekim zikredilen seferinde Özü Frenkleri ve Rus Knezlikleri üzerine sefer tertipleyen Timur kendi seferine cihat havası vermeye çalışmıştı⁷³⁸. Bunu yapmakla hatasını telafi etmeye ve aslında seferini bu amaçla yaptığını insanları ikna etmeye çaba sarfettiği görülmektedir.

Timur, Toktamış'ı takip ettiği seferinin birinci aşamasında Saray Berke ve Hacı Tarhan şehirlerini ele geçirmeye fırsat bulamamıştı. Bu maksatla Timur kendi emirlerinden olan Ömer Taban'ı Hacı Tarhan'a göndererek oradaki işleri yoluna koymasını emretti⁷³⁹. Görevi yerine yetiren Ömer, şehrin önderi bulunan Muhammedinin düşman bir tutum sergilediğini Timur'a belirtti⁷⁴⁰. Bu haber üzerine Timur şehre yöneldi. Şehir halkı kış mevsimi olduğu için kalenin dış kısımlarına buzdan sur inşa etmişlerdi. Kalın surlara sahip olmasına rağmen Hacı Tarhan uzun süre mukavemet gösterememişti⁷⁴¹. Böylece Timur zorluk çekmeden şehre girdi. Timur şehir ahalisini öldürmemek için ahaliye vergi kesmiş, fakat sonra askerlerinin şehri yağma etmesine izin vermişti. Yazdı ise, Timur'un şehir halkından haraç topladığını ardından şehri yağmaladığını belirtiyor⁷⁴². Bundan sonra Timur, şehir halkına burayı terk etmelerini emrederek şehri yakmıştı⁷⁴³. Grousset Hacı Tarhanın Timur tarafından yerle bir edildiğini belirtiyor⁷⁴⁴. Hacı Tarhan'dan sonra Saray Berke'ye yönelen Timur burada mukavemetle karşılaşmamıştı. Yazdı, Timur'un Saray şehrine

⁷³⁵ Yakubovskiy, *age.*, s. 180.

⁷³⁶ Yakubovskiy, *aynı yer*; Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, s. 330.

⁷³⁷ Kafalı, *Altın Orda Hanlığı*, s. 113.

⁷³⁸ Kafalı, *age.*, *aynı yer*.

⁷³⁹ Yazdı, *Zafername*, s. 261.

⁷⁴⁰ Yazdı, *Zafername*, *aynı yer*.

⁷⁴¹ Yakubovskiy, *age.*, s. 181.

⁷⁴² Yazdı, *Zafername*, s. 262.

⁷⁴³ Yakubovskiy, *aynı yer*.

⁷⁴⁴ Grousset, *Stepler İmparatorluğu*, s. 436.

Şehzade Pir Muhammed Cihangir, Emir Cihanşah, Şeyh Nureddin ve Timur Hoca Ak Buga adlı emirlerini gönderdiğini ifade etmektedir. Hacı Tarhan gibi Saray Berke de Timur ordusu tarafından bütünüyle yağma edilmişti⁷⁴⁵.

Tahrip edilen Altın Orda başşehrinin ateşe verilmiş ve büyük bir kısmı yanmıştır. Yezdi Timur'un emirlerinin Saray'ı ele geçirdiklerini ve ardından şehri yaktıklarını belirtiyor⁷⁴⁶. Yine Yezdi, şehrin yakılmasından sonra ahalisinin de esir edildiğini anlatmaktadır⁷⁴⁷. Altın Orda başşehri olan Saray şehrinin bu kadar acımasız bir şekilde tahrip edilmesi ve yakılmasının asıl nedenini Timurlu dönemi tarihçisi Yezdi şu gerekçelerle açıklamaktadır: “*Timur adı geçen her iki şehri İrak ve Fars seferinde bulunduğu sırada Toktamış'ın Maverâünnehiri savunmasız bularak Çağatay Hanı Kazan Sultanın yaptırmış olduğu Zincir Sarayın ateşe verilmesine karşılık olarak yakmıştı*”⁷⁴⁸. Timur'un seferinden yaklaşık 450 yıl sonra Saray Berke harebeleri çevresinde kazılar yapan Rus arkeolog Tereşçenko, şehirde zikredilen yangının izlerini bulmuştur. Bartold, Rus arkeolog Tereşçenkonun Tsarev kazılarında Ahtubada bulunan kafasız, elsiz ve ayaksız insan iskeletlerinin bu esnada Timur tarafından yapılan vahşetleri gösterdiği kanaatindedir⁷⁴⁹. Nitekim Timur ordusu 1395-1396 kışında ele geçirdiği bu kadar ganimeti hiçbir yerden elde etmemişti. Bunun ardından Güney Dağıstan'ı da yağma eden Timur ordusuyla beraber Deşt-i Kıpçak'ı terk ederek Derbend üzerinden Azerbaycan'a oradan kendi ülkesine geri dönmüştür⁷⁵⁰. Şliyahtiyorov, Timur'un çekilmesinden sonra Rus Knezlerinin Altın Orda Devletinin zayıflamış durumundan faydalanmaya çalıştıklarını belirtmiştir. Timur'un Altın Orda topraklarını terk etmesinden hemen sonra 1395 yılın sonbaharında Moskova ordusu İtil Bulgaryası'na mensup olan Bulgar, Jukotin, Kremençuk ve Kazan gibi bir çok İtil boyu şehirlerine saldırarak buraları ele geçirdiler⁷⁵¹. Ardından Ruslar, bölgeyi yağma ederek geri çekildiler⁷⁵².

Timur, Deşt-i Kıpçak'taki şehirleri, Deşt-i Hazar (Kuzey Kafkasya ve Aşağı Volga bölgesi) vilayetlerini, Cuçi Han'a ait olan sağ ve sol kol kısmındaki bölgeleri ve milletleri

⁷⁴⁵ Yakubovskiy, *aynı. yer*; Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, s. 330.

⁷⁴⁶ Yezdi, *Zafername*, *aynı. yer*; Grousset, *Stepler İmparatorluğu*, *aynı. yer*; Gumilev, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları II*, s. 337.

⁷⁴⁷ Yezdi, *Zafername*, *aynı. yer*.

⁷⁴⁸ Yakubovskiy, *aynı. yer*.

⁷⁴⁹ Grousset, *Stepler İmparatorluğu*, s. 436.

⁷⁵⁰ Gumilev, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları II*, *aynı. yer*.

⁷⁵¹ Aleksey Gennadeviç Şliyahtiyorov, *Kak Zolotaya Orda Ozolotila Rus Mifi i Pravda o Tataro-Mongolskoye İge*, Moskova 2016, s. 243.

⁷⁵² Şliyahtiyorov, *age.*, *aynı. yer*.

ayrıca kuzey tarafındaki şehirleri kendisine tabi kıldı. Timur'un muzaffer ordusu bu uluslar ve onlara bağlı bulunan topraklardaki Ükek, Pan, Macar, Rus, Çerkes, Başkurt, Makas, Balçamkin (Belcamen), Kırım, Azak, Kuban ve Alan vilayetlerinin tamamını yağma ederek kendi hakimiyeti altına aldı. Karşı koyanları yok etti ve tabi olanlara zarar vermedi.

Timur'un amacı Altın Ordanın ticari gücünü yıpratmak ve Çin ve Hindistan üzerinden sürdürülen ticaret güzergahını İran ve Suriye'ye çevirmektir⁷⁵³. Bunda da büyük ölçüde başarı sağladı. Altın Orda hakimiyetinin Maverâünnehirin zirai vilayetleri ve medeni şehirleri için bir tehlike teşkil ettiğini takdir eden Timur, bu devlete ikinci darbeyi indirmişti⁷⁵⁴. Grousset, Timur Deşt-i Kıpçağ'ı tahrip etmekle; Tana ve Saray'ı tahrip etmekle Avrupa ve Orta Asya arasındaki ticari ilişkilere büyük bir darbe idirdiğini ve Marko Polo, tarafından bahsedilen kıta içerisinde bulunan eski yol güzergahının kapanmasına neden olduğunu ve Moğol fetihlerinin medeniyet için faydalı olabilen neitecelerini yokettiğini söylemektedir⁷⁵⁵. Nitekim bu darbe sonucunda Altın Orda Devleti ikinci dereceli devlet konumuna inmişti⁷⁵⁶.

VII. TEREK MUHAREBESİNDE TOKTAMIŞ HANIN YENİLME SEBEPLERİ

Ordu düzeni: Timur 1391 yıl Kunduzca Muharebesi'nde olduğu gibi ordusunda Terek Muharebesi'nde de aynı düzeni tatbik etmişti. Timur ordsunu yedi kol nizamına göre tanzim etmiş ve ayrıca yedek ve dinlenmiş vaziyette bulunan 27 kolordu vücuda getirmişti. Timur'un bunu yapmaktaki amacı savaş kendi aleyhine tecelli ettiği sırada bu birlikleri savaş alanına sürerek savaşı kendi lehine çevirmektir. Nitekim sonra vuku bulacak Ankara Savaşı'nda da Timur bu düzen ve tanzimi uygulayacaktı.

Toktamış'ın ordusunun düzeni: Timur'a kıyasla Toktamış ordusunun nizam ve tanzimi iyi olsa da ordusunda disiplin ve emir-komuta zincirinde bir aksaklık mevcut idi. Toktamış'ın ordusu Cengiz Hanın Moğol ordusunun düzenine göre tanzim ve teşkil edilmişti.

Emirlerin ihaneti ve Komutanlar arasındaki anlaşmazlık: Savaş esansında Toktamış'ın komutanları arasında ortaya çıkan anlaşmazlıklar özellikle Emir Aktav'ın

⁷⁵³ Suçıkar, *aynı yer*.

⁷⁵⁴ Yakuboskiy, *age.*, s. 182.

⁷⁵⁵ Grousset, *Stepler İmparatorluğu*, s. 436.

⁷⁵⁶ Yakubovskiy, *aynı yer*.

savaş alanının 10 bin kişilik ordu ile terk etmesi ve yine Ali Bek Kongirat`ın düşman ile temasları gibi hususlar Toktamış ordusunun düzenin bozulmasında etkili olmuştu.

Meydan Savaşı: Timur daha öncede Kunduzca`da olduğu gibi yine meydan savaşını arzu etmekte idi. Toktamış da Kunduzca Savaşı`ndan önce tatbik etmiş olduğu İskit taktiğini uygulayamamış ve yine Timurla meydan savaşı yapmayı kabullenmişti. Oysa ki bu büyük bir hataydı. Toktamış geriye çekilerek Timur ordusuna kayıplar verdirebilir veya başka taktikleri uygulaya bilirdi. En azından Timur`un taktiklerinin aynısını ona karşı uygulayabilirdi.

Stratejik mevki terk etmesi: Toktamış Timurd`an önce mevzilendiği Terek nehrinin kuzeyini ve nehirden tek geçit yerini kontrolünü uzun süre elde tutmamış ve Timur`u takip ederek bu stratejik yeri kaybetmiş ve sonucta Timur`un nehrin karşı yakasına geçmesine engel olamamıştı.

Muharebe sırasında Toktamış`ın yapmış saldırı planından Timur`un istihbaratının haberdar olması ve ihanet sonucunda Toktamış`ın harp planının deşifre olması, düşmanın eline geçmesi. Timur`un son ana kadar sebat ve azimle mücadele vermesi de zaferin kazanılmasına sebep olmuştu. Toktamış, Timur`a kıyasla daha az sabırlı ve aceleci davranıyordu. Timur onun bu zaafından yararlanmasını bilmişti.

Savaşa Hazırlık: Toktamış Timur`a kıyasla savaşa iyi hazırlanamamış ve Timur onu hazırlıksız yakalamıştır. Bir ara Toktamış`ın geri çekildiği haberi bile Timur`a ulaşmıştı. Timur, Toktamış`ın üzerine yürüdüğünde Toktamış Han halen asker toplamakla meşğüldü. Bütün bunlar da onun yenilgiye uğramasında etkili oldu.

Savaş Kayıpları: Tarih`i kaynakların özellikle Şami ve Yezdi`nin verdiği bilgilerden Terek Savaşının çok şiddetli ve çetin geçtiği anlaşılıyor. Timur Kunduzca Savaşında olduğu gibi bu savaşta da büyük kayıplar vermiştir. Terek Zaferi Timur`a on binlerce askerin hayatı pahasına mal olmuştur. Kaynakların belirttiği gibi, Timur güçlü olduğundan değil, Toktamış`ın ordusunda ortaya çıkan birtakım zaafiyetler ve ihanet sebebiyle zaferi kazanabilmişti.

Ordu sayısı: Timurlu kaynaklarının öne sürdüğü gibi Toktamış`ın ordusu Timur`un ordusundan fazla değildi. Aralarında çok az fark vardı. Toktamış Hanın tahminen 300 bin askeri bulunuyordusa Timur`un mütefikleriyle ile beraber 280 bin askerin olduğu tahmin edilebilir. Savaşı Timur kazandığında Toktamış`a kıyasla Timur`un daha az oranda kayıp verdiği düşünülebilir. Aksi halde Timur Toktamış`ın o rdusundan geriye kalanları takip

edip, Altın Orda Devletinin iç kısımlarına kadar girerek yağma ve tahribat faaliyetlerinde bulunamazdı. Timur'un bunları yapabilmesi için 100 veya 150 bin askere sahip olması gerekirdi. Toktamış Han Terek Savaşının sonuna kadar kıyasıya mücadele vermiş, yenilgi kesinleşinceye kadar savaş alanından ayrılmamıştı. Artık zafer umudunu kaybedince ve bozgunu farkedince kaçmak zorunda kalmıştır.

VIII. TİMUR'UN ALTIN ORDA DEVLETİNİ YIKTIĞI MESELESİ

1395`te Timur'un Toktamış`ı yenmesi, Hacı Tarhan`ın ve özellikle Altın Orda`nın başşehri Saray Berke`nin tahrip edilerek yakılması, Orta Asya, Güneydoğu Avrupa ve Rusya bakımından önemli bir hadisedir⁷⁵⁷. Yakubovskiy, Ryazan Knezliği topraklarını yağma eden Timur`un, Toktamış`ı yenilgiye uğratmakla, farkında olmaksızın Rusya`ya yardım ettiğini ve bu tutumuyla Ruslar arasında kötü bir hatıra bıraktığını ifade etmektedir⁷⁵⁸. Yakubovskiy, burada daha ziyade Timur'un Ryazan topraklarını yağma etmesini kastederek bu olayın Rusların hafızasına kötü bir iz bıraktığına dikkat çekmektedir. Solovyev`e göre, Timur'un elde ettiği bu başarıdan sonra Altın Orda, Moskova Knezliği için tehlike teşkil etmekten çıkmıştır. Rus kronikçileri, Moğollarla Ryazan Knezliği arasında vuku bulan üç sınır çarpışmasından bahs etmişlerse de, üstünlük Ryazanlılar tarafında kalmıştı.

Timur, Altın Orda Devletinin önemli ticari ve kültür merkezlerini tahrip etmiş ülkeye hem ekonomik hem de ticari yönden büyük darbeler vurmuştur. Timur'un bölgeden geri çekilirken çok sayıda ahaliyi esir ederek kendisiyle beraber götürmesi de Altın Orda Devletini nüfus bakımından zayıf düşmesine neden olmuştur. Timur Toktamış`ı cezalandırmak isterken yaptığı tahribat ile onlarca şehri yakıp yıkmış ve halka zara vermiştir⁷⁵⁹.

⁷⁵⁷ Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s. 182.

⁷⁵⁸ Yakubovskiy, *aynı yer*.

⁷⁵⁹ Kamalov, Suçıkar ve Alan, Altın Orda Devletinin yıkılmasında Timur'un rolünün fazla abartıldığını fakat onun bu Devletin yıkılmasında kısmen etkisinin olduğunu kabul ediyorlar. Biz de bu görüşe kısmen katılıyoruz. Fakat Timur'un seferleri ve onun bölgede yaptıkları iyice araştırıldığında ve irdelendiğinde farklı bilgi ve görüşler de ortaya çıkmaktadır. İlk önce Toktamış`ın Timur'un elinde bulunan Maveräünnehir bölgesine yaptığı seferler ile Timur'un yapmış olduğu I. ve II. Deşt-i Kıpçak Seferlerini karşılaştırsak o zaman Timur'un Altın Orda Devletine karşı daha tahripkar bir tutum sergilediği görülüyor. Nitekim Timur her iki seferi ile Altın Orda Devletinin gelişmiş kültür ve sanat merkezleri olan şehirlerinin çoğunluğunu yakıp yıkmıştır. Toktamış ise Timura karşı kıyasla onun Maveräünnehir vilayetinde daha az tahrip ve yağma faaliyetinde bulunmuştur. Timur, Toktamış`tan intikam almak ve onun yaptıklarının bedelini ödetmek için daha hırslı davranmış ve sefer sırasında ordusunun yağma yapmasına sınır koymamıştır. Timur Toktamış`ı yok etmek ve ortadan kaldırmak için zikredilen seferlerini tertip etmişti. Fakat Toktamış`ı takibi durdurduktan sonra bölgeye yayılarak öfkesini ve hıncını

Kamalov Timur'un Altın Orda'ya yaptığı seferlerin Türkiye'de ileri sürüldüğü gibi Altın Orda Devletini yıkılışının en önemli sebebi olmadığını belirtmektedir⁷⁶⁰. Ona göre bu seferler, şübhesiz Altın Orday'ı zayıflatmış ve bu husus da Altın Orda hakimiyetinden kurtulmak isteyen Rusların yararına olmuştur. Bundan başka Timur 1391 yılında yaptığı hatayı tekrarlamamak için Toktamış'ı mağlup etmekle yetinmemiş, Altın Ordanın ekonomik hayatına da darbe vurarak topraklarını harap etmiştir⁷⁶¹. Timur bu amacına ulaştıktan sonra Don nehrine kadar geldiğinde askeri hareketi durdurdu ve ganimet elde etmek için yağmaya başladı. Timur'un Rus topraklarına girmesini ve Rus şehirlerine saldırarak buraları yağma etmesini de Kamalov, bu çerçevede değerlendirmektedir. Kamalov, bunun yanında Altın Orda Devletinin zayıflamasında iç mücadele ve Rus Knezliklerinin vurduğu darbelerle dikkat çekmektedir. Toktamış Han'dan önceki devirde yaşanan taht mücadeleleri ve fetret devrindeki zaafıtan yararlanan emirlerin taht sorunlarına müdahale ederek ve Hanlara itaat etmemeleri yine 1380 yılında Rus Knezlikleri karşısında Kulikovo Savaşı'nda alınan yenilgi ve Moskova Knezliğinin kuvvetlenmeye başlaması gibi hususlar Altın Orda Devletini parçalanmasına sebep oldu⁷⁶². Diğer yandan, Timur'dan önce Altın Orda ordusu Ruslar karşısında yenilgiye uğramıştı. Rus Knezleri geçici de olsa vergi ödemeyi durdurmuşlardı. Kamalov, Timur'un seferlerinden sonra Emir Edige'nin büyük bir ordu vücuda getirebilmesi ve Moskova üzerine sefer yapabilmesi, zikredilen darbenin bir dereceye kadar telafi edildiğini savunmuştur⁷⁶³. Daha sonra da görüleceği gibi Timur'un darbelerinden sonra bile Rus Knezleri Altın Orda Hanlarından yarlık almaya ve vergi vermeye devam etmişlerdir. Nitekim Timur'un vurmuş olduğu darbeler Altın Orday'ı ekonomik yönden zarara uğratmıştır ki, onun tahrip ettiği yerler kısa zaman zarfında toparlanmayı başarmıştır. Dolayısıyla zikredilen dönemde Tokta, Özbek ve Canibek gibi

daha ziyade halktan çıkmıştır. Timur Toktamışın nankörlüğünü bahane ederek bölgenin zenginliklerini elden geldiği kadar yağma ederek ülkesine götürmüştür. Timur'un seferleri ilgili bir husus daha vardır ki, bir çok araştırmacı bu hususa hiç değinmemiştir. Türk-İslam dünyasında tek kuvvetli hükümdarın kendi olmasını isteyen Timur, dönemin güçlü Türk hükümdarlarını yenerek bunu kanıtlamaya özen göstermiştir. Bundan başka Timur'un geleceğe yönelik politikalarının olmadığı da gözönündedir. Timur ortaya çıktığı sırada Türkler ve Müslümanlar dünyada söz sahibi idiler ve daha kuvvetli durumda idiler. Timur Altın Orda Devleti'ne, Mısır Memlükleri'ne ve Osmanlı Devleti'ne yaptığı seferler nedeniyle vurduğu darbeler ve tahripkar faaliyetleriyle Türk-İslam dünyasının kısmen de olsa gerilemesine sebep olmuştur. Timur Türkleri bir araya getireyim derken aslında yapmış olduğu hatalar ve yanılğılarla onların parçalanmasının ve zayıflamasının önünü kısmen de olsa açmıştır. Timur'un Altın Orda'ya yapmış olduğu askeri seferler bu devletin gerilemesinde ve askeri açıdan zayıf düşmesinde kısmen etkili olmuştur.

⁷⁶⁰ İlyas Kalmalov, *Rusların Gözüyle Türkler*, İstanbul 2015, s. 57.

⁷⁶¹ Kamalov, *Türkler*, s. 60.

⁷⁶² Kamalov, *Altın Orda ve Rusya*, s. 108.

⁷⁶³ Kamalov, *age.*, *aynı yer.*

muktedir ve dirayetli hanlar ortaya çıkarak Altın Orda Devleti`nde birlik ve düzeni tekrar sağlayabilselerdi, Altın Orda Devletinin ömrünün uzayacağı kesindi. Fakat Altın Orda Devleti tahtında muktedir hanlara tahammül edemeyen birtakım emir ve beyler, kendi denetimleri altında Cengiz Han soyundan gelen birini tahta geçirerek iktidarı tamamen kendi ellerine almaya özen gösteriyorlardı. Böylece Altın Orda Devlet`inin yıkılışının temelinde zikredilen beylerin bu politikaları yer almaktadır. Toktamış Handan sonra Edige Nogay ve Mamay Mirzalar gibi emirler iktidara resmen ortak olmuş Altın Orda Devletinin parçalanmasına katkı sağlamışlardır.

Suçıkar, Timur-Toktamış çatışmasında savaşı isteyen tarafın Toktamış olduğunu beyan etmektedir. Dolayısıyla Timur`un yerine kim olsaydı aynı karşılığı verirdi. Toktamış kendisini tahta oturtan Timur`un egemenliği altındaki bölgelere saldırmış ve düşmanlık tavrı sergilemiştir. Oysa Altın Orda Devleti Timur`un vefatından sonra uzun süre yaşamış ve kendi iç mücadeleleri yüzünden zayıf duruma düştüğünden ve Rus saldırılarına açık hale gelmiştir.

Suçıkar, çatışmadan ortaya çıkan sonuctan Timur`dan daha ziyade Toktamış Han ve Altın Orda Hanlarının mesul olduğunu ifade etmektedir. Alanın öne sürdüğü gibi, Altın Ordanın çöküşünde yalnızca Timur`un seferleri tesirli olsaydı, onun daha ağır bir darbe vurduğu Osmanlı Devleti`nde de bir çöküşün yaşanması gerekirdi demektedir⁷⁶⁴. Fahreddin ise Rus Knezliklerinin Timur`un tahribat faaliyetleri sonucunda kuvvetlendiğini öne sürüyor. Rizaeddin Fahreddin, “*Timur`un Altın Orda`ya 1395 yılındaki seferi ile ilgili şöyle demektedir: Timur`un seferi öyle büyük bir olaydı ki, büyük bir kültür devleti kısa zaman zarfında harebeye dönüştürüldü*”⁷⁶⁵. Büyük devletin yıkılması ve Rusya`nın tarih sahnesinde kendi yerini alması Timur`un 1395 yılındaki seferi ile yakından bağlantılıdır⁷⁶⁶. Saray ve Hacı Tarhan ile diğer önemli şehirlerin tahrip edilmesi ve Deşt-i Kıpçak`ta nüfusun azalması sonucunda Rus Knezlikleri sonraki 12 yıl boyunca çok kolay bir şekilde yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Öyle ki, ne Moskova ne de diğer Knezler başşehir Saray`a gitmeyerek vergi ödemeyi de kestiler.:

Rizaeddin Fahreddin, Altın Orda Devletinin zayıflaması ve yıkılmasında doğrudan Timur`un Altın Orda`ya yapmış olduğu 1395-1396 yıllarındaki seferlerinin etkili olduğunu öne sürmektedir. Aslında Rizaeddin Fahreddin bu konuda haksız değildir. Modern

⁷⁶⁴ Alan, *agm.*, s. 139.

⁷⁶⁵ Rizaeddin Fahreddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, s. 71.

araştırmaılar Timurlu dönemi tarihçilerinin verdiği bilgilerden yola çıkararak Toktamış Han`ı Timur`a karşı nankörlük yapmakta suçlamakta ve Timur`un Altın Orda`ya yaptığı her iki sefere (1391 ve 1395) hakk vermeye ve bu konuda onu haklı çıkarmaya zen göstermektedirler. Toktamış bir çok araştırmaı tarafından fazla tenkit edilmiş ve bu da Timur`dan daha ziyade Toktamış`ın suçlu olarak algılanmasına neden olmuştur.

Timur`un bilinçli ya da değil, Altın Orda Devletinin zayıflaması ve gerilemesinde etkili olmuştur. Ayrıca Timur Toktamış Han gibi kudretli bir hükümdarın Altın Orda Devletinin başında bulunmasını istemiyor ve bu devletin başına daha zayıf bir hükümdarın geçmesini ve kendisinin yayılma politikasına engel olmamasını arzu ediyordu. Güçlü bir komşu devlet Timur için her zaman sorun ve tehlike teşkil edecekti. Bu nedenle Timur Altın Orda`nın başına ilk önce Kayrıcak OĞlan`ı onun ölümü zerine Timur Kutlug`u ve Emir Edigeıy`i geçirdi. Bu şahışlar Toktamış`a kıyasla zayıf yöneticiler idi ve Toktamış`ın yerini doldurmaktan uzaktardı. Bu da Timur`un yararına idi. Timur Altın Orda Devletini kendi iç mücadelesi ile meşgul ederek devletin g kaybetmesine neden olmuş ve Altın Orda Harizm ve Azerbaycan meselelerini unutarak kendi iç mücadele ve taht çekişmeleri ile uğraşmak zorunda kalmıştır.

Diğer bir husus Timur`un Altın Orda şehirlerinde yapmış olduğu tahribat ile bu devletin gelişmiş şehirlerine ve kültür merkezlerine ağır darbeler indirmiştir. Timur`un bu tahribatı Altın Orda Devletinin zayıflamasında ve gerileme sürecine girmesinde etkili olmuştur. Altın Orda Devleti bu darbeler nedeniyle ulaştığı kültür seviyesini kaybederek gerileme sürecine itilmiştir. Bütün bunlar Altın Orda`nın teknik bakımdan da gelişmesini engelleyerek ve Rus Knezliklerinin Altın Orda`dan hem teknik hem de askeri yönden daha fazla gelişmesini ve güçlenmesini sağlamıştır. Zamanla Ruslar bu avantajı kendi lehlerine kullanarak Altın Orda üzerinde yavaş yavaş üstünlük sağlamaya başladılar.

Başka bir konu da Timur`un bölgedeki Hıristiyan gclere, özellikle z Franklarına, Cenevizlilere, Venediklilere, ve Rus Knezliklerine vurduğu darbenin Altın Ordaya vurduğu darbelere kıyasla çok hafif olması ve daha ziyade onların lehine olmasıdır. Çünkü Timur`un seferi esnasında bölgede en kuvvetli devlet ve adı geçen Hıristiyan devletleri kendisine bağlayan devlet Altın Orda Devleti`ydi. Bu devletin zayıflaması ve gerilemesi her şeyden önce bölgedeki Hıristiyan Prenslıkların zamanla Altın Orda hakimiyetinden kurtulmasının önünü kısmen de olsa açmıştır. Bundan başka Timur`un Altın Orda Devletine yaptığı seferlere cihad ss vermeye de çalışmıştır. Yani Timur,

bölgede Altın Orda şehirleri beraber bir kaç Hristiyan şehrini tahrip etmekle kendisinin suçlanmaktan ve tenkid edilmekten arındırmak için bunları yapmıştır.

Timur geri döndükten sonra Cenevizliler bu durumdan faydalanarak Kırım`da bulunan hakimyetlerini daha da pekiştirdiler ve genişlettiler. Rus Knezleri de durumu kendi yararları için kullanmak için harekete geçtiler. Rus Knezleri İtil Bulgaryası`na seferler yaparak bölgeyi yağma ettiler. Bütün bunlar durumun hiç de iyi yönde gelişmediğini gösteriyor ve bunda Timur'un yapmış olduğu seferin etkileri bir daha kendini göstermiş oluyor. Timur Moskovanın güney sınırlarına kadar ulaştığı halde sadece Rus şehirlerinden sadece birisini Yelets`i yağma ve tahrip etmekle yetinmiştir. Timur Moskova üzerine gitmeyerek geri dönmüştür. Timur'un Moskovanın varoşalarından geri dönüşünü, ne Timurlu tarihçileri ne de Timur`u savunanlar yeterince açıklayamamışlardır.

Bir diğer husus da Timur'un Toktamış`tan intikam alması ve onu cezalandırmasıdır. Timur bu konuda da aşırı gitmiş ve kendi hırsını kontrol edememiştir. Timur'un yağmaları ve katilleri Altın Orda nüfusunun büyük oranda azalmasına neden olmuş ve böylece Timur bu ülkenin demografik yapısını değiştirmiştir. Timur'un Altın Orda şehirlerini özellikle de Saray-Berke ve Hacı Tarhan gibi önemli şehirleri tahrip etmekteki asıl amacı kendi başkenti Semerkandın iktisadi konumunu kuvvetlendirmektir. Çünkü Timur'un sefer yaptığı dönemde adı geçen şehirler hem ekonomik hem de ticari yönden Semerkanda rakip konumda idiler.

IX. TOKTAMIŞ HANIN ALTIN ORDA DEVLETİ`NDE İKTİDARI YENİDEN ELE GEÇİRME TEŞEBBÜSLERİ VE EDİGE VESAYETİ`NDEKİ HANLAR İLE MÜCADELESİ`NİN DEVAM ETMESİ (1395-1406)

A. Toktamış Hanın Sarayı Yeniden Ele Geçirmesi Ve Kısa Süre İktidarda Kalması (1396-1397)

Toktamış Han 1395`te Terek`te büyük bir bozguna uğradıktan sonra en güvenilir adamlarıyla birlikte kaçarak saklanmayı başarmıştı⁷⁶⁷. Bundan sonra Toktamış Han, saklandığı yerden çıkarak yeniden Altın Orda tahtını ele geçirmek için mücadeleye başladı. Toktamış Hanın 1395 yılındaki Altın Orda Devleti`nde iktidarı ele geçirme teşebbüsleri hakkında tarihi kaynaklarda hiçbir bilginin yer almaması üzücüdür.

Timur'un Altın Orda`ya yaptığı II. Seferi ve Terek yenilgisiyle itibarını büyük ölçüde kaybeden Toktamış Han, Timur'un geri çekilmesinden sonra tekrar Saray`da

⁷⁶⁷ Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s. 184.

hakimiyeti ele geçirmeye karar verdi. Dağılan ordusunu yeniden toparlayan Toktamış Han Saray`a geri döndü⁷⁶⁸. Toktamış Han`ın Saray`ı ele geçirmesi üzerine rakibi Timur Kutlug Han ona karşı harekete geçti⁷⁶⁹. bu sırada Toktamış Han askeri açıdan ona karşı koyacak güçte değildi. Bu yüzden Timur Kutlug karşısından duramayan Toktamış Han Saray şehrinde tutunamayarak şehri terk etmiş ve devletin Batı bölgelerine çekilmek zorunda kaldı.

Toktamış Han enerjik ve mücadele azmi bitmek bilmeyen bir hükümdardı. Bu yüzden kolay kolay mücadeleden vazgeçecek biri değildi. Bu defa Cuci ulusunda tahtı ele geçirmek için yeni kuvvetler toplamaya girişti⁷⁷⁰. Timur, güneydoğu Avrupa bölgelerini kendi toprakları ile birleştirmeyi düşünmüyordu. Bu nedenle, birçok taraftarlarının bulunduğu aşağı İtil boyunun ele geçirilmesi, Toktamış için ciddi bir engel teşkil etmiyordu. Fakat liman şehirleri ve ticari yönden büyük önem arz eden Kırım`ın ele geçirilmesi birtakım zorluklar çıkaracağı belliydi. Böylece Saraydaki tahtı kaybettikten sonra Toktamış Han`ın Altın Orda Devleti`nin batı bölgesi olan Kırım`a giderek burada hakimiyet kurmaya karar verdiği görülüyor.

B. Toktamış Hanın Kırım`da İktidarı Ele Alma Girişimi

Vernadsky, Timur'un Semerkand`a geri dönmesinin ardından Toktamış`ın derhal Kıpçak bozkırlarına dönerek yeniden devletini tesise giriştiğini belirtmektedir⁷⁷¹. Önce de zikrettiğimiz gibi Saray`a tutunamadığından Kırım`a gitmenin kendi yararına olduğunu karar veren Toktamış Han burayı kendisine üss yapmayı tasarlamıştır⁷⁷². Coğrafi mevkiinden dolayı Kırımı savunmaya müsait bir bölge idi. Bu nedenle Toktamış`ın bu bölgeye çok önem verdiği anlaşılıyor.

XIV. yüzyılın sonu XV. yüzyılın başlarına ait Arap kaynaklarında, Toktamış`ın 1396 yılında Kırım`a yapmış olduğu sefer ile ilgili bilgiler yer almaktadır⁷⁷³. İbn Hacer el-Askalaninin verdiği bilgiye göre, 1396-1397 yılları arasında Kırım`da Toktamış ile Cenevizliler arasında büyük bir muharebe vuku bulmuştu⁷⁷⁴. Diğer bir Arap tarihçisi İbn El-Furat, Kırım`da vuku bulan olaylarla ilgili bilgi zikretmiştir. Onun verdiği bilgiye göre, Toktamış Kefe hakimine karşı sefer tertiplemiş ve 17 mart 1396 yılında bu şehri kuşatma

⁷⁶⁸ İbn Arabşah, *Acaibul Makdur*, s. 146; Rizaeddin Fahreddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, s. 71

⁷⁶⁹ Rizaeddin Fahreddin, *age.*, *aynı. yer.*

⁷⁷⁰ Yakubovskiy, *age.*, s. 185.

⁷⁷¹ Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, s. 332.

⁷⁷² Vernadsky, *age.*, *aynı. yer.*

⁷⁷³ Yakubovskiy, *age.*, s. 185.

⁷⁷⁴ Yakubovskiy, *aynı. yer.*

altına almıştı⁷⁷⁵. Bu iki yazarın verdikleri bilgilere göre, Kefe bu sırada Cenevizlilerin kontrolü altında bulunuyordu. Timur'un Altın Orday'ı tahrip etmesinden sonra ortaya çıkan karışıklık ve anarşiden faydalanan Cenevizliler, Kırım'daki hakimiyetlerini daha da genişletmişlerdi⁷⁷⁶. Toktamış Han Kefey'i ele geçirmeyi başaracaktı fakat bu esnada yeni rakibi Timur Kutlug Han Toktamış'a arkadan bir sırt darbesi indirmişti⁷⁷⁷. Böylece Toktamış Han Kefede tutunamayarak Kieve Litvanya Knezi Vitovt'un yanına kaçmak zorunda kaldı.

Vernadsky Toktamış'ın Ceneviz kuvvetlerine hücum ederek Kefey'i ele geçirdiğini belirtmektedir⁷⁷⁸. Toktamış'ın Kırım seferi ile ilgili bilgiler Rus kaynaklarında da zikredilmektedir. Nitekim Nikonovskaya Letopis, Toktamış'ın Kırım seferi ile bilgi verirken sadece 1396 yılını yanlış olarak 1398 olarak vermiştir. Bilgi doğru olsa da sadece yılı yanlış olarak kaydedilmiştir. Nitekim Toktamış Han'ın Kırım seferi onun Altın Orda Devleti'ndeki hakimiyetini kuvvetlendirmeye başladığını göstermektedir.

C. Timur Kutlug'un Ortaya Çıkması

Toktamış Han Kırım'da elde ettiği başarıdan yeteri kadar yararlana bilmemişti. Çünkü bu sırada Timur Kutlug gibi ciddi ve şanslı bir rakibi ortaya çıkmıştı⁷⁷⁹. Timur Kutlug Han Urus Han'ın oğlu Timur Melik Hanın oğluydu. Timur Kutlug'un Timur'un sarayında ne zaman ortaya çıktığı hakkında kesin bir bilgi yoktur. Bununla bile Timur Kutlug'un Timur'un I. Deşt-i Kıpçak Seferi nedeniyle faal bir rol üstlenmeye başladığı görülüyor⁷⁸⁰. Şami, Timur Kutlug'u Timur'un Toktamış üzerine çıktığı I. Seferi (1390-1391) dolayısıyla zikr etmiştir. Bu seferde Siriderya nehrini geçen Timur, öncü olarak Timur Kutlug Oğlan, Künçe Oğlan, ve Şeyh Ali Bahadır ile beraber büyük bir askeri birlik göndermişti⁷⁸¹.

Şerefeddin Ali Yezdi ise, Timur Kutlug'un ismini 1388'de Timur'un Kongiratlar üzerine düzenlediği Harizm seferi dolayısıyla zikretmiştir. Burada yukarıda belirtildiği gibi Künçe Oğlanla beraber anılmıştır. Bundan sonra Timur Kutlug'un Mangıt kabilesine mensup olan Altın Orda Emiri Edige ile beraber faaliyete başladığı görülmektedir. Timur Kutlug ile Edige arasındaki işbirliği uzun müddet devam etmiştir.

⁷⁷⁵ Yakubovskiy, *aynı yer*; Gumilev, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları II*, s. 338.

⁷⁷⁶ Yakubovskiy, *aynı yer*.

⁷⁷⁷ Gumilev, *aynı yer*.

⁷⁷⁸ Vernadsky, *aynı yer*.

⁷⁷⁹ Yakubovskiy, *age.*, s. 186.

⁷⁸⁰ Yakubovskiy, *aynı yer*.

⁷⁸¹ Şami, *Zafername*, s. 136.

Daha önce de belirtildiği gibi Timur Kutlug ile Edigenin Timur'a eşlik ettikleri 1391 yıl Kunduzca Zaferinden sonra zikredilen Altın Orda emir ve Prensleri artık Toktamış Hanın kendileri için bir tehlike olmadığını farketmiş ve göçebe ileri gelenleri arasında uygun bir politika izleyebileceklerini de anlayınca, yurtlarına geri dönmek için Timur'dan izin istemişlerdi. Bunlar illerine giderek kendi kabilelerini biraraya getireceklerini ve yine bütün ellerinde bulunan servet ve mallarını alarak Timur'a iltihak edeceklerini vaad ediyorlardı. İzn alınca kendi menfaatleri gereğince Altın Orda tahtına Timur Kutlug'u geçirmeye karar verdiler⁷⁸². Nitekim Cengiz Han soyundan geldiği için Timur Kutlug kolaylıkla tahta geçebilir. Ne Timur Kutlug ne de Edige verdiği sözü tuttu; yalnız Künce Oğlan vaadini yerine getirerek Timur'un yanına geri geldi, fakat o da kısa süre sonra Timur'u terk edip gitti⁷⁸³.

Timur'un 1395 yılındaki Toktamışa karşı yaptığı seferinde Timur Kutlug'un ne gibi faaliyetlerde bulunduğu bilinmiyor. Yalnız Timur Kutlug Edigenin teşvikiyle Toktamış'ın 1395 yılındaki yenilgiye uğramasından faydalanmaya çalışarak aktif bir siyaset takip etmiştir. Devletini yeniden toparlamak için Toktamış'ın kesinlikle paraya ihtiyacı vardı. Ardından şimdiye kadar kendisine iltihak etmeyen bütün Moğol asillerini ve Prenslerini yanına davet etti. 1398 yılında Rusya üzerinde otoritesini yeniden kurmak için kendisini yeteri kadar güçlü hisseden Toktamış Han, Ryazan Knezi Oleg'e elçi gönderdi⁷⁸⁴. İlk başlarda Toktamış'ın işleri gayet yolunda gitmişti. Ancak, Altın Orda'da yeniden hakimiyetini tesis etmek için sarf ettiği çabaların en verimli anında "ansızın Toktamış'a Timur Kutlug adındaki bir Han saldırmış, büyük bir savaş vuku bulmuş ve çok kan dökülmüştü. Ve Timur Kutlug Han, Toktamış Hanı bozguna uğratarak Volga Ordasının tahtına geçmişti. Toktamış Han da Litvanyaya kaçmak zorunda kalmıştı".

X. TOKTAMIŞ HAN VE VİTOVT ARASINDA TİMUR KUTLUG'A VE EMİR EDİGE'YE KARŞI İTTİFAKIN KURULMASI (1397-1399)

A. Toktamış Hanın Litvanya'ya Sığınması

Toktamış Han Kiev şehrine I. Vitovt'un (1392-1430) yanına ailesiyle birlikte gelmişti. Vitovt Toktamış'ı çok samimi bir şekilde karşılamıştı. Vitovt Toktamış'ın idaresine Lida adlı şehri verdi⁷⁸⁵. Çünkü onun gücünden kendi hedefleri için kullanmayı tasarlamıştı. Nitekim Timur Kutlug, rakibinin Litvanya Knezinin yanında değerli bir

⁷⁸² Yakubovskiy, *age.*, s. 334.

⁷⁸³ Yakubovskiy, *ayni. yer.*

⁷⁸⁴ Vernadsky, *ayni. yer.*

⁷⁸⁵ Kamalov, *Avrasya Fatihi Tatarlar*, s. 114.

misafir olarak kalmasına rıza gösteremezdi. Yeni Altın Orda hanının Litvanya`da kendisine karşı bir komplo hazırlandığından haberi oldu ve bu planı boşa çıkarmaya çalışıyordu. Bu nedenle ertesi yıl 1399 yılında Litvanya Knezine elçi gönderdi: “*Benim hasmım Toktamış bana teslim et. Onun hayatta kalmasına ve senin yanında yaşamasına rıza gösteremem*” dedi. Vitovt bu talebi tabi ki, geri çevirmiştir. Eğer Toktamış`ı geri verirse planının bozulacağını ve itibarını da kaybedeceğini gayet iyi biliyordu.

Vitovt Timur Kutlug Hanın talebini geriye çevirmiş ve onu muharebe ile tehdit etmişti⁷⁸⁶. Bundan sonra Knez Vitovt, Altın Orda`ya sefer yapmak için asker yığmağa başladı. Bu sefer, onun Altın Orda üzerine tertiplediği üçüncü seferi idi. Birinci seferini 1397`de Don nehri vadisine, ikinci seferi ise 1398`de Dinyeper boyuna başarılı bir şekilde yapmış, Altın Ordalılar güçlü bir direniş gösterememişlerdir⁷⁸⁷. Vernadsky Vitovt`un önüne çıkan Tatar beylerinin pek direniş göstermemelerini yeni handan hoşnut olmamaları açıklamaktadır.

Gumilev, bu konuda: “*Timur Kutlug`un Timur`a itaat etmesi, onu kendisinin başına gelecek felaketlerden onu kurtaramadı*”⁷⁸⁸ demektedir. Doğu Deşt-i Kıpçak`ta ortaya çıkan cesur devlet adamları başlarındaki Han`ın Timurilerin bir komutanı haline gelmesinden hoşnut değillerdi. Çünkü Timur ve varisleri eskiden beri Urus Hanın hasmı idiler Timur Kutlug da illerini ve hayvan sürülerini yağma eden kadın ve kızlarını esir eden acımasız bir fatihle sulh yapmıştı. 1397 yılında toplarla techiz edilmiş Litvanya-Tatar ordusu Kievd`en Kırım`a saldırıya geçti. Kefey`i kuşatma altına alarak Timur Kutlug`u ve Edige`nin küçük ordusunu bozguna uğrattı⁷⁸⁹. Vernadsky, yine bu esnada Toktamış`ın meşru han sıfatını koruduğunu belirtiyor⁷⁹⁰. Sefer sonucunda Binlerce Moğol Vitovt`a teslim oldu ve onun emriyle Litvanya`ya götürülerek Trakay şatosunda iskan edildi. Vernadsky, Vitovt`un bu seferlerini daha ziyade keşif amacıyla yaptığını öne sürüyor. Letopis Vitovt`un planlarından bahsettiği esnada, övünen Litvanya Prensinin aşağıdaki şu sözleri dediğini ifade ediyor : “*Tatar yurdunu ele geçirmeye gideceğiz, Timur Kutlug Hanı yenilgiye uğratacağız, onun devletini zabt edeceğiz ve onun servet ve mülkünü taksim*

⁷⁸⁶ Yakubovskiy, *Altın Orda ve Çöküşü*, s. 188.

⁷⁸⁷ Yakubovskiy, *aynı yer*; Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, s. 334.

⁷⁸⁸ Gumilev, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları II*, s. 339.

⁷⁸⁹ Gumilev, *age.*, s. 338.

⁷⁹⁰ Vernadsky, *aynı yer*.

edeceğiz, ve Orda tahtına Toktamış'ı geçireceğiz, ve Kefe ve Azak, ve Kırım ve Aztarhan (Hacı Tarhan), ve Yayık Ordası ve Deniz boyu ve Kazan bizim olacaktır’’⁷⁹¹.

Vitovtun, Toktamış Han'a yalnızca Altın Orday'ı değil Yayık Ordası dediği bütün Altın Orda topraklarını vermek niyetinde olduğu, yani Toktamış'ı vassal olarak bütün Cuci ulusu tahtına oturtmaya çalıştığı bu sözlerinden de anlaşılmaktadır. Vernadsky, Yakubovski'nin görüşünü destekleyerek, Knez Vitovtun Toktamış Han'ı kendi emelleri için kullanmak istediğini ve bu yolla Altın Orda üzerinde kendi hakimiyetini kurmaya çalıştığını beyan etmektedir. Vitovt, bu suretle bütün Altın Orday'ı hakimiyeti altına alma hayaline kapılmıştı. Fakat bu amaçına ulaşmak için gereken kuvvet ve güçte sahip değildi. Altın Orda'da ortaya çıkan iç savaş ve Toktamış'ın kendisinden destek istemesi durumu onun lehine değiştirdi. Vitovt ile Toktamış arasında dostluk münasebeti ve Timur Kutlug'a karşı girişilecek muharebe üzerine Moskova Knezliği ile temasa geçilmemişti. Vitovt, Moskova'ya karşı birtakım amaçlar tasarlıyor ve Moskova Knezinin gücünü zayıflatmak ve Litvanya topraklarını Moskova Knezliğinin toprakları hesabına genişletmek istiyordu.

1398 yılında Altın Orda Devletinin yüksek aristokrasi üyeleri kısa zaman içinde kendisini devletin yasal hükümdarı gibi takdim eden Toktamış Hanı tahta davet ettiler⁷⁹². Bunun üzerine Timur Kutlug Ural nehri civarına kaçmak zorunda kaldı⁷⁹³. Burada Timur Kutlug, Doğu Deşt-i Kıpçak ve komşu bölgelerden kendisine yeni destekçiler buldu. Timur Kutlug Toktamış'ın baş düşmanı olan Edigenin de desteğini sağlamayı başardı. Ortak çıkarlar Edige ile Timur Kutlug'un Toktamış'a karşı birlikte hareket etmesine neden oldu.

Toktamış Han sığınmış olduğu Litvanya'da Vitovtla Rusyanın paylaşılması konusunda ve Han ulusu kabul edilen Moskova Knezliğinin Litvanya'ya terk edilmesi konusunda mutabakata vardı⁷⁹⁴. Vitovt bu koşullar karşılığında Timur Kutlug'a ve Edige'ye karşı savaşmayı kabul etti. Toktamış Han'ın Vitovtla anlaşmaya gitmesinin asıl nedeninin şöyle açıklanabilir: Toktamış Han Vitovt'un yardımı sayesinde Timur Kutlug ve Edige üzerinde şayet zafer elde ederse Moskova Knezliğinin topraklarını Vitovt'a bırakacaktı⁷⁹⁵. Bunun karşılığında ise Vitovt Toktamış'ı Altın Orda tahtına geçirecekti. Toktamış Han zaten zor durumda kaldığı ve tahtı ele geçirmek için yeterli kuvvete sahip

⁷⁹¹ Yakubovskiy, *aynı yer*.

⁷⁹² Gumilev, *Eski Ruslae ve Büyük Bozkır Halkları II*, s. 339

⁷⁹³ Gumilev, *age.*, *aynı yer*.

⁷⁹⁴ Rizaeddin Fahreddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, s. 71.

⁷⁹⁵ M. S. Gatin, “Vzaimootnoşeniya Rusi i Zolotoy Ordı Vo Btoroy Polovine XIV. Veka V Traktovah Nemeskih İstorikov”, 2009, s. 93.

olmadığından dolayı Vitovt'un teklifini kabul etmişti. Herharlıkarda tarafların kendi çıkarları için hareket ettikleri anlaşılıyor. Bu sırada Timur Kutlug'un tahtının pek sağlam olduğu düşünülemezdi⁷⁹⁶. Nitekim Toktamış Hanın İtil boyunda çoksaylı taraftarı mevcut idi⁷⁹⁷. Eğer İtil boyu kıyılarına Litavayalılar gibi kuvvetli mütefikler dönerse, bu durum Altın Ordanın yıkılmasına yol açacak ve Timur Kutlug Hanın maiyetindekiler onu terkedeceklerdi. Bu nedenle Timur Kutlug Timur'la olan ilişkilerini bir kenara bırakıp Dinyeper nehri istikametine giderek burada ölüm kalım savaşı öncesinde Edigeyle anlaşma yoluna gitti.

B. Vorskla Savaşı (1399)

Yukarıda söylenen amaçlarını hayata geçire bilmek için Vitovt hemen savaş için hazırlıklara başladı. Hem Lehistandan hem de Tevton (Tötön) şövalyelerinden yapacağı sefer için yardım istedi⁷⁹⁸. Lehistan Kralı Yagaylo az sayıda asker göndermeyi kabul etti, ancak bunlar Vitovt'un beklediği sayıdan çok azdı. Vitovt, Tötön Şövalyelerini ikna etmek için Samogitia (Zhmund) bölgesinin bir kısmını onlara terk etmeye razı oldu. Onlar da buna karşılık sefere katılmayı kabul ederek iyice donatılmış seçme bir askeri birliği göndermeyi kabullendiler.

İlk saldırıya geçen taraf Vitovt oldu. Büyük ve çok sayıda topla techiz edilmiş bir ordu toplayan Vitovt, 1399 yılında hücumu geçerek Vorskla nehri civarında kamp kurdu. 1399 yılındaki bozkır seferinde Vitovt'un ordusunun çekirdeğini Litvanya ve Batı Rusya ordusu ile Toktamış Hanın Moğol süvari birliklerinden teşkil edilmişti⁷⁹⁹. Vitovt'un mütefik ordularıyla birlikte ordu sayısının tamamının 100 binden fazla olduğu tahmin edilebilir.

Litvanya-Rusya ordu birlikleri iyi bir şekilde teşkil ve tanzim edilmişti ve toplarla donatılmıştı⁸⁰⁰. Nitekim Altın Orda Hanı ve emirleri de savaşa iyi bir şekilde hazırlanmışlardı. Subutay Bahadırın 1223 yılında uyguladığı gibi düşmanı bozkırın derinliklerine geri çekmek yerine Timur Kutlug ve Edige Kiev genel istikametine ve Dinyeper nehrinin orta kısmına doğru yürümeye karar verdiler. 12 Ağustos 1399'de

⁷⁹⁶ Gumilev, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları II*, s. 342.

⁷⁹⁷ Gumilev, *age.*, *aynı. yer.*

⁷⁹⁸ Vernadsky, *aynı. yer.*

⁷⁹⁹ Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, s. 335.

⁸⁰⁰ Vernadsky, *aynı. yer.*

zikredilen iki ordu Dinyeper nehrinin bir kolu olan Vorskla ırmağı kıyısında karşı karşıya geldiler⁸⁰¹.

a. Savaş Öncesi Diplomatik Temaslar

Nikon vakayinamesi'nin verdiği bilgiye göre Timur Kutlug Han Vitovt'a savaşmak yerine barış yapmayı önerdi⁸⁰². Vitovt ise, Hanın kendisine tabi olmayı kabul etmesini ve ayrıca Altın Orda sikkelerinde kendi tamgasının yer almasını talep etti. Emir Edige ise Timur Kutlug Han adına Vitovt'un bu isteklerini redd etti ve buna karşılık kendi tamgasının Litvan sikkelerinde yer almasını istedi⁸⁰³. Yakubovskiy ise, Timur Kutlug'un Vitovt'un büyük ordusundan çekindiğini ve bu nedenle ona sulh teklif ettiğini belirtiyor⁸⁰⁴. Fakat kısa süre sonra Timur Kutlug'un yanına gelen Emir Edige onun korkusunu yenmeği başararak yaptığı tekliften vazgeçmesini sağlamıştır⁸⁰⁵.

Artık savaşmaktan başka çare yoktu. Saatlerce süren dehşetli bir muharebe vuku buldu. Vitovt'un ordu birlikleri Edige'nin komuta ettiği esas Altın Orda ordusuna karşı artık zaferi elde etmek üzereydiler ki, pusuda hazır bekleyen Timur Kutlug'un yedek birlikleri düşmana arkadan saldırdı. Kaçmaya ilk başlayan taraf Toktamış Han'ın maiyetindeki birlikler oldular ve kısa müddet sonra Vitovtun bütün ordusu da bozguna uğradı⁸⁰⁶. Vitovt'un kendisi ise bir kaç yakın adamı ile beraber kaçmayı başarırken içlerinde Polotsk Knezi Andrev, Briyansk Knezi Dimitri ve aynı isimi taşıyan Dimitri Koryatoviç'i (Bobrok-Volınsk) bulunduğu bir çok Litvanya ve Rus Prensi bu savaşta katledildi⁸⁰⁷. Dönemin olaylarını nakleden vakanüvis bu olayla ilgili acı bir şekilde şu yorumu yapmıştır: “*O gün katledilen Litvanları ve Rusları ve Lehleri ve Almanları kim sayabilir ki*” demektedir. Rus Letopisleri Vorskla savaşında 17 Knezın maktül düştüğü hakkında bilgi veriyorlar⁸⁰⁸. I. Sofiya Letopis'i ise bu savaşta yaklaşık 50 Knezın hayatını kaybettiği hakkında bilgi vermiştir⁸⁰⁹. Nikonovska'ya letopis, 74 Knezın öldüğü bilgisini verirken, Novgorod letopisi ise Rus, Litvan, Leh ve Almanlardan 18 Knezın öldüğünü kaydetmiştir⁸¹⁰.

⁸⁰¹ Spuler, *Zolotaya Orda*, s. 127; Vernadsky, *aynı. yer.*

⁸⁰² Vernadsky, *aynı. yer.*

⁸⁰³ Gumilev, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları II*, s. 343.

⁸⁰⁴ Yakubovskiy, *age.*, s. 188.

⁸⁰⁵ Yakubovskiy, *aynı. yer.*

⁸⁰⁶ Gatin, *agm.*, s. 93; Vernadsky, *aynı. yer.*

⁸⁰⁷ Vernadsky, *aynı. yer.*

⁸⁰⁸ Y. V. Pilipçuk, “Bitva na Reke Vorskla (İstočnikovedeçeskiye aspekti)”, *yy. ts.* s. 289.

⁸⁰⁹ Pilipçuk, *agm., aynı. yer.*

⁸¹⁰ Pilipçuk, *agm.*, s. 290.

b. Savaşın Sonuçları

Böylece zaferi Edige ve Timur Kutlug kazanmış oldu. Vitovt'un ordusu bozguna uğramış ve kaçarken yağme edimek üzere galiplerin eline büyük ganimet bırakmışlardı⁸¹¹. Bu konuda Kronikçi şöyle bilgi vermektedir: “ *Tatarlar düşman ordugahını ve talikaları, yine tüfekleri, silahları ve topları almış ve çok sayıda servet ve gümüş ve altın kapları da ele geçirmişti* ”⁸¹².

Vitovt'un geriye kalan askeri bakiyelerini takip eden Timur Kutlug Han direk Kiyef üzerine yöneldi ve bu şehrin önünde kendi karargahını kurdu⁸¹³. Ordusunun diğer birlikleri ise bütün Kiyev bölgesine ve Podolya vilayetine yayıldılar, kasabaları ve köyleri yağma ederek binlerce insanı esir ettiler⁸¹⁴. Kiyev şehri 3.000 ruble haraç ödeyerek yağmadan kurtula bildi. Litavanya Knezi Olgerdin 1363 yılında Altın Orda Devleti'nden yolup aldığı ve Litvanya'nın Karadeniz'e çıkışını sağlayan Aşağı Bug civarı yeniden Altın Orda tarafından ele geçirildi ve bu topraklar Edige'nin Mangıt (Nogay) Ordası için otlak olarak tahsis edildi. Vorskla nehrinde yapılan bu muharebe, Toktamış Hanın kesin olarak geleceğini belirlemişti. Bundan sonra hiç bir zaman Altın Orda tahtını ele geçirmek için yeterli kuvvet toplaymayı başaramayacaktı.

XI. TOKTAMIŞ HANIN EMİR EDİGE VE ŞADİBEK HAN İLE MÜCADELESİNİ SÜRDÜRMEŞİ (1399-1406)

A. Toktamış'ın Timur'a Elçi Göndermesi ve İlişkilerin Düzelmesi

Toktamış Han Altın Ordan'ı yeniden toparlayan ve devleti tahta geçirdiği hanlar vasıtasıyla idare eden Edigey'le mücadelede zorlandığı Timur'la aralarındaki eski ilişkileri yoluna koymak ve aynı zamanda Edigeye karşı yardım almak amacıyla ona elçi göndermeye karar verdi. Toktamış Timur'un ölümünden bir kaç hafta önce Otrar şehrine 1405 yılında eski nökerlerinden olan Kara Hocay'ı elçi olarak gönderdi⁸¹⁵. Yezdi, Toktamış Hanın elçisinin görevlerini anlatırken Toktamış'ın bozkırda yalnız kaldığını ve eski silah arkadaşlarının kendisinden ayrıldıklarını beyan etmektedir. Yezdi, Toktamış Han'ın 1405 yılında öldüğünü öne sürüyor⁸¹⁶. Clavijo, bu konudaki bilgileri de Yezdinin verdiği bilgilerle örtüşmektedir. Clavijo, Toktamış'ın son dönemlerinde Timur ile

⁸¹¹ Yakubovskiy, *age.*, s. 189; Grousset, *Stepler İmparatorluğu*, s. 436.

⁸¹² Yakubovskiy, *ayni. yer.*

⁸¹³ Vernadsky, *age.*, s. 336.

⁸¹⁴ Vernadsky, *ayni. yer.*

⁸¹⁵ Yezdi, *Zafername*, s. 445.

⁸¹⁶ Yezdi, *ayni. yer.*

barışarak onunla dost geçinmeye başladığını ve ikisi arasında Edige`ye karşı birlikte hareket etmeye başladıklarını belirtiyor⁸¹⁷. Fakat bunun uzun süre devam etmediği anlaşılıyor. Kamalov, Timur'un Toktamış`la barışmasını şöyle yorumlamaktadır: Edige`yin Altın Orda`da fazla güçlenmesinden hoşnut olmayan Timur bir zamanlar Edige`yi Toktamış`a karşı kullandığı gibi şimdi de Toktamış`ı Edige`ye karşı kullanmaya karar vermişti⁸¹⁸. Ancak Timur'un ve ardından çok geçmeden Toktamış Han'ın vefat etmeleri zikredilen ittifakın gerçekleşmesini engellemiştir⁸¹⁹. Nitekim Timur 1405 yılının 18 Şubatında Otrar şehrinde vefat etti. Kamalov, Toktamış Hanın Vorskla Savaşı`ndaki yenilgisinden sonra hanlık şansını elden verdiğini ve bundan sonraki hayatını Deşt-i Kıpçak`ın uzak köşelerinde geçirdiğini ifade etmektedir.

B. Toktamış Hanın Edige Mirza ile Mücadele Etmesi

Toktamış Han`la Emir Edige arasındaki husumet belirtildiği üzere bundan daha öncelere dayanmaktadır. Aralarındaki düşmanlık takriben 1389 yılından başladığı anlaşılıyor. 1390-1391 yıllarında da Timur'un safında yer alan ve onu Toktamış Han ve Deşt-i Kıpçak üzerine sefer tahrik eden Edige`nin asıl amacı aslında hem Toktamış Han`dan intikam almak hem de Altın Orda Devletinin dizginlerini kendi eline alarak konumunu daha da kuvvetlendirmektir. Toktamış Hanın muktedir ve dirayetli bir hükümdar olması Edige`ni rahatsız ediyordu. Nitekim Edige uzun süreden beri uygun zamanın gelmesini bekliyordu. Toktamış Han'ın hem Timur'un II. Deşt-i Kıpçak Seferi (1395-1396) nedeniyle zayıf düşmesi ve yine Vorskla Savaşında (1399) başarı elde edememesi Edigenin Toktamış Han üzerinde üstünlük sağlamasını temin etmiş oldu.

Bundan başka Edige Altın Orda Devletinin tahtına zayıf ve dirayetsiz hanları geçirerek devleti kendi istediği gibi yönetmeyi tasarlamakta idi. Dolayısıyla Edige`nin hem Toktamış Han`ı hem de oğullarını da yok etmek niyetinde olduğu da anlaşılıyor. Yine İbn Arabşah, 1395 yılında Timur`u Deşt-i Kıpçak üzerine sefer yapmaya Edige`nin tahrik ettiğini belirtmektedir⁸²⁰. Vorskla yenilgisinden (1399) sonra bile Edige Toktamış Hanın peşini bırakmayarak ve her daim onu takip ediyordu⁸²¹. Bundan sonra Toktamış`la Edige arasındaki mücadele daha 6 yıl sürmüştü (1399-1405). İbn Arabşah`a göre, “gah birisi gah

⁸¹⁷ Calvijo, *Kadisten Semerkanda Seyahat*, s. 220; Yakubovskiy, *age.*, s. 189.

⁸¹⁸ Kamalov, *Avrasya Fatih Tatarlar*, s. 114.

⁸¹⁹ Kamalov, *aynı yer*.

⁸²⁰ İbn Arabşah, *Acaibul Makdur*, s. 134.

⁸²¹ Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s. 190.

da diğeri üstün gelmek suretiyle 15 kez savaşmışlardır". Nihayet 16 çarpışmada Edige kesin olarak zafer çalmış ve Toktamış Han bu son çarpışmasında hayatını kaybedecektir⁸²². .

Clavijo, kendi Seyahatnamesinde Edige'nin Altın Orda Devletindeki konumu hakkında önemli bilgiler vermektedir. Toktamış Hanın Terek Savaşında yenilgiye uğraması tebaasının onun hakkında ümitsizliğe düşmelerine sebep olmuştu⁸²³. Halk arasında artık onun bir daha başarı kazanamayacağı görüşü kesinleşmişti. Üst düzey devlet ricali bu sırada kendi aralarında iç mücadeleye başlamışlardı. Fakat Timur'a yakınlığı ile bilinen Edige emirleri biraraya getirmeyi başarmıştı⁸²⁴. Şimdi Tatarların (Altın Ordanın) başında bulunan Timur'a karşı çıkan şahıs Edigedir. Tatarlar Edige'ni başbuğ kabul ettiklerinden Timur'u terketmişlerdir⁸²⁵. Hatta Edige Timur'a karşı suikast tertip ederek yalnız Altın Ordanı değil, Semerkantı da ele geçirmeyi bile düşünmüştü. Timur bunn üstesinden gelmek için çok uğraşırsa da başaramadı. Çünkü Edige son derece uyanık adamdı. Timur ve Edige birbirinin apaçık düşmandırlar. Timur son bir hamle daha yaparak Edige'ni ele geçirmeyi denemiş fakat Edige yenilmekten çekinerek kaçmıştı. Bu dönemde Edige'nin emrinde 200 binden den fazla süvari bulunuyordu. Bu durum Edige'nin ne kadar kuvvetli olduğunu açıkca göstermektedir.

Vorskla Zaferini kazandığı aynı senede Timur Kutlug vefat etti (1399)⁸²⁶. Bundan sonra Emir Edige Timur'a sadık kalmayı sürdürmüş ve Altın Orda tahtına vefat eden Han'ın yerine kardeşi Şadibek'i geçirmiş (1399-1407) ve Altın Orda'daki vesayetini sürdürmüştü.⁸²⁷. Aslında Edige kendisinden önce Emir Nogay ve Mamay Mirzanın üstlendiği örevi üstlenmiş ve tahta Cuci Han soyundan gelen hanları geçirerek devleti yönetiyordu. Bu dönemde Emir Nogay ve Mamay Mirza dönemlerinde olduğu gibi iktidar tamamen Edige'nin elinde idi ve o tahta geçirdiği hanları piyon olarak kullanmakta idi.

Şadibek Han Timur'un ölümünden sonra (1405) Rus Knezlikleri ile olan ilişkilerinde değişiklik yaptı. Eskiden olduğu gibi Moskova Knezliği olan ittifakı yeniden ihya etti. Litavnya Knezi Vitovt Moskova ile savaşa girdiğinde Şadibek Han Moskovanın tarafını tuttu ve Moskova'ya yardım için kendi ordusunu gönderdi. 1406 yılında Vitovt

⁸²² İbn Arabşah, *Acaibul Makdur*, s. 149.

⁸²³ Clavijo, *Kadisten Semerkanda Seyahat*, s. 219.

⁸²⁴ Clavijo, *age.*, s. 220.

⁸²⁵ Clavijo, *aynı yer*.

⁸²⁶ Gumilev, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları II*, s. 344.

⁸²⁷ Gumilev, *age.*, s. 345.

kendi ordusuyla Moskova üzerine yürüdü⁸²⁸. Bu esnada Şadibek Han da Moskova Knezi I. Vasili`ye yardım kuvveti yolladı. İki ordu Plava (Tula) nehrinde karşı karşıya geldiler. Vorskla yenilgisini hatırlayan Vitovt savaşmadan geri çekilmeyi daha doğru buldu. Böylece Altın Orda ile Moskova arasındaki ittifak daha pekişmiş oldu.

Bu sırada Hanlıktan beyliğe inen ve daha doğrusu bahadırlığa düşen Toktamış Han sahip olduğu yetenekleri göstermeye başlamıştı. Vorskla Savaşından sonra Toktamış Han elinde bulundurduğu kuvvetleri yanına alarak eski anayurdu olan İdil ötesine gelmişti. Ural arkası Tatarlar onu desteklemişler ve böylece bu yerlerde o Timur'un ölümüne kadar (1405) tutuna bilmişti. Timur'un Devletinin onun ölümü üzerine çökmeye yüz tuttuğunu farkedenden ve Timuriler arasında ortaya çıkan çekişmeleri duyan Toktamış Han Saray`ı yeniden ele geçirmeyi denemek kararına gelmişti. Artık son şansını kullanacaktı. Fakat Şadibek Han tarafından Tobol nehrinin aşağı akımlarına çekilmeye zorlanmış ve burada katledilmişti⁸²⁹.

C. Toktamış Hanın Ölümü

Toktamış Hanın ölümü konusu bir az tartışmalı konudur. Yukarıda belirttiğimiz bilgilerde daha ziyade Toktamış Han'ın kedi eceliyle ölmediği aslında Altın Orda'daki rakipleri tarafından öldürüldüğü anlaşılıyor. Kaynakların çoğunluğu Toktamış Han'ın 1405 yılında öldürüldüğü konusunda hemfikirdirler. Kafalı, da bu görüşü kabul etmektedir. Yukarıda zikrettiğimiz gibi, Toktamış Han Batı Sibirya'da Tümen civarında kendisinin peşini bırakmayan Emir Edigenin adamları tarafından katledilmiştir⁸³⁰. Fakat Ötemiş Hacı ve Abdülğaffar Kırımının verdiği bilgide ise Toktamış Han Edige'nin adamları tarafından takip edildiği esnada Karaton ırmağı civarında atıyla beraber uçuruma yuvarlanarak hayatını kaybetmiştir⁸³¹. Biz de Toktamış Hanın 1405 yılında Tümen şehri civarında Edige Mirza ve Şadibek Hanın askerleri tarafından öldürüldüğünü kabul ediyoruz.

Kamalov, Toktamış Hanın gayretli ve mücadeleci bir tabiata bir sahip hükümdar olarak değerlendiriyor⁸³². Bununla bile bitmek tükenmek bilmeyen mücadele azmi ve hatalı tutumu sonucunda Timur gibi kudretli ve zeki bir hükümdarın düşmanlığını kendi üzerine çekmiştir. Kamalov, Toktamış Hanın Altın Orda Devleti'ni ikincil kez ayağa kaldıran şahsın kendisi olduğu gibi, yine hataları sebebiyle bu devleti yeniden fetret

⁸²⁸ Gumilev, *age.*, s. 346.

⁸²⁹ Gumilev, *age.*, *aynı yer*; Grousset, *Stepler İmparatorluğu*, s. 436.

⁸³⁰ Spuler, *Zolotaya Orda*, s. 127; Kafalı, *Altın Orda Hanlığı*, s. 114; Kamalov, *Altın Orda ve Rusya*, s. 108.

⁸³¹ Kafalı, *age.*, *aynı yer*.

⁸³² Kamalov, *age.*, *aynı yer*.

dönemine iten şahsın kendisi olduğunu ifade etmiştir. Nitekim bu olaydan sonra Altın Orda Devleti bir daha eski kudretini elde edemedi.

BEŞİNCİ BÖLÜM

TOKTAMIŞ HAN DÖNEMİ'NDE ALTIN ORDA DEVLETİ'NDE TEŞKİLAT VE KÜLTÜR

I. DEVLET TEŞKİLATI

Altın Orda Devletinin teşkilat yönünden, Cengiz Hanın Kağan seçildiği 1206 yılında Moğol İmparatorluğunda tatbik edilen nizama kıyasla bazı değişikliklere uğradığı anlaşılmaktadır⁸³³. Özellikle 1206 yılında Cengiz Han tarafından yapılan kurultayda devlet teşkilat sisteminde değişikliklere gidilmiş ve eski Türk yasasına göre Moğol yasasının⁸³⁴ tanzim edilmesiyle Altın Orda Devletinin de teşkilatlanmasındaki birtakım değişikliklerin temelleri atılmıştır⁸³⁵. Cengiz Han, bahsedilen kurultayda Moğol aristokrasisinin sağ, sol ve merkezdeki yerlerini belirlemiş; Moğol ordusu'nun önceki kabile küren sistemini terk ederek; Türklerdeki “onlu” sisteme göre rutbeleri ve birlikleri tanzim etmişti⁸³⁶.

Kafalı, Altın Orda Devletinin teşkilat sisteminin eski Türk devlet teşkilatından esinlenerek tanzim edildiğini beyan etmektedir. Asya'daki Büyük Hun İmparatorluğu ve Çinlilerin “Tukiu” olarak isimlendirdiği Türk Kağanlığının temelini oluşturan Oğuz ili, Sağ-Kol ve Sol-Kol olmak üzere teşkilatlandığı gibi bunlara uygun bir şekilde ikili devlet sistemine göre yapılandırılan Altın Orda Devlet'inin Sağ-Kol batıda Ak Orda, Sol-Kol ise doğuda Gök Orda olarak iki kısma ayrılmıştı⁸³⁷. Cengiz Han, oğlu Cuci Hanın vefatından sonra yanına gelen torunlarından ilk önce Batu Hana hakimiyet simgesi olan “Altın Busagalı Ak-Orda'yı” verdi; kardeşi Orda-İçen Han'a ise “Gümüş Busagalı Gök (Kök) Ordayı” verdi⁸³⁸.

⁸³³ Kafalı, *Altın Orda Hanlığı*, s. 115.

⁸³⁴ Yasa kelimesi 1206 da toplanılan kurultayda kendisini Moğol kabillerlerinin Hanı ilan eden Cengiz Han, tarafından kullanılmıştır. Cengiz Hanın yasasının aslı günümüze kadar ulaşmamıştır. Yasanın ne zaman yazılı hale geçirildiğine dair elimizde somut bir delil bulunmamaktadır. Fakat Cüveyni, Cengiz yasalarının yazılı hale getirildiğini ve Moğol ireli gelenlerinin bu kaynağa başvurduklarını keydetmektedir. Cüveyni, Makrizi ve İbn Battutanın eserleri aracılığıyla dağılmış bir halde sonraki dönemlere ulaşan Cengiz yasalarının (37-madde) hukuki anlam taşımadığını ifade etmiştir. Cüveyni Cengiz yasalarının daha ziyade av, ordu düzeni, posta sistemi ve idari nitelik taşıdığını beyan etmiştir. Bununla bile Çin kaynaklarına dayanılarak Cengiz Hanın vefatından yaklaşık 2 sene sonra 1229 da Ögedeyin Kağan ilan edildiği kurultayda ilk kez yazılı bir nüshasının uygulandığı öne sürülmüştür. Fethi Gedikli, “Yasa”, mad., *DİA*, C. 43, İstanbul 2013, s. 336-337; yasa hakkında detaylı bilgi için bk.; Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, s. 128-140; Bademci, *Cengiz Yasası ve Timur ve Tüzükatı*, s. 127-135; Habibe Temizsu, *Yasak Cengiz Han Yasası ve Moğol Devletleri Tarihinde Yaşadığı Değişim*, Ötüken yay. İstanbul 2018, s. 43-96.

⁸³⁵ Kafalı, *aynı. yer.*

⁸³⁶ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 149.

⁸³⁷ Kafalı, *age.*, s. 117.

⁸³⁸ Ötemiş Hacı, *Cengiz-Name*, s. 32.

Kafalı, Cuci Ulusu'nun doğu bölümü olan Sol-Kolu yani Gök-Orda'yı Altın Orda'dan ayrı olarak düşünmenin yanlış olduğunu ifade etmektedir⁸³⁹. Çünkü Kafalı, iki ayrı hanlık gibi görünen Altın Orda ve Gök-Ordanın bir bütünün iki parçası olduğunu belirtiyor⁸⁴⁰. Kafalı, Türkçe yerli kaynaklarda Cuci Ulusu'nun Sağ-Kolu ve hakim hanedanı olan Altın Orda için, dönem dönem Sağ-Kol ile beraber kullanılan "Ön-Kol" tabirinin ise Sağ-Kolu Sol-Koldan üstün duruma getiren İtil boyundaki merkez hakimiyet anlamına geldiğini ifade etmektedir.

Toktamış Han döneminde (1379-1397) Altın Orda Devletinin devlet teşkilat yapısında herhangi bir değişimin vuku bulmadığı ve eski teşkilat sisteminin aynen devam ettirildiği anlaşılıyor. Altın Orda Devletinin bölge ve vilayetlerinin her biri Ulus olarak isimlendirilmekteydi. Toktamış Han döneminde de devlet teşkilat sisteminde herhangi bir değişiklik yapılmadığı ve eski ulus sisteminin aynen devam ettirildiği görülüyor.

II. ORDU TEŞKİLATI

Cuci Ulusunda askeri nizamı, daha önce de belirtildiği gibi 1206 yılında Cengiz Han tarafından belirlenen kurallara göre tanzim edilmişti⁸⁴¹. Yakubovskiy, Toktamış Hanın ordusu ile Timur'un ordusu arasında kıyaslama yapmakta ve bu hususta önemli bilgiler vermektedir. Yakubovskiy, Toktamış ile Timur ordusunun arasında esaslı bir farkın olmadığını ifade etmiştir⁸⁴².

Cengiz Han dönemindeki Moğol ordusu, Cengiz Hanın tatbik ettiği Yasa'ya göre tanzim edilmişti. Aynı sistemi Timur tarafından daha da geliştirmiş ve mütakamil bir seviyeye getirmişti. Toktamış Han da Altın Orda ordusunu Cengiz Han dönemindeki Moğol ordu sistemine özellikle Cengiz Yasasının'daki kurallara göre yapılandırmıştı. Moğol ordusu onlu sisteme göre kurulmuş ve onlu, yüzlü, binli tümen birliklerine ayrılmıştı⁸⁴³. Toktamış Han'ın Cengiz Hanın kurduğu askeri düzen ve kurallara sadık kaldığı ve aynı düzeni kendi ordusunda uyguladığı anlaşılmaktadır. Altın Orda ordusu Moğol ordusundaki gibi onlu, yüzlü, binli ve tümen birliklerine ayrılmıştı. Kısaca ifade edecek olursak Toktamış Han'ın ordusu Eski Türklerin ihdas etmiş olduğu onlu sisteme göre düzenlenmişti. Cengiz Hanın da bu sistemi Türklerden aldığı bilinmektedir⁸⁴⁴. Temizsu,

⁸³⁹ Kafalı, *Altın Orda Hanlığı*, s. 118.

⁸⁴⁰ Kafalı, *age.*, *aynı yer*.

⁸⁴¹ *Moğolların Gizli Tarihi I*, s. 149-151.

⁸⁴² Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s. 160.

⁸⁴³ Yakubovskiy, *age.*, *aynı yer*.

⁸⁴⁴ Kafalı, *Altın Orda Hanlığı*, s. 118.

Yakubovski'nin Abdurezzak Semerkandi'den nakil yapmak suretiyle Toktamış Han zamanında süvari ve yaya askeri birliklerin eski ve yeni adetlere uymak koşuluyla yanlarında bir senelik erzak bulundurmakla yükümlü olduklarını belirtmektedir⁸⁴⁵. Ayrıca her bir askerin yanında sefer sırasında bir yay, 30 adet ok, bir okluk ve bir adet de kalkanı yanında bulundurması kural gereğiydi. Toktamış Han'ın ordusu Cengiz Han'ın ordusunun bir kopyası idi. Temizsu, Cengiz Han döneminde mevcut olan tehzizat düzeninin Toktamış Han döneminde de aynen devam ettirildiği ve herhangi bir değişikliğin yapılmadığı kanaatindedir⁸⁴⁶.

III. ORDUYU OLUŞTURAN ETNİK UNSURLAR

Toktamış Han döneminde Altın Orda ordusu Moğollar, Başkırtlar, Bulgarlar, Kıpçaklar Alanlar, Ruslar ve Çerkesler gibi bir çok etnik halktan oluşuyordu. Görüldüğü gibi Altın Orda ordusunun askeri sınıfının çoğunluğunu Türkler ve Türk boyları teşkil ediyordu. Tarihi kaynaklarda Altın Orda ordusunda bulunan Türk boylarından bir kısmının ismi zikredilmiştir. Ancak bunların dışında dönemde ismi zikredilmeyen ancak Altın Orda ordusu bünyesinde yer alan bir çok Türk boyu ve Moğol boylarının ordudaki varlığı sözkonusudur. Bunun dışında Rus Knezleri'nin askeri birlikleri de destek kuvvetleri olarak orduya dahil ediliyordu. Nitekim Toktamış Hanın II. Maveraünnehir seferinde (1388) ordusunda Rus askeri birlikler de yer almıştı⁸⁴⁷.

A. Moğollar

Belirtildiği gibi Toktamış Hanın ordusunda birtakım Moğol boyları da yer alıyordu. Tarihi kaynaklarda bunların kesin sayısı belirtilmemiştir. Ancak Moğollar Altın Orda ordusunun önemli bir kısmını teşkil ediyorlardı. Bundan başka Toktamış Han'ın ordusunda Türkleşmiş Moğol boylarından olan Mangıtlar, Kongirtatlar ve Kıyatlar da vardı.

B. Başkırtlar

Başkırtlar İtil Bulgarları gibi 1236-1242 yılları arasında Batu Han tarafından tertiplenen II. Deşt-i Kıpçak Seferi sonucunda Altın Orda Devletine bağlanmıştı. XIII.-XIV. yüzyıllarda Altın Orda bünyesinde yer alan halklardan en kalabalık nüfusa sahip olan bir çok Kıpçak boyu İtil-Ural bölgesine özellikle İtil Bulgaryası topraklarına sürekli göçleri sonucunda bölgedeki Başkırtlarla Kıpçak boyları birbirine karıştırlar⁸⁴⁸. Başkırtlar Toktamış Hanın 1388 yılında Timur'un tabiyetinde bulunan Maveraünnehir topraklarına

⁸⁴⁵ Temizsu, *Yasak*, s. 174.

⁸⁴⁶ Temizsu, *Yasak*, s. 175.

⁸⁴⁷ Tiesenhausen, *Sbornik Materialov II*, s. 156.

⁸⁴⁸ R. G. Kuzeyev, *İtil-Ural Türkleri*, çev. Arif Acaloğlu, İstanbul 2013, s. 442.

yaptığı askeri hareketına katılmışlardı⁸⁴⁹. Başkırtların sayıları hakkında kaynaklarda kesin bir bilgi yoktur.

C. Bulgarlar

Toktamış Hanın 1388 yılında II. Maveräünnehir Seferindeki ordunun içerisinde İtil Bulgarları da bulunuyordu⁸⁵⁰. Altın Orda ordusunda yer alan İtil Bulgarları'nın sayısı kaynaklarda belirtilmemiştir.

D. Kıpçaklar

Kıpçakların (Altın Ordanın) esas kitlesini teşkil ettikleri hakkında el-Ömeri⁸⁵¹ şöyle bilgi vermektedir: “*Bu devlet (Altın Orda), eskiden Kıpçakların yurdu idi. Ancak Tatarlar (Moğollar) tarafından istila edilince, Kıpçaklar onların tabiyetine girdiler. Sonraki dönemde Moğollar Kıpçaklarla kaynaşıp karıştılar ve onlarla akrabalık tesis ettiler. Toprak onların (Moğolların) tabiat ve soylarına galip geldi. Moğollar bütünüyle Kıpçaklaştılar. Çünkü Moğollar Kıpçak topraklarına yerleştiler ve onlardan kız aldılar ve kız verdiler ve onların topraklarında meskunlaştılar*”⁸⁵². Buradan anlaşıldığı gibi Altın Orda Devletinin esas nüfusunu Kıpçak Türkleri teşkil ediyordu. Altın Orda Devletinin “Kıpçak Hanlığı” olarak isimlendirilmesi devletin bünyesinde yer alan ve kalabalık nüfusa sahip olan Kıpçakların çoğunluk teşkil etmesiyle yakından bağlantılıdır.

IV. ORDU DÜZENİ

A. Komutanlar

Toktamış Han döneminde özellikle orduda halen Moğol kökenli komutanların etkisinin devam ettiği görülmektedir. Yazdı, Kunduzca savaşın katılan Toktamış Hanın Tümen komutanlarının ismini zikretmektedir. Bunlar; Taş Timur Oğlan, Bek-Yaruk Oğlan, İl Yığmış Oğlan, Bek Bulat Oğlan, Ali Oğlan, Cantay Oğlan gibi Cuci neslinden gelen şahıslar ile Ali Yasavuri, Süleyman Sofi Kongirat, Nevruz Kongirat, Aktay, Akbuka, Uruscuk Kıyat, İsa Bek (Edigünün kardeşi), Hasan Bek, Saray Bek, Kök Buga, Yığın Pay Barın, Kongur Pay adlı komutanlardır⁸⁵³. İsimlerinden Toktamış Hanın komutanlarının İslami isimler taşıdığı ve bir çoğunun Müslüman olduğu anlaşılıyor. Ayrıca bir kısmının

⁸⁴⁹ Alan, *Timurlular*, s. 51.

⁸⁵⁰ Tiesenhausen, *Sbornik Materialov II*, s. 156.

⁸⁵¹ el-Ömeri`ye şöhret getiren en önemli eseri *Mesalikül-ebzar fi memalikel-emsar* isimli eseridir. Müellif eserinin birinci kısmında karalar ve denizler hakkında bilgi vermiştir. Eserinin ikinci kısmında ise milletler ve tarihlerine yer verilmiştir. Abdülaziz el-Alevi “İbn Fazlullah el-Ömeri, mad., *DİA*, C. 19, İstanbul 1999, s. 483-484.

⁸⁵² Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s. 34.

⁸⁵³ Yezdi, *Zafername*, s. 193.

hem İslami hem de Türk isimleri almaları onların Türkkökenli olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Orduda yer alan komutanların etnik kökenleri hakkında bilgilerin kaynaklara yeteri kadar yansımaması kesin bir sonuca varmamızı zorlaştırmaktadır.

C. Ordu Sayısı

Toktamış Han döneminden önce Altın Orda Devleti`ndeki Ordu sayısı Batu Han (1242-1256) döneminde tahminen 60 bin askerden oluşuyordu. Berke Han döneminde (1257-1266) Altın Orda Devleti Hülagü Hanla (1256-1265) savaştı. Marco Polo, bu olaydan yaklaşık 7 sene sonra 1271-1295 yılları arasında Moğolların Büyük Hanı olan Kubilay Hanın sarayına yolculuk yaptı. Marco Polo, *Seyahatnamesi`nde* Hülagü Han ile Berke Han arasında vuku bulan savaşta onların ordu sayıları hakkında bilgi vermiştir⁸⁵⁴. Marco Polo, Hülagü Hanın 30 bölük 300 bin Berke Hanın ise 35 bölük 350 bin askere sahip olduğunu belirtmiştir⁸⁵⁵. Fakat buradaki ordu sayısının her iki taraf için 30 veya 35 bin askere tekabül etmesi hakikate daha uygundur. Marco Polo`nun ordu sayılarını abarttığı görülmektedir.

Daha sonraki dönemlerde Altın Orda Hanlarının ordu sayısı hızlı bir şekilde artmaya başladı. Nogay Mirza Tokta Hanla (1291-1310) mücadelesinde ona karşı 200 bin kişilik bir ordu toplaması Altın Orda ordusunun sayısının arttığını göstermektedir⁸⁵⁶. Genel olarak Altın Orda hanlarının 100 bin ila 300 bin arası askere sahip olduğu düşünülmektedir. Toktamış Hanın Tebriz Seferinde (1385) 9 tümen yani 90 veya 100 bin askeri bulunduğu

⁸⁵⁴ Marco Polo, *Seyahatname*, s. 361; Mengü Hanın 1251 de Büyük Han seçilmesinin ardından yapılan kurultayda doğu ve batı yönünde genişleme kararı alınmıştır. Karar gereğince Mengü Han, kardeşi Kubilayı Çin üzerine gönderirken Hülagü`yu de Yakınoğu üzerine sefere memur etmiştir. Kurultay kararının akabinde Hülagü Han 1253 de Karakorum`dan ordusu ile beraber harekete geçti. Hülagü Hana, İsmaililerin bertaraf edilmesi, Abbasi Hilafetinin tabi kılınması, Mısır ve Suriyenin ele geçirilmesi görevi verilmişti. 1256`da Hülagü Han, İsmailileri ortadan kaldırıp onların ellerinde bulunan Alamut kalesi de dahil olmak üzere bütün kalelerini istila etti. Ardında Hülagü Han, Azerbaycan`ı ele geçirdi. Böylece Hülagü Han tarafından İlhanlılar Devleti kurulmuş oldu (1256-1338). 1257`de Hülagü Han ciddi bir hazırlık sürecinin ardından Hemedan şehrinden Bağdad üzerine saldırıya geçti. Şehri kuşatamaltına aldı. 1258 yılının 10 Şubatında Hülagü Han, Bağdadı ele geçirdi ve Moğollar Bağdadda büyük katliam yaptılar. Hülagü Han kendisine teslim olan Son Abbasi halifesi Mustasimi 3 oğlu ile beraber işkence uygulayark katletti. Böylece Abbasiler hilafetini de ortadan kaldıran Hülagü Han, Irak topraklarını da ele geçirdi. Bu olayın ardından Hülagü Han, Suriyeyi istila etti. Fakat kardeşi Kubilayın yardım talebi üzerine 1260 da Ketbuğa Noyon`u Suriyede kendi yerine bırakarak Moğolistanı gitti (1260). Ketbuğa Noyon 1260 da Ayn Calut Savaşında Memlüklere yenildi ve kendisi de bu savaşta katledildi. 1260 dan sonra Hülagü Han, kuzeyde Altın Orda Devleti, doğuda Çağatay Hanlığı, batıda ise Mısır Memlüklüğü ile mücadele etmek zorunda kaldı. Hülagü Han, 1265 de öldü. Abdülkadir Yuvalı, "Hülagü", mad., *DİA*, C. 18, İstanbul 1998, s. 473-475,

⁸⁵⁵ Marco Polo, *aynı yer*.

⁸⁵⁶ Rızaeddin Fahreddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, s. 49.

tarihi kaynaklarda zikredilmektedir⁸⁵⁷. Bundan başka dönemin kaynaklarında Kunduzca (1391) ve Terek (1395) Savaşlarında Toktamış Hanın Timur'un ordusundan daha fazla askere sahip olduğu zikrediliyor. Kaynaklarda Toktamış Hanın ordu sayısı hakkında kesin bir sayı belirtilmese de tahminen onun 240-250 bin veya en fazla 300 bin askere sahip olduğu söylenebilir.

V. TOKTAMIŞ HAN DÖNEMİNDE UYGULANAN PARA REFORMU

Toktamış Han Altın Orda Devleti`nde iktidara geldikten sonra para reformu hayata geçirdi⁸⁵⁸. Bunun nedeni paranın önceki döneme kıyasla değer kaybetmesinden kaynaklanıyordu. Çünkü Fetret Döneminde tahta geçen her bir Han adayı kendi adına para bastırması⁸⁵⁹. Bütün bunlar Altın Orda Devleti`nde bastırılan paraların sürekli değer kaybetmesine neden oldu. Bu sıkıntıları gidermek için Toktamış Han, bazı girişimlerde bulundu. Toktamış Han, hafif ağırlıkta paraların basılmasını emretti. Bunu yapmaktaki amacı kalitesiz veya bozulmuş paraları piyasadan çıkarmak ve onları daha düzenli ve standart paralarla yenilemekti. Toktamış Hanın bu yöndeki faaliyetlerinin olumlu sonuçlar verdiği söylenebilir.

VI. DİNİ HAYAT

Toktamış Han döneminde Altın Orda Devleti`nde İslamiyet, Hıristiyanlık, Yahudilik ve Budizm gibi dinlere inanılmakta idi. Bunun dışında Altın Orda Devleti`nde ahalinin çok az bir kısmı putperestiken önemli bir kısmı da Şamanizm inanç sistemine bağlıydı. Aşağıda bu dinler hakkında bilgi verilecektir.

A. İslamiyet

Ebül-Gazi Bahadır Han, *Türkün Soy Ağacı*, adlı eserinde Özbek Hanın Müslüman olması ve Altın Orda Devleti`nde İslam dininin yayılması hakkındaki faaliyetleri ile ilgili önemli bilgiler vermektedir. Ebül-Gazi Bahadır Han, Toktağu (Tokta) Hanın ölümü üzerine Altın Orda tahtına Tuğrulca oğlu Özbek Hanın geçtiğini ve onun devlet ricalini Müslüman yaptığını belirtmektedir⁸⁶⁰. Ebül-Gazi Bahadır Han, ayrıca Özbek Han döneminde Altın Orda halkının tamamının Müslüman olduğunu söylemektedir⁸⁶¹.

⁸⁵⁷ Zeyneddin Bin Hamdullah Kazvini, *Zeyl-e Tarih-e Gozide*, çev. M. D. Kazımov-V. Z. Pirverdiyev, Bakü 1990, s. 49.

⁸⁵⁸ Poçekayev, *Zolotaya Orda*, s.116.

⁸⁵⁹ Poçekayev, *Zolotaya Orda*, aynı yer.

⁸⁶⁰ Ebül-Gazi Bahadır Han, *Türkün Soy Ağacı*, s. 184.

⁸⁶¹ Ebül-Gazi Bahadır Han, *age.*, aynı yer.

Altın Orda Hanları Berke Han (1257-1266) döneminden beri İslamiyeti kabul etmişlerdi. Bu konuda Rızaeddin Fahreddin şöyle demektedir: “*Batu Han ölünce Cengiz Yasası gereğince Büyük Kağan Mengü Han, Batu Hanın oğlu Sartakı Deşt-i Kıpçak (Altın Orda) Hanı ilan etti. Sartaktan sonra Deşt-i Kıpçak tahtına Batu Han’ın ikinci oğlu Ulakçı geçirildi. Her iki han da kısa süre iktidarda kaldılar. Hatta bir bilgiye göre Sartak tahta geçmeye fırsat bulamadı. Ulakçının de ölümü üzerine Mengü Kağan, Deşt-i Kıpçak tahtına Cuci Han’ın oğlu Batu Hanın da kardeşi olan Berke Hanı çıkardı. Berke Han da bunun üzerine Mengü Kağana birtakım hediyeler gönderdi ve bu olay üzerine kutlamalar yapıldı. Allahın hidayetiyle Berke Han, İslamiyeti kabul ederek müslüman oldu ve Berke Han adını Bareke olarak değiştirdi. Bareke bereketin kaynağı anlamına gelmektedir. Hanın eşi Çiçek Hatun da ona uyarak müslüman oldu ve ondan başka küçük kardeşi Tugay Timur (Togay-Timur) ve birkısım devlet ricali de Müslüman oldu. İslamiyeti kabul ettikten sonra Berke Han, Bağdaddaki Abbasi Halifesinin dini hakimiyetini kabul etti ve onunla mektuplaştı*”⁸⁶².

Yukarıda görüldüğü gibi Altın Orda Hanları ilk dönemden itibaren İslamiyeti kabul etmişlerdi. Fakat Berke Han döneminde İslamiyet Altın Orda Devletinin resmi dini haline gelmedi. Çünkü İslamiyet Hanın kendisi ve saray çevresindeki birtakım devlet adamları dışında diğer halklar tarafından kabul görmemişti. Bu dönemde Altın Orda Devleti’nde Müslüman olanların sayısı azınlık teşkil ediyordu. Altın Orda Devletinin İslamlaşma süreci Özbek Han (1312-1341) döneminde tamamlandı. Dolayısıyla Toktamış Han döneminde Altın Orda Devleti’nde Müslüman nüfusun halkın çoğunluğunu teşkil ettiği düşünülmektedir.

B. Hıristiyanlık

Altın Orda Devleti’nde Hıristiyan dinine mensup bir çok halk bulunmakta idi. Özellikle bunlar başkent olan Saray’da ve diğer şehirlerde yaşamakta idiler. Daha Berke Han döneminde (1257-1266) Saray’da yaşayan Ruslara psikoposluk merkezi açmaya izin verilmesi de bunu kanıtlamaktadır⁸⁶³. Bundan başka Altın Orda Devletinin başkenti olan Saray şehrinde bir çok etnik grup Türk, Moğol, As, Çerkez, Rus ve Rumlar birarada ancak farklı semtlerde yaşamakta idiler⁸⁶⁴. Buradan görüldüğü gibi Saray şehrinde Hıristiyan bir kesim olan Ruslar ve Rumlar da yaşıyorlardı.

⁸⁶² Ebül-Gazi Bahadır Han, *Türkün Soy Ağacı*, s. 182; Rızaeddin Fahreddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, s. 41.

⁸⁶³ Kamalov, *Altın Orda ve Rusya*, s. 81; Kamalov, *Altın Orda Devlet’i*, Avrasyanın Sekiz Asrı Çengizoğulları, haz. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu, s. 137.

⁸⁶⁴ Alan-Kemaloğlu, “Çengizoğulları”, Kamalov, *Altın Orda Devleti*, aynı.yer.

Altın Orda Devleti`nde yaşayan Hıristiyanlar Ruslar ve Rumlarla sınırlı değildi. İbn Battuta *Seyahatnamesi`nde* Kırımın güneyinde buluna Suğdak şehrinde Türklerin Rumlarla (Yunanlılarla) birlikte yaşadıklarını ifade etmektedir⁸⁶⁵. İbn Battutanın, ayrıca Kırım`a yaptığı seyahati sırasında orada bulunan Hıristiyan Kıpçaklardan bahsetmesi, Kırım`ın güneyinde bulunan Kıpçaklardan bir kısmının Hıristiyanlığı benimsediğini göstermektedir⁸⁶⁶. İbn Battuta, Kırımın güney kısmında Kefe şehri hakkında bilgi verirken burada yaşayan halkın hristiyan olduğunu belirtmiş ve bu halkın çoğunluğunu Cenevizliler oluşturduğunu yazmıştır⁸⁶⁷.

Bartold, Altın Orda Devleti`nde bulunan Hıristiyanlar ile ilgili önemli hususlara değinmiştir. Buna göre Kıpçaklar daha Moğol hakimiyetine girmeden önce Rusya ve Batı Avrupa tarafından Hıristiyan dininin tesirinde kalmışlardı⁸⁶⁸. Avrupa Hıristiyanları`nın propaganda faaliyetlerini XIII yüzyılda Moğollar döneminde devam ettirdiği ve adı geçen asrın sonuna tarihlenen Kuman-Kıpçak sözlüğü olan “*Codex-Comenikus*”, da yer alan bilgilerden anlaşılmaktadır. Roux, *Codex Comanikus*, isimli meşhur sözlüğün 1294-1295 yılları arasında kelme alındığını belirtiyor⁸⁶⁹. Adı geçen sözlükteki bilgilerden Hıristiyan misyonerlerin (Latinlerin) Kuman-Kıpçak Türklerini Hıristiyanlaştırmaya büyük çaba sarfettikleri görülüyor⁸⁷⁰. Adı geçen sözlükte İncil metni ile katolik ilahilerin Türkçe çevirileri de bulunmaktadır.

C. Musevilik

Daha önce de belirtildiği gibi 1395 yılında, Toktamış Han Terek Savaşın`da Timur`a yenildikten sonra ilk önce Bulgar şehrine kaçmak zorunda kalmıştı. Sonra Kırım`a geri dönen Toktamış Han, ilk önce Ceneviz kolonisi olan Kefe`ye saldırmış ve burayı kuşatma altına alsa da ele geçirmeyi başaramamıştı. Altın Orda tahtına yeni geçen Timur Kutlug Han Toktamış`a arkadan darbe indirmişti. Toktamış yenilginin ardından Vitovt`un elinde bulunan Kiyev`e kaçmıştı⁸⁷¹.

Toktamış`ın zor durumda olduğunu gören Vitovt ona yardım etmeye karar verdi. 1397 de top ve tüfeklerle techiz edilmiş Litvanya ordusu Kievden Kırım`a geçti. Kefey`i

⁸⁶⁵ Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta et-Tanci, *İbn Battuta Seyahatnamesi (Tuhfetun-Nuzzar fi Garaibil-emsar ve Acaibil-esfar)*, İstanbul 2015, s. 259.

⁸⁶⁶ İbn Battuta, *Seyahatname*, s. 241.

⁸⁶⁷ İbn Battuta, *Seyahatname*, aynı yer.

⁸⁶⁸ V.V. Bartold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*,. Ankara 2011, s. 189.

⁸⁶⁹ Roux, *Türklerin Tarihi*, s. 285.

⁸⁷⁰ Bartold, *Orta Asya Türk Tarihi*, s. 189.

⁸⁷¹ Gumilev, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları II*, s. 338.

kuşatan Litvanya ordusu Timur-Kutlug'un ve Edigenin küçük ordusunu yenilgiye uğrattılar⁸⁷². Fakat, 1398 yılında Toktamış Han yine Timur-Kutlug'a yenildi ve tekrar Litvanya'ya kaçmak zorunda kaldı. Bu sefer Toktamış Han Rusya'nın taksim edilmesi konusunda Büyük Litvanya Knezi Vitovt ile anlaşmaya vardı. Yapılan Anlaşmaya göre zefer elde ettikleri takdirde Toktamış Han Moskovanın Vitovt'a bırakılmasını kabul etti. 1397 yılı Kırım seferi sırasında Vitovt Bahçesaray'da oturan Hazarların da torunu olan Karaimleri tehcir ederek Litvanya'ya götürdü. Vitovt onları hafif atlı birliklerinde istihdam ettirmek için Litvanyadaki Trakay kasrına yerleştirdi. Karaim Türkleri Hazar Türklerinin (Yahudiliği kabul etmiş olan bakiyeleridir⁸⁷³. Hazar Devletinin X. yüzyılın ortalarında yıkılması üzerine Karaimler Kırım'a göç ederek buraya yerleşmişlerdi. Karaim inancı IX. yüzyılda ortaya çıkmıştır⁸⁷⁴. Karaimler inanç sisteminde Hz. Musa'nın şeriatına bağlıdırlar. Günümüzde sayıları çok azalmış durumdadır. İstanbul şehrinde 60-70 civarında Karaim Türkü yaşamaktadır⁸⁷⁵.

Yukarıda görüldüğü gibi Toktamış Han döneminde de Yahudiler daha ziyade Kırım topraklarında yaşamakta idiler. Yine yukarıda verilen bilgide Büyük Litvanya Knezi ve Toktamış'ın da mütefiki olan Vitovt'un Kırım'da meskun olan Yahudi Hazar Türklerinin bir kısmını Litvanyaya götürdüğü anlaşılmaktadır. Kırım'daki Yahudiler'in tamamının Litvanyaya götürülmediği anlaşılıyor. Onların bir kısmının bugün de Kırım'da kendi varlıklarını sürdürmeleri söylediklerimizi doğrulamaktadır.

D. Şamanizm

Şamanizm, hem Moğollar arasında hem de Türk boyları arasında yaygınlaşmış bir inanç sistemidir. Bazı araştırmacılar Şamanizm'i bir din olarak da kabul etmektedir. İnan, "*Şamanı, şamanistlerin inançlarına göre tanrılarla insanlar arasında aracılık yapma vasfına sahip olan ve tanrılar tarafından seçilmiş kişi*" olarak tarif etmektedir. W.V. Rubruk, kendi Seyahatnamesin'de Şaman ve Şamanizm hakkında önemli bilgilere yer vermiştir. Rubruk, şamanların Moğollarda rahiplik görevini yerine getirdiklerini belirtmektedir⁸⁷⁶. Rubruk, şamanların astronomi ilmine vakıf olduğunu eklemektedir⁸⁷⁷. Rubruk'a göre Şamanlar, Ay ve Güneş tutulmalarının önceden haber vermektedir⁸⁷⁸.

⁸⁷² Gumilev, *age.*, *aynı. yer.*

⁸⁷³ Ali Ahmetbeyoğlu, *Sorularla Eski Türk Tarihi*, İstanbul 2015, s. 221.

⁸⁷⁴ Ahmetbeyoğlu, *age.*, s. 222.

⁸⁷⁵ Ahmetbeyoğlu, *age.*, s. 227.

⁸⁷⁶ Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)*, İstanbul, 2001, s. 123.

⁸⁷⁷ Rubruk, *age.*, *aynı.yer.*

⁸⁷⁸ Rubruk, *age.*, s. 123.

Rubruk'un *Seyahatname*'sinde vermiş olduğu değerli bilgilerden XIII. yüzyılda Moğol boyları arasında Şamanizmin yaygın olduğu ve Şamanların onlar üzerinde büyük etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Vasilev, de Altın Orda Devletinin bünyesinde yer alan Türk ve Moğol Haklarında Şamanizmin izlerine rast geldiğini belirtmiştir⁸⁷⁹.

Toktamış Han döneminde bir çok Türk ve Moğol boyları arasında az sayıda Şamanizm inançına bağlı toplulukların varlığı söz konusudur. Nitekim günümüzde eski Altın Orda coğrafyasına ait olan bölgelerde özellikle Batı Sibiryada ve yukarı Volga boyundaki yaşamlarını sürdüren bir çok Türk ve Fin-Ugor halkları arasında halen Şamanizm inanç sistemini südüren topluluklara rastlanması bu inancın o dönemden beri devam ettiğini göstermektedir.

E. Budizm

Budizm, MÖ. VI. yüzyılda Hindistan'da bir krallıkta dünyaya gelen ve gerçekleri gördüğü için "aydınlanmış" ve "uyanmış" anlamında kendisine "Buda" ismi verilen ve bu adla tanınan Siddharta Guatama Sakyamuni'nin öğretilerine dayanarak gelişen bir dinsel gelenektir⁸⁸⁰. Moğollar Budizmle Cengiz Han döneminde 1206 yılında Çin'e yaptıkları sefer sebebiyle tanıştılar⁸⁸¹. Cengiz Han ve ondan sonraki dönemde Budizm Moğol ulusları arasında yaygınlık göstermeye başlamıştır. Budizmin en yaygın olduğu ulus Büyük Moğol İmparatorluğunun Moğolistan, Çin Tibet gibi ülkeleri için alan Kubilay (Yüan) ulusuydu. XIII. yüzyılın 60. yıllarında Altın Orda Devleti'nde ve XIII. yüzyılın sonunda İlhanlı ulusunda ve XIV. yüzyılın başlarında Çağatay ulusunda İslamiyet hızlı bir şekilde yayılmaya başladı ve bu din Budizmin bu uluslarda etkisini tamamen ortadan kaldırdı. Altın Orda Hanı Özbek Han, ülkesinde İslam dininin yaygınlaşması için büyük çaba sarfederek Şamanların ve Budist lamalarının katledilmesini emretmiştir⁸⁸². Toktamış Han dönemine geldiğinde Altın Orda'da Budizme inanan kesimin çok az sayıda olduğu anlaşılmaktadır

VII. ŞEHİRLER, KÜLTÜR VE TİCARET

A. Şehirler

Yakubovskiy, Altın Orda Devleti'nde şehir hayatının geliştiğini anlamak için Kırım'da, Kafkasya'da, İdil Bulgaryasında, Aşağı İtil boyu bölgesinde ve Harizm'de

⁸⁷⁹ Vasilev, *agm.*, s. 167.

⁸⁸⁰ İhsan Arslan, *Moğollar Arasında İslamiyetin Yayılışı*, İstanbul 2014, s. 139.

⁸⁸¹ Arslan, *age.*, aynı yer.

⁸⁸² Yakubovskiy, *age.*, s. 99.

bulunan sanayi ve ticaret şehirlerine bakmak gerektiğini ifade etmiştir⁸⁸³. Adı geçen bölgelerdeki şehirlerin çoğunluğu Altın Orda Devletinden önceki dönemde de mevcuttu.

Yakubovskiy, Kırım`da Kefe Sudak, Kerç, Azak Denizi kıyısında bulunan Azak (Tana), Harizm`de Ürgenç, İdil Bulgarya`ında Bulgar ve Bilyar gibi şehirlerin Altın Orda Devleti döneminde büyük gelişme gösterdiklerini belirtmektedir. Kırım`da Volga boyunca Saray Batu ve Saray Berke, Kuzey Kafkasya`da Macar gibi birtakım şehirler de Altın Orda Devleti döneminde inşa edilmişti⁸⁸⁴. Kurat, Altın Orda Devleti`nde 25 şehir isminin tesbit edildiğini ifade etmiştir. Bunlar: Azak, Batçin, Bakü, Bilyar, Bulgar, Derbend, Gülistan, Kırım, Kırım-Cedid, Macar, Macar-Cedid, Mahmudabad, Muşsa (Mokşa veya Mohi), Ordu, Ordu-Cedid, Ordu-Bazar, Recan, Saray, Saray el-Cedid, Saraycık, Sıgnak-Cedid, Tebriz, Ükek, Hacı-Tarhan, Sabran, Şemahı şehirleridir⁸⁸⁵. Altın Orda Devleti`nde bu kadar şehrin varlığı bile onun hem ekonmoik hem de kültürel yönden büyük bir gelişme gösterdiğini göstermek için yeterlidir.

Toktamış Han döneminde de adı geçen şehirlerin ticari ve ekonomik yönden gelişimlerini sürdürdükleri anlaşılıyor. Fakat Timr`un Altın Orda Devleti üzerine yaptığı I. Deşt-i Kıpçak (1391) ve II. Deşt-i Kıpçak (1395-1396) Seferleri Altın Orda şehirleri için bir yıkım oldu. Rus tarihçisi ve arkeolog Terşeçenko`nun Saray Berke şehri alanında yapmış olduğu kazılar Timur`un yaptığı tahribat ve yıkımları ortaya çıkarmıştır.

XIX. yüzyıl`ın 30-40. yıllarında Rusyalı arkeolog ve tarihçi A. V. Tereşçenkonun Saray-Berke şehrinin bulunduğu bölgede yaptığı kazılar sonucunda şehir hakkında önemli malzemeler ortaya çıkarılmıştır⁸⁸⁶. Arap müellifi el-Ömeri Saray-Berke şehri hakkında önemli bilgiler vermektedir; *“Saray-Berke şehri Berke Han, tarafından İtil nehri kıyısında inşa edilmiştir; Şehir çorak bir arazide bulunmakta olup çevresinde surları da bulunmuyordu. Yine şehirde büyük bir saray bulunuyor ve bu saray duvarlar, kuleler ve evlerle ihateye alınmıştı. Şehrin kıyısında bulunan ırmak İtil nehri Nilden üç defa büyüktür . Bu nehirde gemilerle Rus ve Slav ülkelerine seferler yapılıyordu. Bu nehirin kaynağı Slav ülkesinde yani Rus knezliklerinde bulunuyor. Saray, şehri çarşıları, hamamları, camileri ve depoları olan büyük bir şehirdir”*⁸⁸⁷.

⁸⁸³ Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s. 84.

⁸⁸⁵ Akdes Nimet Kurat, *IV-XVII. Yüzyıllarda Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 1972, s. 132-133.

⁸⁸⁶ Yakubovskiy, *age.*, *aynı. yer.*

⁸⁸⁷ Yakubovskiy, *age.*, s. 84-85.

el-Ömeri ve İbn Battutanın verdiği bilgiler ve şehir hakkındaki tasvirleri kısıtlı olmasına rağmen, Saray şehrinin büyük bir sanayi ve ticaret şehri olduğunu kanıtıyor⁸⁸⁸. Tereşenko'nun, XIX. yüzyılda yaptığı kazı faaliyetleri, adı geçen Arap müelliflerinin verdikleri bilgileri doğrulamakla kalmayarak, hususile şehrin genişliği ve topografisi, bunun dışında ekonomik, ticari ve komşu ülkelerle yaptığı kültürel ilişkiler üzerine birçok yeni bilgiler katmıştır⁸⁸⁹. Yakubovskiy, günümüzde tarihçilerin elinde mevcut olan malzeme ve kanıtlara göre Saray Berke'nin XIV. yüzyılda ilk başlarında Özbek Han döneminde, 100 binden fazla nüfusa sahip olduğunu belirtmektedir⁸⁹⁰.

Tereşenko'nun Saray Berke şehrinin merkez kısmının güney tarafında yapmış olduğu kazılar sonucunda bir çok orijinal madde ortaya çıkarılmıştır; Bunlar yanmış halde ve kırık şekilde olan renkli cam kaplar, bardaklar, hokkalar, deri işlemeli parçalar, çizme ve ağaçtan ayyakabılar için kesilmiş deriler, keten parçalar, ipek kumaş, elbise, sonra bıçaklar, yatağanlar, kılıçlar, baltalar, kürekler, tavalalar, çakmaklar, kazanlar, bakır kupalar, kolyeler, yanık hasırlar, çiviler, çengeller, çavdar, buğday, ceviz ve fındık, erik kurusu, badem, kuru üzüm, incir, şeftali, biber, pirinç ve kahvedir⁸⁹¹. Eski Altın Orda başşehirleri olan Saray Batı ve Saray Berke şehirlerinde Ballodun XX. yüzyılın 20. yıllarında yaptığı kazılar Altın Orda Devleti'nde mevcut olan şehir hayatı ile ilgili çok önemli buluntuların ortaya çıkarmıştır.

Yakubovskiy, adı geçen eski şehrin harebelerinde bu kadar malzeme bulmak için, şehir sakinlerinin evlerini, eşyalarını ve servetlerini ve şehirlerini terk etmesine sebep olan bir felaketin vuku bulduğunu öne sürmektedir⁸⁹². Yukarıda da belirtildiği gibi Saray-Berke'de bir felaketin yaşandığı bilinmektedir. 1395 yılında Timur, Altın Orda ordusunu bozguna uğrattıktan sonra, bu devletin zengin ve mamür başkentini tamamen yıkmıştı⁸⁹³. Böylece Timur'un Altın Orda şehirlerinde özellikle başşehir Saray Berke'de yapmış olduğu tahribatlar Tereşenko, tarafından yapılan kazılar sonucunda ortaya çıkarılmış buluntular da kanıtlamıştır.

Altın Orda başşehri yalnızca Timur tarafından yakılıp yıkılmadığı anlaşılmaktadır. II. Fetret döneminde (1357-1380) han adaylarının kendi aralarında yapmış olduğu taht

⁸⁸⁸ Yakubovskiy, *age.*, *ayn. yer.*

⁸⁸⁹ Yakubovskiy, *age.*, s. 85.

⁸⁹⁰ Yakubovskiy, *age.*, *ayn. yer.*; Roux, *Türklerin Tarihi*, s. 286.

⁸⁹¹ Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara 1971, s. 223; Yakubovskiy, *age.*, s. 86.

⁸⁹² Yakubovskiy, *age.*, *ayn. yer.*

⁸⁹³ Yakubovskiy, *age.*, *ayn. yer.*

mücadeleleri de Saray-Berke şehrinin kuşatma altına alınmasına ve şehirde birçok tahribatların yapılmasına neden olmuştur. Altın Ordanın başşehri olan Saray Berke`de dericilik sanayii de büyük bir öneme sahipti⁸⁹⁴. Şehir çevresinde bozkırlar ve göçebe sürüleri bulunuyordu⁸⁹⁵. Başşehir pazarlarında satılan deriden imal edilmiş ürünler, bu hayvan sürülerinden elde edilmekte idi. Bunun dışında Saray şehrinde dokumacılık da önemli yere sahipti. Komşu göçeberlerden bol miktarda yün elde etmek imkanına sahip olan Saray dokumacılarının yünlü kumşalar dokudukları biliniyor. Saray Batı şehrine son darbeyi 1578 yılında Ruslar indirmişlerdir. Bu tarihte Korkunç İvanın oğlu Fyodor`un emriyle bu şehir tamamen yıkılmıştır⁸⁹⁶. Sonuncu darbeden sonra şehir harebeye dönüşerek toprağa gömülmüş ve XIX. yüzyılda Tereşenko ve XX. yüzyılda ise Ballod, tarafından bulunup ortaya çıkarılana kadar toprak altında kalmıştır.

B. Kültür

Yakubovskiy, Altın Orda Devleti`ndeki kültür durumu hakkında bilgi verirken şöyle değerlendirme yapmaktadır; Altın Orda`nın etnik teşekkülü karışıklık arz etmektedir⁸⁹⁷. Altın Orda Devleti`nde bir taraftan birtakım yerel halklar bir taraftan da bölgeyi ele geçiren Moğollar ve Tatarlar beraber yaşamlarını sürdürüyorlardı. Bu bağlamda Altın Orda Devleti`nde tek çeşit bir kültürden bahsedilmesi doğru değildir.

Yakubovskiy, Harizm`de, Bulgar bölgesinde ve Kırım şehirlerinde bulunan eski ve zengin kültür seviyesinin burayı ele geçirenlerin kültür seviyesinden yüksek olduğunu belirtmektedir⁸⁹⁸. Bundan başka Moğollar ve Tatarlar yerli halklarla özellikle Kumanlarla kaynaşp karışmışlardı. Yakubovskiy, Altın Orda`da bulunan Tatarların sona kadar göçebeliklerini bırakmadıklarını öne sürse de biz bu durumu onların bir kısmına teşmil etmenin daha doğru olacağı kanaatindeyiz. Yakubovskiy, Altın Orda Devletinin bir çok bölgesinde özellikle Volga boyunda (Saray ve diğer şehirlerde) şehir hayatının gelişim göstermesini Altın Orda bünyesinde yer alan diğer kavimlerin faaliyeti sayesinde mümkün olduğunu ifade etmektedir.

Fakat bir diğer görüşünde Yakubovskiy, Moğolların kültür düzeyinin aşağı olması görüşünün doğru olmadığını ifade etmiştir. Herhalde biz bunu Yakubovski`nin yukarıdaki tesbitinin daha ziyade Altın Orda`nın kuruluş dönemindeki kültürel düzeyi kastettiği

⁸⁹⁴ Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s. 87.

⁸⁹⁵ Yakubovskiy, *age.*, *ayn. yer.*

⁸⁹⁶ İlyas Kamalov, "Saray", *mad.*, *DİA*, C. 36, İstanbul 2009, s. 122.

⁸⁹⁷ Yakubovskiy, *age.*, s. 96.

⁸⁹⁸ Yakubovskiy, *age.*, *ayn. yer.*

kanaatindeyiz. Yakubovskiy, Cengiz Hanın teşkilatçılık becerisi sayesinde kurulan askeri feodal imparatorluğun XIII. yüzyıl Moğolların barbarlığı konusundaki inancı yok saymak için yeterli olduğunu ifade etmektedir.

XIII. yüzyıl seyyahı olan G. Rubruk, Tatarların keçe çadırlarındaki süslemeleri ayrıntılı bir şekilde tasvir etmiştir; “Çadırlarını çubuklardan örülmüş bir halka üzerine inşa ederler; bu çubuklar yukarıya doğru ufak bir halka şeklinde birleşir; adigeçen halkadan yukarıya doğru ocak borusuna okşar bir booyun çıkar ; çadırı beyaz keçe ile örterler; çoğu zaman keçenin parlak olması için kireç ve beyaz toprak veya kemik tozu ile sıvarlar. Bu keçelerin üst tarafına çeşitli tasvirlerle süsleme yaparlar. Çadırın kapısına renkli bir keçe takarlar. Farklı renklerde keçeler dokuyarak, bu keçeleri asma ve ağaç, kuş ve yırtıcı hayvan resimleri ile süslerler”⁸⁹⁹. Bu durum XIII. yüzyılda “hayvan üslubu” nun Türk-Moğol sanatında hala büyük bir önem taşıdığını göstermektedir. Bütün bunlar Altın Orda Devleti`nde kültür ve medeniyetin geliştiğini göstermektedir. Rubruk, Tatarların ve onların kadınlarının da giyisilerini süslediklerini belirtmiştir⁹⁰⁰.

Tereşenko, Saray-Berke şerhinin bulunduğu alanda yaptığı kazılarda ortaya çıkan kültür ve sanat bulgularını Harizm`de (Ürgençte) tesbit edilen arkeolojik buluntularla kıyaslamış ve şu sonuca varmıştır; Altın Orda Devleti`ndeki şehirler ve özellikle başşehir Saray-Berke`de sanat Ürgenç ⁹⁰¹ şehrinin etkisiyle gelişme gösterebilmiştir ⁹⁰² . Yakubovskiy, Saray-Berke şehrinde Kafkasyalı, Mısırlı, Bizanslı ve Rusyalı ustaların çalıştığını belirtmektedir⁹⁰³. Fakat şehir hayatının kültür çevresini ilk başlarda Ürgenç şehrinde olan sanatkarlar, mimarlar ve zanaatçılar oluşturuyordu.

⁸⁹⁹ Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, s. 32; Yakubovskiy, *age.*, s. 102.

⁹⁰⁰ Yakubovskiy, *aynı yer*.

⁹⁰¹ Ürgenç şehri Araplar tarafından Cürcaniyye olarak isimlendirilmişti. M.Ö. 138-126 yılları arasında Türkistana seyahat eden Çinli seyyah Çian-Kien Amuderya üzerinde bulunan Yeu-gien isimli eyalet hakkında bilgi verir ki, bu eyaletin Harizmin merkezi olan Gürgenç olması ihtimal dahilindedir. Ürgenç Emeviler döneminde Kuteybe b. Müslim tarafından 712 de feth edildi. Araplardan sonra şehir ve bölge Samanilerin elinde geçti (819-1005). Ardından Gazneliler bölgeyi kendilerine tabi kıldılar. Sırasıyla Ürgenç şehri, Selçuklular ve Harizmşahlar gibi Devletlerin idaresi altında kaldı. 1221 de Moğollar Ürgenç şehrinin ele geçirdiler. Moğollar şehirde büyük tahribatlar yaptılar. Moğol istilası sonucunda Ürgenç harebeye dönüştü. Bundan sonra Moğollar şehrin ismini değiştirerek Ürgenç yaptılar. Cengiz Han'ın idari taksimatına göre Harizm ve Ürgenç Cuci'nin hissesine düştü. Bundan sonra şehir uzun süre Altın Orda Devletinin idaresi altında kaldı. 1371-1388 yılları arasında bölgeye sefer düzenleyen Timur, bu toprakları Altın Orda'nın elinden zorla yolup aldı. Aydın Taneri, “Gürgenç”, mad., *DİA*, C. 14, İstanbul 1996, s. 321-322.

⁹⁰² Yakubovskiy, *age.*, s. 103.

⁹⁰³ Yakubovskiy, *aynı yer*.

Saray-Berke`de XIII-XIV. yüzyılda yapılmış çeşitli yapılara ait zengin çini koleksiyonu, İslam sanatının varlığını göstermek için yeterlidir. Geometrik örgülerle ve dekoratif çizgilerle yazılmış Arapça kitabelerle karışık bitkisel tezyinat, Ürgen`çe mahsus kırmızı renkle birtakım karışık renklerle mavi, firuze, beyaz, yeşil ve sarı Orta Asya ve İran şehirleri insanların mimari şekilleriyle beraber Volga boyuna nakledilmişti. Ürgenç kaplarında görülen renkler, bitkisel tezyinat birtakım yırtıcı hayvan, kuş ve insan tasvirlerine rast gelmektedir. Bütün bunlar Altın Orda şehirlerinde özellikle Harizmin Ürgenç şehrinde sanatın ne kadar geliştiğini gözler önüne sermektedir. Yakubovskiy, Altın Orda Devletinin bağımsız olarak 225 sene yaşadığını belirterek, bu süre zarfında Aşağı Volga havzasındaki şehirlerde Altın Orda sanatının ortaya çıkması için bu zaman diliminin kafi geldiğini ifade etmiştir⁹⁰⁴.

Rus tarihçisi Vasilev, XIV. yüzyılın sonlarında, Altın Orda`daki yüksek kültür seviyesinin durumunu şöyle açıklamıştır; Timur`un Altın Orda Devleti üzerine yapmış olduğu II. Seferi`nden (1395-1396) sonra çok sayıda zanaatkarı kendi ülkesine alıp götürmüştür⁹⁰⁵. Timur`un bu hareketi sonucunu meşhur Bibi Hanım Cami`inde göstermiştir⁹⁰⁶. Bu mimari yapı Altın Orda mimarisinin pek çok özelliğini üzerinde taşımaktadır.

Altın Orda edebiyatının en eski buluntusunun ise XIV. yüzyılın ilk başlarına ait olduğu ifade edilmektedir. Kayın ağacı`nın kabuğuna yazılmış olan bu dikkate değer yazma, şimdiki Sankt-Petersburg şehrinde bulunan Ermitaj müzesinin Doğu kısmında yer alan “*Altın Orda payitahtı Saray-Berke*” salonunda sergilenmektedir⁹⁰⁷. Kayın kabuğuna yazılmış olan yazma, 1931 yılında tesadüfen ortaya çıkarılmıştır. Volga (İdil) nehri`nin sol yakasında Eski Altın Orda şehri olan Ükekin karşısında, Padgornoe köyünde bir yem çukuru kazarlarken, Altın Orda döneminden kalma bir mezar tesbit edilmiştir⁹⁰⁸. Çeşitli eşyaları da ihtiva eden bu mezarda adigeçen yazma bulunmuştur. Uygur alfabesiyle ve Moğol dilinde yazılmış olan bu yazmada, bir annenin, bir beyin yanına çalışmaya giden oğlu ile arasındaki dialog geçmektedir⁹⁰⁹. Diyalogta “*Anne, oğlunu teselli ediyor ve ona üzülmemesini tavsiye ediyor. Oğlu, ağır bir çalışmaya katlanmak istemediğini ve doğduğu bozkırlarda kendi ailesinin ve yakın arkadaşlarının yanında kalmak istediğini ifade*

⁹⁰⁴ Yakubovskiy, *age.*, s. 105.

⁹⁰⁵ Vasilev, *agm.*, s. 166.

⁹⁰⁶ Vasilev, *agm.*, *aynı yer.*

⁹⁰⁷ Yakubovskiy, *age.*, s. 105.

⁹⁰⁸ Yakubovskiy, *age.*, s. 106.

⁹⁰⁹ Yakubovskiy, *aynı yer.*

etmektedir". Bu yazma, bize Altın Orda Devleti`nde Uygur alfabesinin kullanıldığını ve bu devletin kültüründe Eski Türkçe`nin tesirini açıkça göstermektedir.

Altın Orda Devleti`nde yazı dilinin ve edebi kültürünün gelişim göstermesinde Harizm bölgesi büyük tesir göstermiştir. Altın Orda`da yazılan edebi eserlerin büyük çoğunluğu dil yönünden Harizm`de ve özellikle aşağı Siriderya havzasında yani Doğu Deşt-i Kıpçak alanında konuşulan dille yakından bağlantılı idi. Harizm`de bu dönemde dil yönünden bütünüyle Türkleşmiş ahaliden başka Türkmenler ve Kıpçaklar da yaşıyorlardı. Adı geçen bölgelerde yaşayan Türk boylarının Altın Orda edebi dilinin ve kültürünün oluşmasında ve gelişmesinde büyük etki bıraktıkları anlaşılıyor.

C. Ticaret

Altın Orda`da şehir hayatında ve özellikle Saray Berke şehrinin hayatında tacirlerde önemli bir yer tutmakta idiler. XIII.-XIV. yüzyıllarda bütün Moğol uluslarındaki tacirlere ve özellikle ticaret kampanyalarının üyelerine büyük değer verilmekteydi. 1393 yılında Toktamış Hanın Litvanya Knezi Yagaylo`ya (Jagiellona) gönderdiği yarıltıkta "bezirgan ortakları" tabiri zikredilmiştir⁹¹⁰. W. Radloff, bu tabiri "senin tacir ortakların" anlamında çevirmiştir⁹¹¹. Adı geçen tabir, Jagiello`nun tacirleri için kullanılsa da "ortak" tabiri ise doğu tarihi kaynaklarında Altın Orda ve İlhanlı sülalesine mensup olan Moğol hanedanının idaresi altında bulunan İran tacirleri için kullanılmıştır.

Vassafın⁹¹² "*Tarih-i Vassaf*" adlı eserinde "ortak" kelimesi daha ziyade "tacir" manasında kullanılmıştır⁹¹³. Altın Orda Hanı Berke Hanın tacirlerine bu isim verilmiştir⁹¹⁴. XIV. yüzyılın 30. yıllarında Altın Orda Devletinin çeşitli bölgelerine seyahat eden İbn Battuta, Altın Ordadaki ticari hayat hakkında önemli ve değerli bilgiler vermiştir. Onun

⁹¹⁰ Yakubovskiy, *age.*, s. 91.

⁹¹¹ Yakubovskiy, *ayni. yer.*

⁹¹² Vassafın *Tarih-i Vassaf* olarak bilinen eserinin asıl ismi *Tecziyetül-emsar ve tecziyetül-aşardır*. Vassaf bu eserini İlhanlı Devlet adamı olan Ata Melik Cüveyni`nin *Tarih-i Cihan-güşa*, isimli eserine zeyl olarak kaleme almıştır. Vassafın adı geçen eserinin I- cildinde Mengü Hanın tahta çıkışından Ahmed Teküdar`ın hakimiyetinin sonuna kadar Moğol tarihi ile ilgili olayları içini almaktadır. Eserin II. cildi Fars Atabegleri olan Salgurluları, Argun Hanın saltanatı, Yusufşah ile Efrasiyabın Atabeglik dönemleri, III. cildi İlhanlı Geyhatu ve Baydu dönemlerini, Kirman ve Delhi hakimleri ve İlhanlı Gazan Hanın 1301 yılına kadarki hükümdarlık süresini, IV. cildi Gazan Hanın son yılları ve kardeşi Muhammed Olcaytunun tahta geçişi ve Timur Kağanın halefleri, Harizmşahlar ve İsmaililer hakkındaki bilgileri, V. cildi ise Olcaytunun son senelerini, Ebu Said Han ile Alaeddin Halaci (Hilçi) ve haleflerinin tarihini içermektedir. Osman Gazi Özgüdenli,"Vassaf", mad., *DİA*, C. 42, İstanbul 2012, s. 558-559.

⁹¹³ Yakubovskiy, *ayni. yer.*

⁹¹⁴ Yakubovskiy, *age.*, s. 92.

verdiği bilgiye göre Deşt-i Kıpçak (Altın Orda) ülkesi atlarıyla ün kazanmıştı⁹¹⁵. Deşt-i Kıpçak'ta atların bol olduğunu ve bundan dolayı ülke içinde at fiyatlarının düşük olduğunu belirtmiştir⁹¹⁶. İbn Battuta, bu ülkede atların sayısının çok olduğunu hatta bir Türkün binlerce ata sahip olduğunu ifade etmiştir⁹¹⁷. Bu dönemde Deşt-i Kıpçak atlarının en iyileri 50 veya 60 dirheme satılıyordu. İbn Battuta, Deşt-i Kıpçak'ta bulunan cins atların 500 dinara ve hatta bundan fazla bir fiyata satıldığını ve böylece Altın Orda tacirlerinin bu ticarettten büyük gelir sağladıklarını belirtmiştir.

Atlar, çeşitli ülkelere özellikle Hindistan'a ihraç ediliyordu. İbn Battuta, satılmak için başka ülkelere götürülen her kervanda 6 bin atın bulunduğunu söylemektedir. Altın Orda tacirleri, önemli yol giderlerine ve yüksek gümrük vergilerine rağmen, at ticaretinden büyük kazanç elde ediyorlardı. Çünkü tacirler atlarını 100 dinar gümüşten daha düşük fiyata satmazlardı. Venedikli seyyah ve gezgin İosafat Barbaro'nun anlattığına göre, XV. yüzyılın ilk yarısında Deşt-i Kıpçaka ait olan bir ticaret kervanında İran'a 4 bin at ihraç edilmişti.

Kurat, Saray şehrinin önemi ve ticari yönden büyük önem arz ettiğini belirterek şöyle demektedir: Saray şehri aynı zamanda Türkistan, İran, Anadolu, Bizans, Rusya, Ceneviz ve Orta Avrupa üzerinden buraya gelen tacirler sebebiyle de büyük bir önem taşımaktaydı. Yakubovskiy, XIII. yüzyılın ikinci yarısı ve XIV. yüzyılda Altın Orda Devletinin Avrupa ve özellikle Batı Avrupa ile Çin arasındaki transit kervan ticaretinde büyük rol oynadığını belirtmiştir. Adı geçen kervan yolunda Kırım şehirleri önemli bir rol üstlenmişti. Kırımın güney kıyısında bulunan bir liman şehri olan Sudak Moğollardan önceki dönemde özellikle XI-XII. yüzyıllarda ve XIII. yüzyılın başlarında ticari açıdan büyük öneme sahipti. XIV. yüzyılda Sudakla beraber Tana (Azak) şehrinin önemi artmıştı. XIV. yüzyılın 20. yıllarında Tana'daki ticaret Ceneviz tacirlerinin, aynı yüzyılın 30. yıllarında ise Venedikli tacirlerin eline geçmişti. Kırım'da bulunan ticaret ve transit limanları, Batı ülkeleri ile Doğu ülkeleri arasındaki bağlantıyı sağlamaktaydı. Doğu ve Avrupa tarihçilerinin gözlemlerine göre, Tana limanından Çine giden kervan yolu güzergahı yorucu olmakla birlikte, hem yolcular hem de mallar için oldukça güvenli ve tehlikesiz idi⁹¹⁸. Bu nedenle Altın Orda Devletine dünyanın her ülkesinden çok sayıda

⁹¹⁵ Yakubovskiy, *age.*, s. 93.

⁹¹⁶ İbn Battuta, *Seyahatname*, s. 245.

⁹¹⁷ İbn Battuta, *Seyahatname*, aynı yer.

⁹¹⁸ Yakubovskiy, *aynı yer*.

tacirin geldiği ve böylece ülkenin hem ticari açıdan hem kültür hem de ekonomik açıdan büyük gelişme kaydettiği anlaşılmaktadır.

SONUÇ

1342 yılında doğan Toktamış Han Altın Orda Devletinin son muktedir hükümdarı olmuştur. Toktamış Han Altın Orda Devletinin doğu kanadında tahta geçtiği zaman devlet Doğu Kıpçak Hanlığı ve Batı Kıpçak Hanlığı olmak üzere iki kısma ayrılmıştı. Toktamış Han Timur'un desteği ve yardımı sayesinde Altın Orda Devleti'nde Canibek Hanın ölümünden sonra ortaya çıkan fetret dönemine son vermiş ve Altın Orda'da tekrar birlik ve beraberliği temin etmiştir (1379-1381). Toktamış Han Altın Orda Devletinin çok zor döneminde tahta geçmesine rağmen kısa zaman zarfında devleti her yönden kuvvetlendirmeyi başarmış ve bağımsız bir politika izlemiştir. Toktamış Hanın Altın Orda Devleti'nde hayata geçirdiği islahatlar devletin kuvvetlenmesini ve kalkınmasını sağlamıştır.

Toktamış Hanın bağımsız bir politika izlemesi onu tahta geçiren hamisi Timur'un hoşuna gitmemiştir. Çünkü Timur, Toktamış Han'ı kendisinin vassalı sayıyordu. Toktamış Han ise Batı Deşt-i Kıpçaktaki rakibi Mamay Mirza'yı mağlup ettikten ve Rus Knezlikleri ile Litvanya'yı da kendisine boyun eğdirdikten sonra kendi gücüne fazla güvenmeye başlamıştır. Toktamış Han'ın Azerbaycan Maveraünnehir ve Harizm bölgelerine saldırması ve bu bölgelerde Timur taraftarlarını öldürtmesi ve yağma faaliyetlerinde bulunması eski hamisi olan Timurla olan ilişkilerin bozulmasına neden olmuştur.

Timur, Cengiz Han'ın mirasına konmak ve bütün Türk-Moğol dünyasını kendi hükümdarlığı altında bir araya getirmek için mücadeleye başlamıştı. Toktamış Han da aynı amaç için mücadele verdiği için Timurla aralarındaki savaşı kaçınılmaz olmuştu. Toktamış Han Cengiz Han soyundan geldiği için Moğol ulusları olan Çağatay Hanlığı ile eski İlhanlı ulusunun toprakları olan İran ve Azerbaycan bölgeleri için hak iddiasında bulunmuştur. Timur ise Çağatay ulusunda hakimiyet kurmuş ve İranı da kendisine tabi kılmış ve ardından Azerbaycan topraklarını da ele geçirmişti. Timur ve Toktamış Han Türk-Moğol dünyasına hakim olmak ve bu imparatorluğu yeniden ihya etmek için kıyasıya mücadele etmişlerdir.

Toktamış Han, yakın adamları ve emirlerinin ihaneti nedeniyle Timur karşısında yenilgiye uğrayınca Timur'a karşı Mısır Memlükleri, Osmanlı Devleti, Eretna Beyliği ve Büyük Litvanya Knezliği ile diplomatik ilişkiler kurmuştur. Fakat Timur'a karşı kurulan dörtlü koalisyon ittifakı Toktamış Han'a pek fayda sağlamamış ve Timur Altın Orda Devleti üzerine ikinci kez saldırarak Toktamış Han'ı Terek Savaşı'nda (1395) ağır yenilgiye uğratmış ve Altın Orda'nın batı bölgelerini yağma ve tahrip etmiştir. Bu olay

sonucunda hem Altın Orda Devleti zayıflamış hem de Toktamış Han Altın Orda'daki hakimiyetini kaybetmiştir. Bundan sonra Toktamış Han hayatının geriye kalan kısmını Altın Orda'da tahtını yeniden ele geçirmek için mücadele etmekle geçirmiştir. Fakat hasımları olan Edige ve Timur Kutlug karşısında başarı elde edemeyen Toktamış Han 1405 yılında Sibiryâ bölgesinin Tümen şehrinde Edige'nin askerleri tarafından takip edildiği esnada Karaton ırmağındaki bir uçuruma yuvarlanmış ve hayatını kaybetmiştir.

Toktamış Han karakter yapısı itibariyel sert ve aceleci biri olduğu için çevresinde bulunan bir çok emir kendisini terk ederek rakibi olan Timura iltica etmiştir. Bununla bile Toktamış Han muktedir bir hükümdar ve aynı zamanda büyük bir komutan ve başarılı bir devlet adamı olmuştur. Timur karşısında uğradığı Kunduzca (1391) ve Terek (1395) Savaşlarında şansızsızlık ve çevresindekilerin ihaneti ve bazı stratejik hatalar yapması nedeniyle Timur'a yenilmiştir. Timur, zeki, kurnaz ve aynı zamanda büyük bir askeri deha olduğundan Toktamış Han onun kadar zeki ve harp sanatında onun kadar başarılı biri olamadığından onun karşısında başarısızlığa uğramıştır. Toktamış Han'ın Timura karşı çıkması ve bunun gibi diğer hatalarında ısrarcı olması hem kendisine hem başında bulunduğu Altın Orda Devleti'ne kötü istikbal getirmiş ve Toktamış Han bu mücadelesinde hayatını kaybederken Altın Orda Devleti de büyük oranda güç kaybederek zayıflamış ve parçalanma sürecine girmiştir.

BİBLİYOGRAFYA

I. KAYNAKLAR

BAHADIR HAN, Hive Hanı Ebul-Gazi *Türkün Soy Ağacı(Şecere-i Türk)*, çev. Dr. Rıza Nur, İlgı Kültür Sanat, yay. İstanbul 2010.

CLAVİJO, Ruy de Gonzales *Timur Devrinde Kadisten Semerkanda Seyahat*, çev.Ömer Rıza Doğrul, Köprü yay. İstanbul 2016.

CÜVEYNİ, Aladdin Ata Melik, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, TTK yay. Ankara 2013.

CÜZCANİ Minhac-ı Sirac, *Tabakat-ı Nasiri Moğol İstilasına Dair Kayıtlar*, çev. Mustafa Uyar, Ötüken yay. İstanbul 2016.

DUĞLAT, Mirza Haydar *Tarih-i Reşidi*, çev. Osman Karatay, Selenge yay. İstanbul 2006.

GALSTYAN, A.G. *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, çev. İlyas Kemaloğlu, 2. Baskı. Yeditepe yay. İstanbul 2017.

ESTEREBADİ, Aziz b. Erdeşir-i *Bezm u Rezm Eğlence ve Savaş*, çev. Mürsel Öztürk, TTK. yay. Ankara 2014.

İBN FADLAN, *Seyahatname*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe yay. 4. Baskı. İstanbul 2013.

İBNÜL ESİR, *el-Kamil fit-Tarih*, C. 10, haz. Dr. Muhammed Yusuf ed-Deqqaq, Dâru'l-Kitap el-İlmiye yay. Beyrut 1998.

İBN BATTUTA, Tanci Ebu Abdullah, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, sad. ve haz. Mümin Çevik, Bilge Kültür Sanat yay. İstanbul 2015.

İBN ARABŞAH, *Acaibul Makdur fi Nevaib-i Timur*, çev. Ahsen Batur, Selenge yay. İstanbul 2012.

KARPİNİ Plano, *Plano Karpininin Moğolistan Seyahatnamesi (1245-1247)*, haz. Ergin Ayan, Gece Kitaplığı yay. Ordu 2015.

KAZVİNİ, Zeyneddin Bin Hamdullah *Zeyl-e Tarih-e Gozide*, çev. M. D. Kazımov - V. Z. Pirverdiyev, Elm neş. Bakü 1990.

KİRAGOS, Genceli *Moğol İstilası 1220-1265*, terc. Mahmut Kemal Bey, Post yay. İstanbul 2018.

KİRAGOS, Müverrih *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*, çev. Gürsoy Solmaz, Elips yay. Ankara 2009.

KİRİMİ Gabelgaffar, *Umdet al-Ahbar II*, çev. Y. N. Kermiov-İ. M. Mirgaleyev, İnsitut İstorii Ş. Marcani A N RT, yay. Kazan 2018.

METSOPSKİ, Toma *Timurlenk ve Haleflerinin Tarihi*, çev. Gürsoy Solmaz, Elips yay. Ankara 2009.

Mui`zz al-Ansab İstoriya Kazakstana v Persidskih İstoçnikah III Tom, çev. Ş. H. Vahidov, İzdatelstvo Dayk-Press yay. Almatı 2006.

ÖTEMİŞ Hacı, *Cengiz-Name*, haz. İlyas Kemaloğlu, 2. Baskı. TTK. yay. Ankara 2014.

POLO, Marco *Seyahatname (Kubilay Han'ın Sarayında Bir Venedikli)*, çev. Leyla Tonguç Basmacı, Alfa yay. İstanbul 2018.

RUBRUK, Wilhelm Von, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, çev. Ergin Ayan, Ayışığı kitapları yay. İstanbul 2001.

ŞAMİ, Nizamüddin *Zafername*, çev. Necati Lügal, 2. Baskı. TTK. yay. Ankara 1987.

TEMİR, Ahmet, *Moğolların Gizli Tarihi I. (Manghol-un Niuça Tobçaan)*, 5. baskı. TTK. yay. Ankara 2016.

Timur'un Günlüğü, Tüzükat-ı Timur, haz. Kutlukhan Şakirov-Adnan Aslan, İnsan yay. 5. Baskı. İstanbul 2016.

YEZDİ, Şerefeddin Ali *Zafername*, çev. Ahsen Batur, Selenge yay. İstanbul 2013.

A. ARAŞTIRMALAR

ACAR, Serkan *Kazan Hanlığı-Moskova Knezliği Siyasi İlişkileri (1437-1552)*, TTK. yay. Ankara 2013.

AHİNCANOV, Sercan, M. *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar*, Çev. Kürşat Yıldırım, 2. Baskı. Selenge yay. İstanbul 2014.

AHMETBEYOĞLU, Ali *Sorularla Eski Türk Tarihi*, Yeditepe yay. 2. Baskı İstanbul 2015.

AKA, İsmail, *Mirza Şahruh ve Zamanı*, (1405-1447) TTK. yay. Ankara 1994.

_____, *İsmail Timur Ve Devleti*, 3. Baskı. TTK. yay. Ankara 2014.

_____, *Timurlular*, Türkiye Diyanet Vakfı yay. Ankara 1995.

ALAN, Hayrunnisa, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular 1360-1506*, Ötüken yay. İstanbul 2007.

ALMAS, Turgun *Uygurlar*, çev. Ahsen Batur, Selenge yay. 2. Baskı. İstanbul, 2013.

AKUNİN, Boris, *İstoriya Rosiyskogo Gosudarstva Ordinskiy Period Çast Azii*, İzdatelstvo Janrı AST yay. Moskova 2017.

ARSLAN, İhsan, *Moğollar Aarasında İslamiyetin Yayılması*, Okur Akademi yay. İstanbul 2014.

BARTHOLD, V.V. *Orta Aya Türk Tarihi Dersleri*, çev. Hüseyin Dağ, Divan yay. İstanbul 2011.

_____, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, Selenge yay. İstanbul 2010.

_____, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Kronik yay. 3. Baskı. İstanbul 2017.

BADEMÇİ, Ali *Cengiz Han (Devleti-Nesli-Türklüğü)*, Yeditepe yay. İstanbul 2017.

_____, *Cengiz Ve Yasası Timur Tüzükatı*, Ötüken yay. 2. Baskı. İstanbul 2016.

CAHUN, Leon *Asya Tarihine Giriş*, çev. İnan Kaya, Toplumsal Dönüşüm yay. İstanbul 2013.

CENGİZ, Oğuzhan *Timur*, Bilgeoğuz yay. İstanbul 2016.

- ÇETİN, Halil *Timur'un Anadolu Seferi ve Ankara Savaşı*, Yeditepe yay. İstanbul, 2012.
- DEVLET, Nadir, *Avrasya Fatihi Cengiz Han*, 2. Baskı. Başlık yay. İstanbul 2010.
- DOHSSON, Abraham Constantin Mouradgea, *Moğol Tarihi*, Haz. Ekrem Kalan, I Q Kültür Sanat yay. İstanbul 2014.
- EFENDİYEV, Oktay *Azerbaycan Tarihi XIII-XVIII. Asrlar Yedi Ciltte, III*, Elm neş. Bakü 2007.
- FAHREDDİN Rizaeddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, çev. İlyas Kamalov, Kaknüs yay. İstanbul 2003.
- FEDOROV-DAVIDOV, G.A. *Obşestvennyy Sroy Zolotoy Ordi*, İzdatelstvo Universiteta yay. Moskova 1973.
- FREN, H. M. *Moneti Hanov Djuçiyeva Ulusa İli Zolotoy Ordi (Raznuh Inih Muhammedinskih Dinastii)*, İmperatorskoy Akademii Nauk yay. Sankt-Petersburg, 1832.
- GOLDEN, Peter B. *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Karam yay. Ankara 2002.
- _____, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, çev. Yahya Kemal Taştan, Ötüken yay. İstanbul 2014.
- GÖMEÇ, Sadettin Yağmur, *Türk Tarihinde Çingizliler*, Berikan yay. Ankara, 2017.
- GROUSSET, Rene, *Stepler İmparatorluğu Atilla, Cengiz Han, Timur*, çev. Halil İnalçık, 2. Baskı. TTK. yay. Ankara 2015.
- GREKOV, B.G.-A. Yakubovskiy, *Zolotaya Orda*, Ogiz Gospolitizdat yay. Leningrad 1941.
- GUMİLEV, Lev Nikolayeviç, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları II*, çev. Ahsen Batur, 2.baskı. Selenge yay. İstanbul 2013.
- HALİKOV, A. H. *Mongoli, Tatarı, Zolotaya Orda i Bulgariya*, Akademik Nauk Tatarstana, İzdatelstvo Fen yay. Kazan 1994.
- İNAN, Abdülkadir *Eski Türk Dini*, Altınordu yay. Ankara 2017.

KARPOV, Aleksey *Jizn Zameçatelnih Lüdey Batıy*, Molodaya Gvardiya yay. Moskova 2017.

KAFALI, Mustafa, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yay. İstanbul 1976.

_____, *Ötemiş Hacıya Göre Cuci Ulusunun Tarihi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yay. Ankara 2009.

KAMALOV, İlyas, *Altın Orda ve Rusya,Rusya Üzerinde Türk-Tatar Etkisi*, Ötüken yay. İstanbul 2009.

_____, *Avrasya Fatihî Tatarlar*, Kaknüs yay. İstanbul 2007.

_____, *Moğolların Kafkasya Politikası*, Kaknüs yay. İstanbul 2003.

_____, *Rusların Gözüyle Türkler*, Kaknüs yay. İstanbul 2015.

KLYASTORNY S.G.-T.İ. Sultanov, *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, çev. Ahsen Batur, 2. Baskı. Selenge yay. İstanbul 2004.

KUZEYEV, R. G. *İtil-Ural Türkleri*, çev. Arif Acaloğlu, 2. Baskı. Selenge yay. İstanbul 2013.

KURAT, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917 ye Kadar*, TTK. yay. 6. Baskı. Ankara 2014.

_____, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Otdu, Kırım Ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık Ve Bitikler*, Dil Ve Tarih-Coğrafya Fakültesi yay. İstanbul 1940.

_____, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, TTK. yay. Ankara 1972.

MANZ, Beatrice Forbes, *Timurlenk Bozkırların Son Göçebe Fatihî*, çev. Zuhâl Bilgin, Kronik yay. 2. Baskı. İstanbul 2017.

_____, *Timurlenk İslamın Kılıcı, Cihan Fatihî*, çev. Hülya Kocaoluk, 3. Baskı. Yapı Kredi yay. İstanbul 2017.

MAROZZİ, Castin *Dünya Fatehi Teymur*, çev. Zakir Abbas, Kanun neş. 2. Baskı. Bakü 2015.

MUHAMADİYEYEV, A.G. *Bulgaro-Tatarskaya Monetnaya Sistema XII.-XV.* v.v. İzdatelstvo Nauka yay. Moskova, 1983.

NEAGOE Manole, *Üç Bozkırlı, Atila-Cengiz Han-Timur*, çev. Müstecip Ülküsal, Bilgeoğuz yay. İstanbul 2010.

POÇEKAYEV, R.Y. *Mamay İstoriya «Antigeroya» V İstoriya*, Yevraziya yay. Sankt Ptersburg-Çelyabinsk 2010.

_____, *Zolotaya Orda İstoriya v İmperskom Kontekste*, Sankt-Petersburg Nauka yay. 2017.

RASONYİ, Laszlo *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yay. Ankara 1971.

REMZİ, Murad *Telfik el-Ahbar Ve Talhik el-Asar Fi Vakayi Kazan Ve Bulgar Ve Muluki et-Tatar*, çev. R. M. Dilmuhammedova-S. İ. Hamidullin, Başkirskiy Gosudarstvenniy Universitet Sentr İzuçeniya İstoriçeskovo Naslediya Başkordostana Şecere Nasionalnaya Biblioteka R B. yay. Tom I. Ufa, 2017.

ROUX, Jean Paul, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, çev. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket, Kabalcı yay. İstanbul 2001.

_____, *Türklerin Tarihi Pasifikten Akdenize 2000 yıl*, çev. Aykut Kazancıgil-Lale Arslan Özcan, 9. Baskı. Kabalcı yay. İstanbul 2013.

_____, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, çev. Lale Arslan Özcan, 2. Baskı. Kabalcı yay. İstanbul 2014.

ROMASKEVİÇ, AA.-S.A.Volin, *İzvleçeniya iz Persidskix Soçineniy Sobrannıye V. G. Tiesenhausenom V. G. Tiesenhausen, Sbornik Materialov Otnosyaşixsya k İstorii Zolotoy Ordı II*, İzdatelstvo Akademii Nauk yay. SSCB, Moskova-Leningrad, 1941.

SAVELYEV, Pavel Stepanoviç *Moneti Djuçidov, Djagataidov, Djelairidov, Obraşavşyasya v Zolotoy Ordı v Epohu Toktamışa*, Vpusk Pervıy, Yekaterinoslavskiy Klad, y.y. Sankt-Petersburg, 1857.

SAFARGALİYEV, M. G. *Raspad Zolotoy Ordı*, Mordovskiye Knijnıye İzdatelstvo yay. Saransk 1960.

SAGDEYEVA, R. Z. *Serebryaniye Moneti Hanov Zolotoy Ordı*, y. y. b.y.

SELEZNIYEV, Y.V. *Russko-Ordinskiye Konfilıktı XIII-XV. Vekov*, Kvadrıga yay. Moskova 2017.

SPULER Bertold, *Zolotaya Orda 1223-1502 Mongolı Na Rusi*, per. S.Y. Çuprova, M. ZAO Sentropoligraf yay. Moskova 2017.

SMİRNOV, V. D. *Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı*, çev. Ahsen Batur, Selenge yay. İstanbul 2016.

SULTANOV,- T.İ.-S.G. Klyastorny, *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, çev. Ahsen Batur, 2. Baskı. Selenge yay. İstanbul 2004.

SUÇIKAR, Tarkan *Emir Timur Yıldırım Bayezid XV.-XVII. Yüzyıl Osmanlı Kroniklerinde Yıldırım Bayezid ve Timur Algısı*, Kripto yay. Ankara 2015.

_____, *Emir Timur Yıldırım Bayezid XV.-XVII. Yüzyıl Osmanlı Kroniklerinde Yıldırım Bayezid ve Timur Algısı*, Panama yay. Ankara 2018.

_____, *Tarkan Emir Timur'un Başarı Sırları*, Panama yay. Ankara 2017.

ŞLİYAHTİYOROV, Aleksey Gennadeviç, *Kak Zolotaya Orda Ozolatila Rus mifi i pravda o Tataro Mongolskom ige*, İzdatelstvo yay. Moskova 2016.

TEMİZSU Habibe, *Yasak Cengiz Han Yasası ve Moğol Devletleri Tarihinde Yaşadığı Değişim*, Ötüken yay. İstanbul 2018.

TİESENHAUSEN, W DE, *Altın Ordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, çev. İsmail Hakkı İzmirli, İstanbul Maarif Matbaası, İstanbul 1941.

TOGAN, Zeki Velidi *Ümumi Türk Tarihine Giriş En Eski Devirlerden 16. Asra kadar I*, 3 baskı. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yay. İstanbul, 1981.

TOLSTOY, Sergey P. *Oğuz Şehirleri ve Oğuzlar*, çev. Ekaterina S. Şeremeteva, Doğu Kütüphanesi yay. İstanbul 2017.

ÜLKÜSAL, Müstecib *Kırım Türk-Tatarları (Dünü, Bugünü, Yarını)*, Baha yay. İstanbul 1980.

VERNADSKY, George, *Moğollar ve Ruslar*, çev. Eşref Bengi Özbilen, 2. Baskı. Selenge yay. İstanbul 2015.

YAKUBOVSKİY, A.Yu. *Altın Ordu ve Çöküşü*, Çev. Hasan Eeren, TTK. yay. Ankara 1992.

YAZICI, Nesimi, *İlk-Türk İslam Devletleri Tarihi*, 12. Baskı. Türkiye Diyanet Vakfı yay. Ankara 2014.

YILMAZ, Nevruz, *Umumi Kafkas Tarihine Giriş II*, Sebil yay. İstanbul 2016.

YUVALI, Abdülkadir *İlhanlı Tarihi*, Bilge Kültür Sanat yay. İstanbul 2017.

YÜCEL, Yaşar *Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları*, TTK yay. Ankara 1989.

_____, *Kadı Bürhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398)*, Ankara Üniversitesi yay. Ankara 1970.

ZAKİROV, Salih *Diplomatiçeskiye Otnoşeniya Zolotoy Ordı s Yegiptom (XIII.-XIV.v.v.)* İzdatelstvo Nauka yay. Moskova 1966.

KARPOV, Aleksey *Jizn Zameçatelnih Lüdey Batıy*, Molodaya Gvardiya yay. Moskova 2017.

KANAT Cüneyt-ALİCAN, Mustafa *Timur Yıldızların Bahtına Hükmeden Son Cihangir*, Yeditepe yay. İstanbul 2018.

VAMBERİ, German Arminius *Emir Timur*, çev. S. İbrahimov, Azerbaycan Devlet Kitap Palatası yay. Bakü 1991.

III. MAKALELER

AKA, İsmail T.A, “Toktamış”, mad., *İA* C. 31, MEB. yay. Ankara 1982, s. 283-285.

_____, “Timur”, mad., *DİA*, C. 41, TDV yay. İstanbul 2012, s. 173-177.

AKBIYIK, Hayrunnisa “Mangıtlar”, mad., *DİA*, C. 27, TDV yay. Ankara 2003, s. 570-571.

_____, “Altın Orda Hanlığında Hakimiyet Anlayışı ve Karaçi Beylerin Ortaya Çıkışı”, *Tarih dergisi* S. 54/II(2011), İstanbul 2012, s. 1-20.

_____, “Timur’un Toktamış Üzerine Seferleri ve Altın Ordanın Yıkılması Meselesi”, *Biligs.* S. 27 (2003) s. 117-156.

ALEVİ -el Abdülaziz “İbn Fazlullah el-Ömeri, mad., *DİA*, C. 19, TDV yay. İstanbul 1999, s. 483-484.

AYDINLI, Osman “Semerkant”, mad., *DİA*, C. 36, TDV yay. İstanbul 2009, s. 481-484.

AYDIN, Mustafa “Şirvan”, *DİA*, C. 39, TDV yay. İstanbul 2010, s. 204-206.

_____, “Şeki”, mad., *DİA*, C. 38, TDV yay. İstanbul 2010, s. 489-491.

BAZIN, Marcel “Kum” mad., *DİA*, C. 26, TDV yay. Ankara 2002, s. 361-362.

BRAGİN, R. Y. Reva-A. O. “İstoriya Priuralya v Konse XIV veka po Letopisnim i Numizmatičeskim Dannım (Çast 2. Sobitiya 781-793 godov Hidjri)”, *Vestn. NGU.* s. *İstoriya i Filologiya* yay. T. 16 n. 3 Arheologiya i Etnografiya, 2017, s. 89-97.

BİLGİLİ, Ali Sinan “Tebriz”, mad., *DİA*, C. 40, TDV yay. İstanbul 2011, s. 219-222.

BOSTAN, İdris “Dağıstan”, mad., *DİA*, C. 8, TDV yay. İstanbul 1993, s. 404-406.

ÇETİN, Osman “Horasan”, mad., *DİA*, C. 18, TDV yay. İstanbul 1998, s. 234-241.

DOĞAN, Orhan “Kungrat”, mad., *DİA*, C. 26, TDV yay. İstanbul 2002, s. 375-376.

DURSUN, Davut Kafkasya”, mad., *DİA*, C. 24, TDV yay. İstanbul 2001, s. 157-158.

_____, “Lezgiler”, mad., *DİA*, C. 27, TDV yay. İstanbul 2003, s. 169-170.

GATİN, M. S. “Vzaimootnoşeniya Rusi i Zolotoy Ordı Vo Btoroy Polovine XIV. Veka V Traktovah Nemeskih İstorikov”, *Uçeniye Zapiski Kazanskogo Gosudarstvennogo Universiteta Gumanitarnıye Nauki* yay. 2009, s.90-95.

GEDİKLİ, Fethi “Yasa”, mad., *DİA*, C. 43, TDV yay. İstanbul 2013, s. 336-340.

İNALCIK, Halil “II. Murad”, mad., *DİA*, C. 31, TDV yay. İstanbul 2006, s. 164-172.

KARAMANLI, Hüsamettin M. “Nahcıvan”, mad., *DİA*, C. 32, TDV yay. İstanbul 2006, s. 294-297.

KAFALI, Mustafa “*Altın-Orda Hanlığı*”, *Türkler*, C. 8, *Yeni Türkiye* yay. Ankara, 2002, s. 397-411.

_____, “Toktamış”, mad., *İA*, MEB. yay. C. 12, İstanbul 1979, s. 412-420.

_____, “Altın Orda Hanlığı”, mad., *DİA*, C. 2, TDV yay. İstanbul 1989, s. 538-540.

_____, “Cengiz Han”, mad., *DİA*, C. 7, TDV yay. İstanbul 1993, s. 367-369.

_____, “Cuci Han”, mad., *DİA*, C. 8, TDV yay. İstanbul 1993, s. 78-79.

_____, “Batu Han”, mad., *DİA*, C. 5, TDV yay., İstanbul 1992, s. 208-210.

_____, “Özbek Han”, mad., *DİA*, C. 34, TDV yay. İstanbul 2007, s. 107-109.

KEMALOĞLU, İlyas, “Altın Orda Devleti”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, Ed. Osman Karatay-Serkan Acar, 2. Baskı. Kitabevi yay. İstanbul 2015. s. 577-624.

_____, İlyas-İlnur Mirgaliyev, “*Altın Orda-Osmanlı Münasebetleri*”, *Akademik Bakış* yay. C. 2. s.y. 3. Kış 2008, s. 187-198.

_____, “Altın Orda Devleti”, Ed. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu, *Avrasyanın Sekiz Asrı Cengizogulları*, Ötüken yay. İstanbul, 2016. s. 98-149.

_____, “Altın Orda Devlet’inin Adı Üzerine”, *Rızaeddin Fahreddin Altın Odu ve Kazan Hanları*, çev. İlyas Kamalov, İstanbul 2003, s. 189-195.

_____, “Saray” *DİA*, C. 36, TDV yay., İstanbul 2009, s. 121-122.

_____, “Toktamış Han”, mad., *DİA*, C. 41, TDV yay. İstanbul 2012, s. 231-232.

_____, “Yarlık”, mad., *DİA*, C. 43, TDV yay. İstanbul 2013, s. 334-335.

KOÇ, Dinçer “İdil Bulgarları”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, Ed. Osman Karatay-Serkan Acar, Kitabevi yay. 2 Baskı. İstanbul 2015, s. 295-333.

KONAK İsmet “Moskova Knezliğinin Bağımsızlığa Geçişinde Türk-Moğol Dünyasının Rolü”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 22/Bahar, 2012, s. 99-122.

KÜÇÜK, Cevdet “Erzurum”, mad., *DİA*, C. 11, TDV yay. İstanbul 1995, s. 321-329.

MUHAMMEDCANOV, Abdullah “Taşkent”, mad., *DİA*, C. 40, TDV yay. İstanbul 2011, s. 145-148.

_____, “Tirmiz”, mad., *DİA*, C. 41, TDV yay. İstanbul 2012, s. 200-202.

MUHAMMEDOĞLU, Aliyev Salih “Derbend”, mad., *DİA*, C. 9, TDV yay. İstanbul 1994, s. 164-166.

MİRGALİYEV, İlnur “Altın Orda, Osmanlı ve Memlüklerin Aksak Timura Karşı Birlik Kurma Meselesine Dair”, *Karadeniz Araştırmaları* yay. Bahar 2010, s. 25, s. 51-57.

_____, “Bitvı Toktamış-Hana s Aksak Timurom”, y.y. th. s. 170-182.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi-Göksel-Öztürk-Aylin Koç, “Toktamış Adı Hakkında,” *Osmanlı Araştırmaları. Prof. Dr. Nejdet Göyünçe Armağan*, XXIV, İstanbul 2004, s. 321-332.

_____, “Maveraünnehir” mad., *DİA*, C. 28, TDV yay. Ankara 2003, s. 177-180.

_____, “Meraga”, mad., *DİA*, C. 29, TDV yay. Ankara 2004, s. 162-163.

_____, “Şiraz”, mad., *DİA*, C. 39, TDV yay. İstanbul 2010, s. 182-184.

_____, “Tümen”, mad., *DİA*, C. 41, TDV yay., İstanbul 2012, s. 461-462.

_____, “Vassaf”, mad., *DİA*, C. 42, TDV yay., İstanbul 2012, s. 558-559.

ÖZAYDIN, Abdülkerim “Harizm” , mad., *DİA*, C. 16, TDV yay. İstanbul 1997, s. 217-220.

_____, “Hamdullah el-Mütevfi”, mad., *DİA*, C. 15, TDV yay. İstanbul 1997, s. 454-455.

_____, “Kadı Burhaneddin”, mad., *DİA*, C. 24, TDV yay. İstanbul 2001, s. 74-75.

ÖZTÜRK, Yücel “Kefe” mad., *DİA*, C. 25, TDV yay. Ankara 2002, s. 182-184.

ÖZTÜRK, Temel “Özü”, mad., *DİA*, C. 34, TDV yay. İstanbul 2007, s. 133-134.

ÖZYETGİN, Melek “Altın Ordu Hanı Toktamış’ın Bik Hacı Adlı Kişiye Verdiği 1381 Tarihli Tarhanlık Yarılığı”, yy. t.s. s. 167-192.

PAŞAOĞLU, Derya Derin, “Nogayların Hanlık Veya Ulus Olma Sorunsalı”, TAD, C.35/S.60, 2016, s. 277-289.

PLANHOL, Haviyer de “Hazar Denizi”, mad., *DİA*, C. 17, İstanbul 1998, s. 109-113.

PİLİPÇUK, Y. V. “Bitva na Reke Vorskla (İstoçnikovedeçeskiye Aspekti)”, yy. ts. s. 285-299.

SARAY, Mehmet “Altın Orda Hanlığı” *DİA*, C. 2, TDV yay., İstanbul 1989, s. 538-540.

_____, “Başkirt” mad., *DİA*, C. 5, TDV yay. İstanbul 1992, s. 130-131.

SULTANOV, T.İ. “Pisma Zolotoordinskih Hanov”, *Türkolojiçeskiy Sbornik 1975, İzdatelstvo Nauka yay. Moskova 1978, s. 234-251.*

SOLMAZ, Sefer *İbn Fadlan Seyahatnamesine Göre İtil Bulgarları*, Çizgi yay. Konya 2018.

SÜMER, Faruk “Keykubad I”, mad., *DİA*, C. 25, TDV yay. Ankara 2002, s. 358-359.

ŞEŞEN, Ramazan “Buhara”, mad., *DİA*, C. 6, TDV yay. İstanbul 1992, s. 363-367.

TAŞAĞIL, Ahmet “Hazarlar” mad., *DİA*, C. 17, TDV yay., İstanbul 1998, s. 116-120.

_____, “İdil Bulgar Hanlığı” mad., *DİA*, C. 21, TDV yay., İstanbul 2000, s. 472-474.

_____, “Keş”, mad., *DİA*, C. 25, TDV yay. Ankara 2002, s. 314-315.

- _____, “Türkistan”, mad., *DİA*, C. 41, TDV yay. İstanbul 2012, s. 556-560.
- TANERİ, Aydın “Gürgenç”, mad., *DİA*, C. 14, TDV yay. İstanbul 1996, s. 321-323.
- _____, “Harizmşahlar”, mad., *DİA*, C. 16, TDV yay. İstanbul 1997, s. 228-231.
- TEKİNDAĞ, M. C. Şehabeddin “Berkuk”, mad., *DİA*, C. 5, TDV yay. İstanbul 1992, s. 511-512.
- TÜRKOĞLU, İsmail “Kazan Hanlığı”, mad., *DİA*, C. 25, TDV yay. Ankara 2002, s. 136-138.
- ÜREKLİ, Muzaffer “Gök Orda” *DİA*, C. 14, TDV yay., İstanbul 1996, s. 123-124.
- VASİLEV, D.V. “Altın Orda Tarih, Ekonomi Ve Kültür, Kuruluş Ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri”, (5-6 Kasım 2007) çev. M. Bilal Çelik, *Sakaraya Üniversitesi* yay. No:52, s. 153-170.
- YAZICI, Tahsin Fergana”, mad., *DİA*, C. 12, TDV yay. İstanbul 1995, s. 375-377.
- YUVALI, Abdülkadir “İlhanlılar”, mad., *DİA*, C. 22, TDV yay. İstanbul 2000, s. 102-105.
- _____, “Hüalgu”, mad., *DİA*, C. 18, TDV yay. İstanbul 1998, s. 473-475.
- YÜCEL, Mualla Uydu, *İslam Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına Gülçin Çandarlıoğluna Armağan* “1224 Kalka Meydan Muharebesinin Rövanşı: 1380 Kulikovo Meydan Muharebesi ve Bu Muharebenin Rus Tarihi Açısından Önemi” Haz. Hayrunnisa Alan-Abdülvehap Kara-Osman Yorulmaz, *Türkiye Diyanet Araştırma Vakfı* yay. İstanbul 2015, s. 185-210.
- _____, “Kıpçaklar” mad., *DİA*, C. 25, TDV yay. Ankara 2002, s.420-421.

EKLER

EK 1.Toktamiş Han adına basıldığı yer belirsiz olan sikke. Sikke üzerinde “La İlahe İllallah Muahmeddün-Rasulullah” diğer yüzünde ise “Sultanul-Adil Tuktamiş Han” yazısı yer almaktadır.

<http://www.instazu.com/tag/Тохтамыш> Erişim tarihi 21.05. 2019

EK 2. Tokatmış Han adına basılan gümüş sikke (1380-1399).

<https://www.monetnik.ru/monety/antichnye/zolotaya-orda/toktamysh-han-dang-bez-103356/> Erişim tarihi 21.05. 2019

	<p>Л.с.: Султан Справедливый //Токтамыш хан// Да продлится его правление السلطان العادل توقتмыш خان خلد ملكه О.с.: Чекан Орды//ал-Муаззам//791 ضرب اوردو المعظم ۷۹۱</p>
	<p>Л.с.: Султан//Токтамыш хан//Да продлится его правление السلطان توقتмыш خان خلد ملكه О.с.: Символ веры//794 لا الله الا الله محمد رسول الله ۷۹۲</p>
	<p>Л.с.: Султан//Токтамыш хан//Да продлится его правление السلطان توقتмыш خان خلد ملكه О.с.: Чекан//города Азака//782 ضرب بلد اذاق، ۷۸۲</p>
	<p>Л.с.: Султан//Токтамыш хан//Да продлится его правление السلطان توقتмыш خان خلد ملكه О.с.: Чекан Сарая//ал-Джедид//79. ضرب سراى الجديد ۷۹</p>

ЕК 3. Toktamış Han'ın adına basılmış sikkelerde yazılış şeklini ve ünvanlarını gösteren katalog resmi. Bu resim Sagdeyevanın *Serebryanniye Monet Hanov Zolotoy Ordi*, adlı kitabından alınmıştır.

<https://rasmircoins.ucoz.ru/forum/18-3268-1> Erişim tarihi 21.05. 2019

EK:4. TOKTAMIŞ HAN ADINA BASILMIŞ SİKKE

Paranın sağ tarafta yer alan kısmında “La İlahe İllallah Muhamamaddün-Rasülullah” ibaresi yer almaktadır. Paranın sol tarafat yer alan kısmında ise “Sultanul-Adil Tüktamiş Han”, (“Adalaetli Sultan Toktamiş Han”) ibaresi yer almaktadır

https://apcoins.ru/magazin/product/9342_-zolotaya-orda-khan-tokhtamysh-1380-1395-gody-dang Erişim tarihi 21.05. 2019

EK:5. Nasıreddin Toktamış Han adına H. 782 de 1380-1381 yılında basılan gümüş bir sikke. Sikke Altın Orda Devlet'inin başşehiri olan Saray el-Cedid (Yeni Saray) şehrinde basılmıştır. Para üzerinde "Sultan Tuktamış Han onun hakimiyeti kalıcı olsun" ibaresi yer almaktadır.

<https://ru.bidspirit.com/ui/NULL> Erişim tarihi 21.05. 2019

EK:6. Toktamış Han adına Kuzey Kafkasyada Macar şehrinde basılmış gümüş sikke
H. 794 (1391-1392).

http://antikvariat.club/index.php?route=product/product&product_id=8495

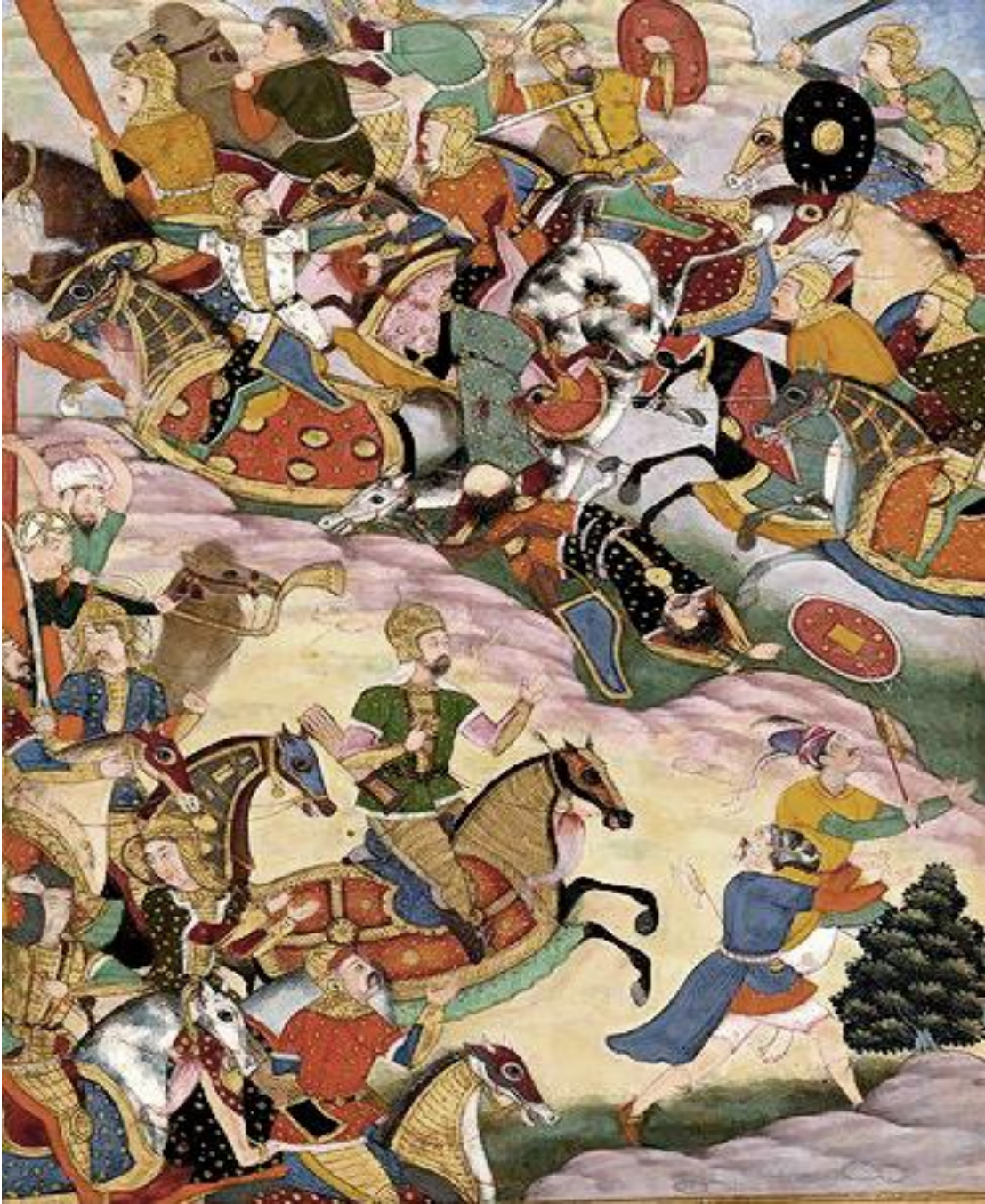
Erişim tarihi 21.05. 2019

EK:7. Toktamış Han adına “Sultan Tuktamış Han” ibaresiyle basılan sikke Kırım
H. 796 (1393).

<http://berkovich-zametki.com/2015/Starina/Nomer4/Nosonovsky1.php>

Erişim tarihi 21.05. 2019

EK 8. Toktamış Han ile Timur arasındaki savaşı gösteren minyatür resmi.

<https://www.historion.org/судьба-тохтамыш/> Erişim tarihi 21.05. 2019

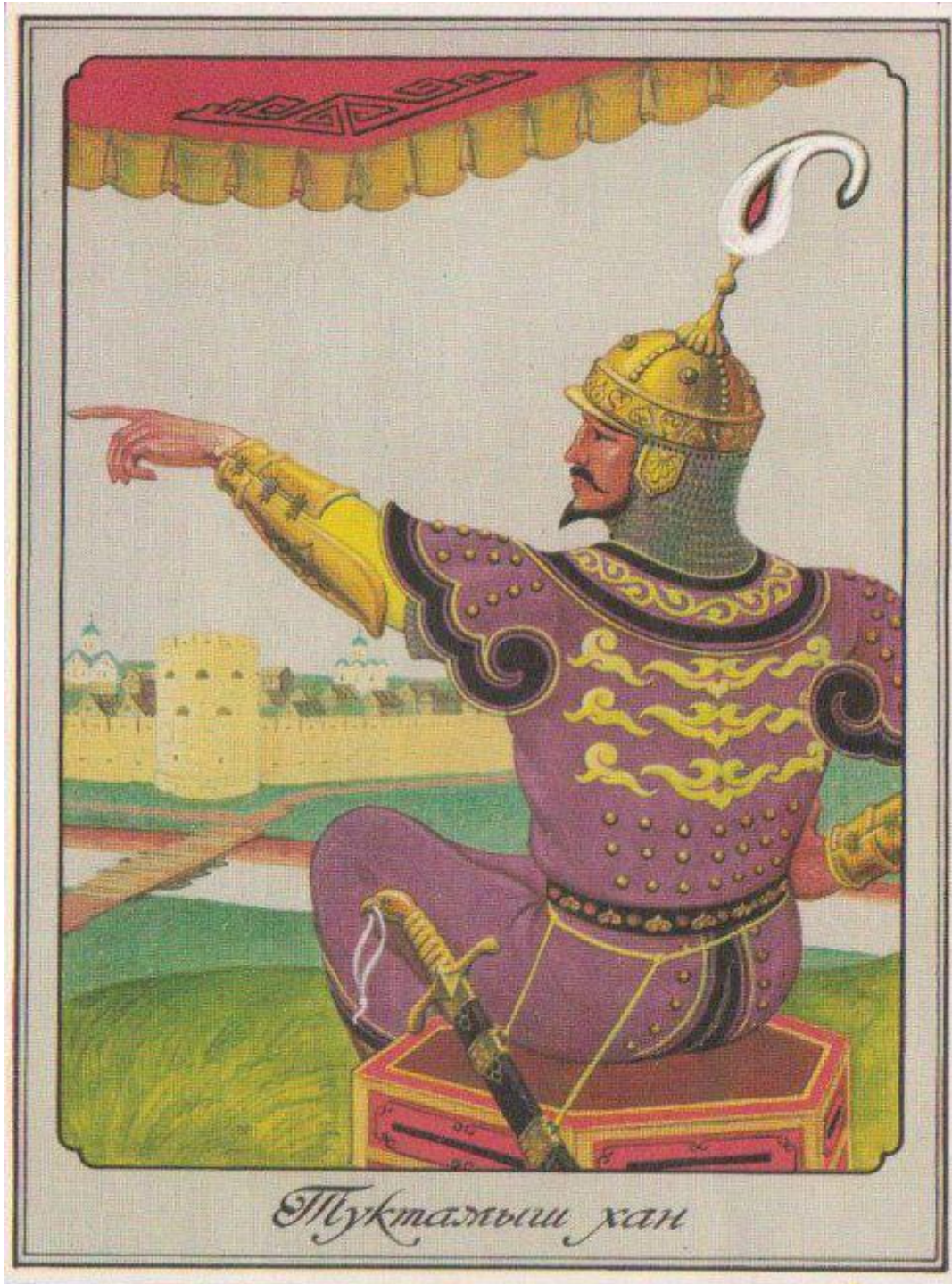
EK:9. Toktamış Han adına H. 796 yılında Kırimda basılmış gümüş sikke.

<https://forums-su.com/viewtopic.php?t=770980> Erişim tarihi 21.05. 2019

EK:10. Günümüzde çizilen Toktamış Han resmi.

<https://www.pinterest.com/pin/365143482269212062/?lp=true> Erişim tarihi 21.05.2019

EK:11. Tatar ressamı Şamsutdinov tarafından günümüzde çizilen Toktamış Han resmi

<https://vk.com/@bratina55-tohtamysh-podnyavshii-znamya-vozvysheeniya>

Erişim tarihi 21.05. 2019

EK:12. Toktamış Han ve oğlunu gösteren temsili bir resim.

<http://history-doc.ru/xan-toxtamysh/> Erişim tarihi 21.05. 2019

EK:13. Toktamış Han'ın Kırım'da Kırkor hakimi Bik Hacı adlı kişiye verdiği 1381 tarihli tarhanlık yarlığı

<https://cont.ws/@Argun/263561> Erişim tarihi 21.05. 2019

EK:14. Mamay Mirza'nın günümüzde çizilen minyatür resmi.

Toktamış Han'ın rakibi ve Batı Deşt-i Kıpçakta 1362 den 1381 e kadar hüküm süren Altın Orda Emiri Mamay Mirza (Tümenbeyi Mamay, Tümenbaşı Mamay)
(1335-1381: 1360-1381)

https://pikabu.ru/story/velikaya_zamyatnya_ili_igra_prestolov_poordyinski_5879684

Erişim tarihi 21.05. 2019

EK:15. Toktamış Han ile Emir Timur arasında vuku bulan savaşı gösteren temsili bir resim. Resim günümüzde çizilmiştir.

https://hystory.mediasole.ru/uchenik_protiv_uchitelya_zabytoe_srazhenie_timura_s_tohtamyshem_kotoroe_reshilo_sudbu_rusi

Erişim tarihi 21.05. 2019

Toktamış Han'ın kurnaz ve güçlü rakibi olan Edige Mangıt (İdigü, Edigey Mirza) (1352-1419/1423) uzun süre Toktamış Han ile mücadele etmiş (1391-1406) Sonunda Toktamış Hanı ortadan kaldırmıştır (1405/1406). Fakat kendisi de Toktamış Han'ın oğlu Kadir Berdi Han tarafından mağlup edilmiş ve ardından idam edilmiştir. (1419)

EK:16. http://rustik68.narod.ru/pict/Edegei-mirza_-1419_230x340_bum_temp_1993m.jpg

Erişim tarihi 21.05. 2019

EK: 17. Toktamış Han'ınmütefiki Büyük Litvanya Knezi I. Vitovtu (1392-1430) gösteren bir resim

<https://day.kyiv.ua/ru/article/istoriya-i-ya/geopolitika-s-mechom-v-rukah-i-diplomatiey-v-golove> Erişim tarihi 21.05. 2019

EK:18. Toktamış Han'ın23 Ağustos 1382 de Moskova şehrini kuşattığını gōsteren temsili bir resim.

<http://alexandrtrofimov.ru/?p=176&page=2> Erişim tarihi 21.05. 2019

Имя хана	Дата	Город	Тамга
Токта	690 (1291)	Крым	
Узбек	712 (1312)	”	
Тохтамыш	791 (1388)	”	
Шади-Бек	806 (1403)	Кефе Джедид (НОВЫЙ)	
Хаджи Гирей	871 (1466)	Крым	

ЕК:19. Toktamış Han’ınve diğer Altın Orda Hanlarının tamgasını gösteren bir tablo.

<http://www.novoross.info/general/39014-istoricheskie-falshivki-trezubec-i-tamga-nacionalnye-simvoly-a-kleyma-dlya-skota.html> Erişim tarihi 21.05. 2019

EK:20. Toktamiş Han'ınMoskovaya saldırmasını (1382) gösteren resim . Resim Rus Letopisleri tarafından XVI. yüzyılda çizilmiştir.

<http://alexandrtrofimov.ru/?p=176&page=2> Erişim tarihi 21.05. 2019

EK:21. Toktamiş Han ile Emir Timur arasında vuku bulan Kunduzça (Kondurça) savaşının (1391) günümüzdeki mevkiini gösteren bir resim

<https://sites.google.com/a/fihimail.com/www/fakty-i-domysly/strela-tahtomysa>

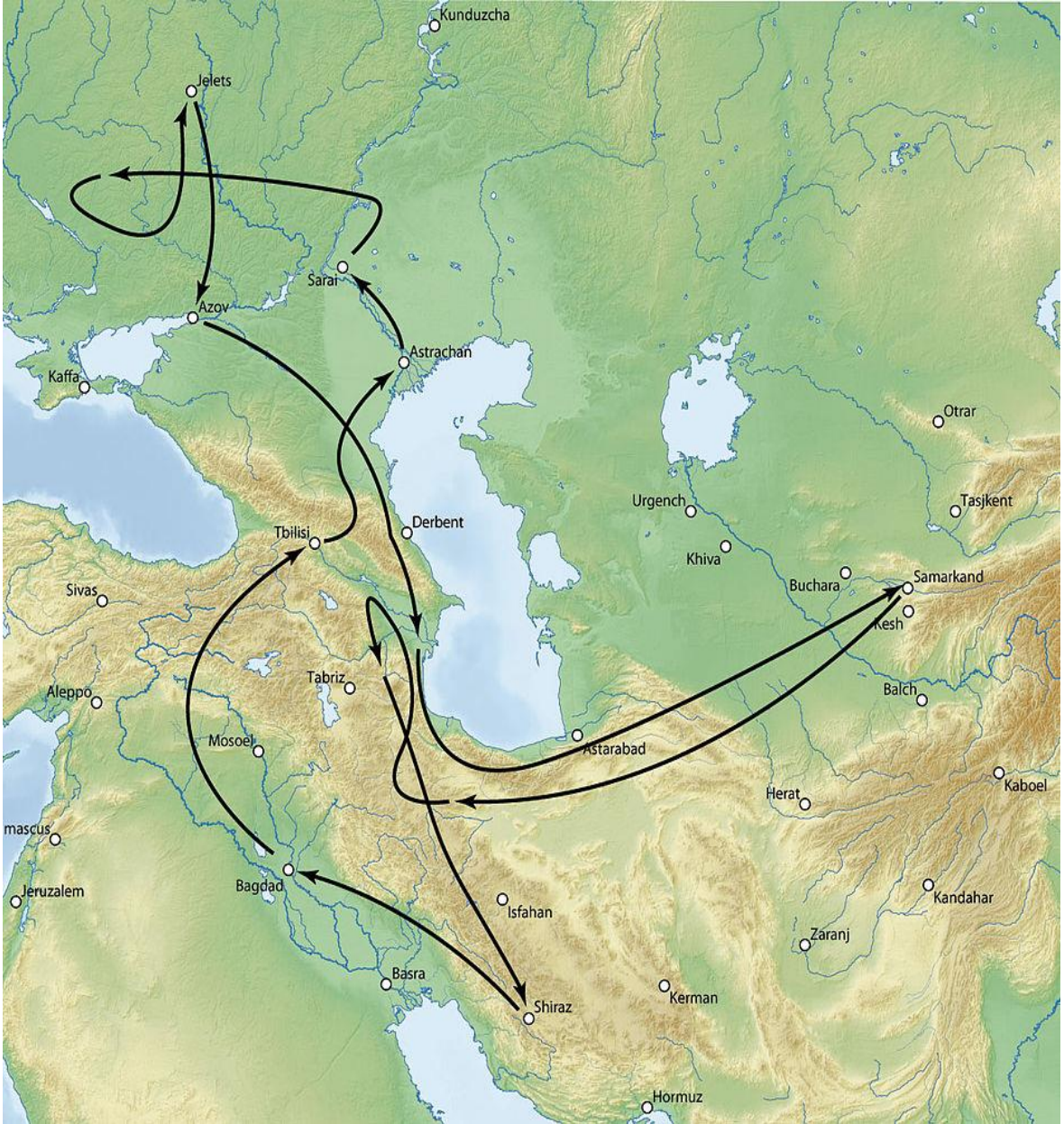
Erişim tarihi 21.05. 2019

EK:22. Timur'un Altın Orda üzerine I. seferini (I. Deş-i Kıpçak Seferi) (1390-1391) ve Kunduzça Savaşının (1391) vuku bulduğu yeri gösteren harita.

https://ru.wikipedia.org/wiki/Битва_на_реке_Кондурче

Erişim tarihi 21.05. 2019

EK:23. Timur'un Altın Orda Devleti üzerine II. seferini (II. Deşt-i Kıpçak Seferi) (1395-1396) gösteren harita

<http://www.tarifi.info/imabstutz-Amir-Temur-Yurishlari.alp>

Erişim tarihi 21.05. 2019

ЕК:24. Altın Orda Devletini (1227-1502) gösteren bir harita . Harita Ruslar tarafından çizilmiştir. Haritada Toktamış Han’maskeri seferleri (1385-1394) gösterilmiş ve ayrıca Emir Timur’un Altın Orda üzerine yaptığı I (1390-91). ve II. (1395-96) Deşt-i Kıpçak seferleri de gösterilmiştir.

<https://ethno.erzya.net/forum/11-istoriya/881-zolotaya-orda-i-genotsid>

Erişim tarihi 21.05. 2019

EK:25. Saray Berke şehrinin nmevcut olduğu alanda yapılan kazılar sonucunda ortaya çıkarılan çini bir kap. (XIV. yüzyıl). Çinin kapın iç kısmında Yahudilerde süekli rast gelinen Hz. Davud mühürü yer almaktadır.

<https://впередроссия.рф/blog/43307492962/Razoblachenie-svidomitskoy-propagandistskoy-falshivki>

Erişim tarihi 21.05. 2019

EK:26. Saray Batı şehrinde arkeoloji kazılar sonucunda bulunan XIV. yüzyıl Altın Orda Devleti dönemine ait vazolar.

. <https://historicaldis.ru/blog/43695770981/Epoha-Zolotoy-Ordji>

Erişim tarihi 21.05. 2019